CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library
S. Δ. P-15
Coll. No. 959

Title Rāmāyaṇa (Kiṣkindhā Kāṇḍa)

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 959 Subject: Kāvya

Title: Rāmāyaṇa (Kiṣkindhākāṇḍa) - Tattvadīpikā

Author: Vālmīki - Maheśvara Scribe: —

Date of the work: — Date of the Ms.: —

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 16" by 6·8" Extent: 64 foll.

Language: Sanskrit Script: Devanāgarī.

Remarks: —

किं-री-
१

॥ ॥श्रीगणेशायनमः॥ ॥श्रीमत्किंकिंधाकांडेव्याख्येयानिव्याक्रियंते॥सतामिति॥सीतयावलरविशिरोरुपणकवेधारीतेनपत्नीमहरणेनषसिद्धःपंपाकमयुक्तः श्री
रामःतांचिंतयितुंतरावणक्षोपयोगिसुखीवाधिष्ठितऋष्यमूकसमीपवर्त्तिनींपुष्करणींपंपांआकुलेंद्रियः उत्कंठार्णवेदर्शनजनितसीतावियोगशोकानिशेषेनदृष्टितत्रैंद्रियः
सचिलालापपरिदेवयानासंप्रेक्षमिक्षति॥पंपायाःकाननंपंपापरिसरवर्त्तिकाननंयत्रकाननेसशिखरारुरुउन्नतामशाखाभिःसंछन्नाःस्वस्रतएवनीलाःमालिन्याहि॥राजे
मंशंवंधुवियोगादिनार्तमेवशोकाग्निसंतप्तमांभरतस्यचउःखेनचार्थवाल्याभजनितभरतसंबंधिदुःखेनवेरेत्याहरणेनचभूयोयाधपःपीडयंतिवेपीडयंतिखलुमाध
वः सतांपुष्करणेगतांपद्मोत्पलश्रियाकुलांरामःसौमित्रिमब्रवीत्विलापाकुलेंद्रियः २ तस्यदृष्ट्वेतिहर्षादिंद्रियाणिवकंपिरेसकामवशमापन्नाःसौ
मित्रिमिदमब्रवीत २ सौमित्रेशोभतेपंपावैदूर्यविमलोदका॥फुल्लपद्मोत्पलवतीशोभितावविधैर्द्रुमैः ३ सौमित्रेपश्यपंपायाःकाननंसुभदर्शनं॥
पद्मानेनिशेलाभाःद्रुमाःसशिखरारुरु ४ मांतुशोकाग्निसंतप्तंमाधवःपीडयत्विव॥भरतस्यचउःखेनवैदेह्याहरणेनच ५ शोकार्तस्यापिमेयत्रशोभ
तेविवकाननं॥यवकीर्णेबर्हिविधैःपुष्पैःश्रीतोदकैःशिवा ६ नलिनैरपिसंकीर्णंत्वत्येतत्सुमनोरमं॥सर्पव्यालानुचरितांगुहादिभिसमाकुला ७
अधिकंप्रविभात्येतत्रिलपीतंतृणाङ्कुरं॥द्रुमाणांविविधैःपुष्पैःपटैस्तोमैरिवार्पितं ८ पुष्पभारसमृद्धानिशिखराणिसमंततः॥लताभिःपुष्पितानाभि
रुत्पतद्भिरितस्ततः ९ सुखानिलोयंसौमित्रेकालःप्रचुरमन्मथः॥गंधवान्सुरभिर्मासोज्ञातःपुष्पफलद्रुमः १० पश्यरूपाणिसौमित्रेवनानांपुष्प
शालिनां॥सर्वत्रनांपुष्पवतीर्लक्ष्मणीतोयंतोयसुखामिव ११ प्रस्तरेषुचरम्येषुविविधाःकाननद्रुमाः॥वायुवेगप्रचलिताःपुष्पैरवकिरंतिगां १२ पतितैः
पतमानैश्चपादपस्थैश्चमारुतः॥कुसुमैःपश्यसौमित्रेक्रीडतीवसमंततः १३ विन्यस्तपत्रविविधाःशाखानगानांकुसुमोत्कटाः॥मानेहेश्रमितस्था
नैःखरैरुपगीयते १४
वनःपीडयन्निवेतिपदच्छेदःप्रथमार्थः॥भरतस्यचउःखेनवैदेह्याहरणेनचसर्वमेवशोकाग्निसंतप्तंमांमाधवःपीडयन्निवचवर्त्तनइतिशेषः॥सर्पव्यालानु
चरितांसर्पाःबहुफणाःतरक्षव्यालाःपरस्तोमाःकुथाःशिखराणिद्रुमाग्राणि॥सर्वतःसर्वस्थलंसुखानिलइति॥अयंकालःगंधवान्अतएवसुखानिलःअतएव
प्रचुरमन्मथःअनीवनमथोरीयकःकालस्यगंधवत्वंहेतुःसुरभिर्मासःवसंतमासइत्यर्थः॥कुसुमःजातःपुष्पफलद्रुमः॥प्रस्तरेषुशिलातलेषु॥विन्यस्तपत्रविविधकुसुमो
त्कराःकुसुमोत्कराःचलितस्थानेःसस्थानकुसुमोज्वलितैःषट्पदैःमारुतःगीयतइवि॥॥

राम
१

पतेति॥ अथवा योनौ दयितया एकस्या धर्म्यै सृज्यते। नर्न्नेयिता मृदुस्वरा पस्या नीयेमत्तकोकिलसंनादैः पादपान्नर्तयति वशैलकंदरनिष्क्रांतः प्रगीतइवशैलकंदरनिष्क्रा
मधुनिपुक्तलयागात्तुपक्वौ गइवत्तुभवत्यनिलइत्यर्थः॥ अमीति॥ षट्पदैरनुकूजंत. विनदंतिचेतिसंबंधः। प्रस्तैरचितिप्रस्तैरप्रेत्युक्तैर्द्रुमैःसंसक्तशिखराः शैलाः विराजंतइति
संबंधः। पुष्पसंछन्नशिखराः उत्फुल्लीकृतशाखाः। मारुतोत्क्षेपचंचलाः। वायुचालनेन चंचलाः। मधुकरोत्तंसाः मधुकराएव उत्तंसाः। अमीपादपाः प्रगीताइवेति संबंधः॥

मत्तकोकिलसन्नादैर्नर्तयन्निव पादपान्। शैलकंदरनिष्क्रांतः प्रगीत इव चानिलः २५ तेन विक्षिपतात्यर्थं पवनेन समंततः। अमी संसक्तशाखाग्रा ग्रथिता
इव पादपाः॥२६॥ स एष सुखसंस्पर्शो वाति चंदनशीतलः। गंधमभ्यवहन्पुण्यं श्रमापनयनोऽनिलः २७ अमी पवनविक्षिप्ता विनदंतीव पादपाः। षट्पदैरनुकू
जंतो वनेषु मधुगंधिषु २८ गिरिप्रस्थेषु रम्येषु पुष्पवद्भिर्मनोरमैः। संसक्तशिखराः शैला विराजंति महाद्रुमैः २९ पुष्पसंछन्नशिखरा मारुतोत्क्षेपचंचलाः।
अमी मधुकरोत्तंसाः प्रगीता इव पादपाः ३० सुपुष्पितांस्तु पश्यैतान्कर्णिकारान्समंततः। हाटकप्रतिसंछन्नान्नरान्पीतांबरानिव ३१ अयं वसंतः सौमि
त्रे नानाविहगनादितः। सीतया विप्रहीनस्य शोकसंदीपनो मम ३२ मां हि शोकसमाक्रांतं संतापयति मन्मथः। हृष्टं प्रवदमानश्च समाह्वयति कोकिलः ३३
एष नत्यूहको हृष्टो रम्ये मां वननिर्झरे। प्रणदन्मन्मथाविष्टं शोचयिष्यति लक्ष्मण ३४ श्रुत्वैतस्य पुरा शब्दमाश्रमस्था मम प्रिया। मामाहूय प्रमुदिता परमं प्र
त्यनंदत ३५ एवं विचित्राः विहगा नानारावविराविणः। वृक्षगुल्मलताः पश्य संपतंति समंततः ३६ विमिश्रा विहगाः पुंभिरात्मव्यूहाभिनंदिताः। भृंगराजप्रमु
दिताः सौमित्रे मधुरस्वनाः ३७ नद्याः रुतविकंपैश्च पुंस्कोकिलरुतैरपि। स्वनंति पादपाश्चेमे ममानंगप्रदीपकाः ३८ अशोकस्तबकांगारः षट्पदस्वननिस्व
नः। मां हि पल्लवताम्रार्चिर्वसंताग्निः प्रधक्ष्यति ३९ रहितां सूक्ष्मपक्ष्माक्षीं सुकेशीं मृदुभाषिणीं॥

गात्मुपक्वांतसावंकारसविलासगुरुषाइवस्थिताइत्यर्थः। मधुकरोत्तंसाइतिवापाठः। नत्यूहः जलकुक्कुटः। विमिश्राइति। भृंगराजप्रमुदिताः मधुरस्वराः। आत्मव्यू
हाभिनंदिताः आत्मीयस्नेहैरभिनंदिताविहगाः स्त्रीविहगाः पुंभिः उत्कृष्टविहगैः विमिश्राः संयुक्ताः पश्येतिसर्वेणसंबंधः। दात्यूह इति। दात्यूहरुतविकंपैः दात्यूहशब्दित
विरावैः। अशोकइति। अग्नेः स्वनेवत्त्वेज्वलनावस्थायां संभवति। अयमिति। अयं कालो मम दैन्यदइतिसंबंधः। मन्मथायासेनविशेषखिन्नस्य जनस्य लोकेन संबं
धः। मन्मथायासंसेवः मन्मथपीडाजनितः शिशिरसंपर्कइतिसंबंधः॥ ॥ .

किं॰ दी॰ २

अपश्यतश्रुतिः। नविरिरंवरस्यानीमेवत्यात्मचानवः आत्मनः प्रभवः कामः कामः प्रयस्तेपदत्वत्सुपयास्यतीतिसंबंधः। अदृश्यमानोऽपि सेदृसंसर्गदृषकः सेदृसंप
र्गशामकोवसंतस्यसेदृशामकत्वंमलयानिलसाहचर्यात्। शिखिनीगिरिति। एतेमदृशाप्रदृर्छिताःमन्मथाविष्टाःपश्येति। मन्मथाद्दीशिखिनीगिरिसानुमुच्चर्यते
अपश्यतोमेसोमित्रेजीवितंनिष्प्रयोजनं॥ ३०॥ अयंहिरुविरस्यस्याःकालोरुविरकाननः। काकोकिलाकुलसीमांतारयितायाममानघ २१ मन्मथा
यायमेक्षतोवसंतगुणवर्धितः अयंमोघस्तिलिपशोकाग्निरिवास्त्रिव ३२ अपश्यतस्तावनितोपश्यतोरुविरुमान्। ममायमात्मचमदो दृप्तस्यु
पयास्यति ३३ अदृश्यमानावैदेहीशोकवईयतीहमे। दृश्यमानोवसंतश्चसेदसंसर्गदृक्कः ३५ सोहिसारंगसाबालीवितांशोकबलाकृतां सं
तापयतिसोमित्रेऽरण्येवनाकिलः ३५ अमीमयूराःशोभंतेपनृत्यंततनतःसेःपत्तेःयवतोऽङ्गैर्गवाक्षैःस्फाटिकैरिव ३६ शिखिनिमिःप
रिवृतास्तेमदृर्छिताःमन्मथाभिपरीतस्यममनन्मथवर्धनाः ३७ पश्यलक्ष्मणसत्यंतेमदृरस्तुपनृत्यतिशिखिनीमन्मथोद्दिषामर्त्तारंगिरिसा
नुषु ३८ नामेवमनसाएमंमदृरोप्यवधवति। वितत्यरुविरोपत्तोरुतेरुपदृसतिव ३९ मदृरस्यक्वेनन्नंरत्नसानद्दताप्रियागतस्मान्नृत्यतिराच्चे
षुवनेऽसदृकांतया ४० ममाप्येवंविशालाक्षीज्ञानकीजानसंभ्रमाः। मदृनेनानिवर्त्तेनपदिनापदृतामेवत् ४१ ममत्वंयविनावासः शुष्यमासेतडः
सदृपश्यलक्ष्मणसंयोगंतिर्यग्योनिगतेष्वपि ४२ यैरेवाशिखिनीकामात्तर्नयंतमनिवर्त्तेनोपश्यल क्ष्मणपुष्पाणिनिष्फलानिभवंतिमे ४३ शुष्य
मारसमूहानांवनानांशिशिरात्ययो। रुक्षिराणिचपुष्पाणिपुरायानामप्रियया ४४ निष्फलानिमहीपांयांनिसंभृकरोत्करैः। वरंतिकामंशकुनु
रिताःशोशयोः फलं ४५ आक्रंयेतिवचान्योन्यंकामोन्मारकंममावसंतोयदितत्रापियत्रमेवसतिप्रिया ४६ नूनंपश्यशासीतासापिशोचत्सदृयथा। नदृ
नंवनुसंतस्तंदेशंस्पृशतियत्रसा ४७ कथंत्वासिततपद्मात्तीवर्त्तयेत्सामयाविना। अथवावर्त्ततेनवसंतोपत्रमेप्रिया ४८ किंकरिष्यतिसुस्त्रोणेसावि
निर्मर्त्तितापरैः। रयामापद्मपलाशाक्षीविनाभूतामयाप्रिया ४९ नूनंवसंतमासाद्यधरित्र्यासातिनीवितं॥॥

भत्तीसंमदृरमुपदृत्यतिमदृरंप्रतिदृपत्तीनामितिनामोशिखिनीरुतैरुपदृसन्निवरुतैर्मयूरस्तीतिवेत्यर्थः। मदृरस्येतिश्लोकानंतरंममाप्येवमितिश्लोकः। ममत्वं
निविनासीत्येतिशेषः। दृनामिति। पत्रसातंरेशंवसंतोनस्पृशतिदृनंतथाविनयाप्रियाविनार्थकंकालेपाययेदितिखंधनिकर्थदृति॥ ॥

राम २

मेसस्य तिजीवितमित्यत्रहेतुमाह। दृष्टेरिति। सीतावर्त्मपि तेनीवितेनालेनमप्रेर्थितमप्रत्रेयेवर्त्मतस्तिसंवेधः। साध्वीमद्विरहेगतेतिवानीवचेहेतुद्वयेदृष्टयो। सरेतियेमारुतं पुरासीत्पासहवर्त्तमानकालेतोविनेतितरापंचभवद्यौसीतयासहवर्त्तमानकालेवायसःपत्नीविहंगसविहीयसागछरसरुषणरितःपरुषंभाषितवानरहानीतोविनातयाविहीनावस्थांपादयगतःप्रदृष्टमनिनर्तिसर्वमाकाशगतःसरुषरुषनादेनतस्यविघ्नेषंसतविघ्नवान्। इदानीपादपगतःसरुषप्रदृष्टनादेनतस्यःसंघ्नेषंसच्च दृष्टेर्दृष्टरेषहिर्मगेपरिवर्त्तते ५० नालेवर्त्तयितंसीतासाध्वीमद्विरहेगता।मपिमावोहिवैरेत्यासत्वेतोविनिवेशितः ५१ ममापिभावःसीतायांस्मर्त्यायाविनिवेशितः।एषपुष्पवहोवायुःसुखस्पर्शोहिमावहः ५२ तोविनेतयतःकोनापावकप्रतिमाममासरासुखमरमेयंपुरासहसीतया ५३ मारुतःसविनासीसांशो कसंजननोममोतोविनाथविहंगोसोपक्षिषणरिस्मरा ५४ वायसःपादपगतःप्रदृष्टस्वनरीति।एषवेतवेवैरेत्याविहगःपतिहारकः ५५ पत्नीमोतविशा लाक्षीःसमीपसुपनेष्यतिशृणुलक्ष्मणसत्वंवनमरविचर्षनं ५६॥ पुष्पितानेषुदृष्टेषुद्विजानामिवकूजतां।विनिष्पतंपवनेनेतो।त्रसोतिलकमंजरी ५७ षट्पदःसहसाम्पेतिमरोद्भूतामिवप्रियां।कामिनायमत्येतशोकःशोकवईनः ५८ सवकेःपर्वनोह्यस्मिन्नेयंनिवसतीस्थितः।त्रमीलक्ष्मणदृश्यंतेद्रुताः कुसुमशालिनः ५९ विषेणोत्सिक्तमनसःसंगरागनाइवासोमित्रेपश्यपंपायाश्चित्रास्तवनरानिषु ६० किन्नरानरशार्दूलविचरंतियतस्ततः।इमानिसु भगेधीतिपश्यलक्ष्मणसर्वशः ६१ नलिनानिप्रकाशंतेजलेतरुणसूर्यवत्।एषाप्रसन्नसलिलापद्मनीलोत्पलायुता ६२ हंसकारंडवाकीर्णापंपासो गंधिकायुता॥ जलेतरुणसूर्याभैःषट्पदा।हृतकेसरैः ६३ पंकजैःशोभतेपंपासमंतादभिसंवृता।चक्रवाकयुतानित्यंविप्रस्थलवनोतरा॥ ६४ धामानं गैरुद्गतश्चशोभतेसलिलार्थिभिः।पवनाहतवेगाभिरूर्मिभिर्विमलंजलं ६५ पंकजानिविराजंतेनाश्रमानानिलक्ष्मण। पद्मपत्रविशालाक्षीसंनतंपं कजप्रिया ६६ अपश्यतोमेवैरेहीनीवितंनाभिरोचते। अहोकामस्यवामत्वंयोगतामप्रियुर्लभो॥ ६७॥ स्मारयन्निकल्याणीकल्याणतरवादिनी।शक्नोम्य रियंकामोभवरत्याहितोमया।इत्यस्मिन्यावसंतोमांनहन्यात्सुप्तिनद्रुमः।यानिरम्यरमणीयानिनयासहभवंतिमे ६८ तान्येवारमणीयानिदायंतेमेनयाविना। यतीत्यर्थः। एतरेवविहगोनि।एषहिनिएषखलुविहगःविहायसागछतीतिविहंगः।नवतरानीवैरेत्याःपतिहारकः।अपहारकः।वियोजकइति यावत्।इदानी त्वसपत्नीमांनस्याःसमीपमुपनेष्यतीतिसंबंधःसनारंपश्पक्षाइवस्थिरइत्यर्थः।पवनाहतवेगानिः।पवनाहतसेनातेवेगानिरित्यर्थः।वामत्वंकुटिलत्वं।।

किं-दी-

पद्मकोशपलाशानि। पद्मसुकुलोपीडलानि नेत्रकोशाभ्यां नेत्रकोशैरनतेनापिधानेनावृतमस्य परेशाउच्यंते। पादपात्पादपमिति। नैकरसात्। रसमोहितस्वानिलः केचित्पद्मकुसुमाः कुकुलसंवीताः पतन्त्यभ्युकुरथाजुर्यामि प्रायेणोक्तं मकुलिश्यपुष्पास्तुष्पांतरंगकं नंमधुकरविलोकनात्येत्ततोरद

पद्मकोशपलाशानिदृष्टिर्दृष्टिर्मन्यते ७० सीतायानेत्रकोशाभ्यांसदृशानीतिलक्ष्मणापद्मकेसरसंस्थेहेतोस्तरविनिसुतः ७१ विश्वासस्वसीतायावानि
वायुर्मनोहरैः। सौमित्रेपश्यपंपायांपादपात्पतितैर्गिरिसानुनि ७२ पुष्पितोकर्णिकारस्यपृष्ठिपार्श्वेशोभितः। अधिकंशैलराजोयंधातुभिरुक्तविभूषितः ७३ विविधैरंधु
मनेरेएवंवायुवेगविधूनिताः। गिरिस्थास्तरसौमित्रेस्वर्वनंसंप्रपुष्पितैः ७४ निष्पत्रैःसर्वतोरम्यैःपरीप्तस्वर्किंशुकैः। पंपानीरद्रुहाश्चेमेसंसक्तास्रुगंधिनः ७५
मालतीमल्लिकामंदारकवीराश्चपुष्पिताः। लोध्राश्चगिरिसृष्टेषुसिंहकेसरपेनराः ७६ मातुलिंगाश्चपूर्णाश्चकुंदगुल्माश्चसर्वशः। विरिविल्वाम्रपुंनागाश्चवेणुल्ला
चकुलास्तथा ७७ चंपकाकर्णिकाश्चैववागद्रुत्ताश्चपुष्पिताः। पद्मकाश्चैवशोभंतेनीलाशोकाश्चपुष्पिताः ७८ नीपाश्चवरणाश्चैववरवार्ष्णाश्चपुष्पीताः ७९
मुचुकुंदार्जुनाश्चैवदृश्यंतेगिरिसानुषुकेतकीरालकाश्चैवशिरीषाःशिंशुपाधवाः ८० शल्यकैःकिंशुकाश्चैववरणाःकरवीरकाःतथा। तिमिशानकमालाश्चवंदे
नासतथा ८१ हिंतालाश्चैववपनसानागद्रुत्ताश्चपुष्पिताः। पुष्पितापुष्पिताग्राभिर्लतामिःपरिवेष्टिता ८२ द्रुमान्यश्चैवरसोमित्रेपंपापारुषिरावकरावा
तविक्षिप्तविटपान्यथासन्नाद्रुमानिमान् ८४ जलाःसमुद्वर्त्तनेमत्ताइवस्त्रियः। पारपात्पादपंगकुश्लेलाहेलवनाद्वने ८५ वांतिनेकरसास्वा
दसंमोहितस्वानिलः। केचित्पद्मप्रकुसुमाःपरयाभ्युत्सुकाभमधुकरःपंपातीरद्रुमेघसौ॥ इयंकुसुमसंघातेरुपस्त्रीर्णेसखाकृता॥ सयंनिपतितैर्भूमिःशय
नप्रस्तरैरिव॥ विविधाविविधैःपुष्पैस्तैरेवनगसानुषु ८० विशीर्णैःपीतरक्ताभाःसौमित्रेपश्यसंकृताः। हियंतेपश्यसौमित्रेद्वन्नाएंपुष्पसंचयं ८१ पुष्प

मासेहितरवःसंघर्षादिवपुष्पिताः॥ ॥८

रंगद्विनः॥८६॥ केचिन्मकुलसंवीताःश्यामवर्णाइवाबभुः। इदंपिष्टमिदंस्वादुपक्वमिदमित्यपि ८७ रागरक्तोप्रभुरःकुसुमेष्वनवस्थितः। नीलपीतरुतस्तत्रसहसाप्रविगच्छति ८८
मितिश्यामितिश्यैर्भूमिःशयनप्रस्तरैःस्वयंनिपतितैःकुसुमैसंघातेरुपस्तीर्णेशातएवसुखाकृतिः। इमंपश्येतिपरेणसंबध्यतेविविधाश्चितनगसानुषुविशीर्णैःविवि धै
र्मैस्तैरेवपुष्पैः पीतरक्ताःविविधाःप्रस्तरीकृताहीत्युत्प्रेक्षाहियंतइतिगतिमाहरणंपुष्पसंचयं मासेवसंतमासेसंघर्षादिवपुष्पितायेद्रुत्तास्तानपिपश्येतिस्वर्वणासंबंधः॥ ३

इतिरामेति। अयंयंयुक्तिमिःखेदितमशक्तोस्मीतिवियोगजदुःखस्यतात्पर्येणेदंस्वप्नाकृतः। अतिस्नेहितिसाख्येधैर्यमित्यर्थः। त्रेर्थादिति। नष्टकार्योर्थोनष्ट
कार्यरूपप्रयोजनैः। उत्सवेनेष्टधैर्यैः। उरुपेर्वार्थप्रयोजनमपवेननाधिगम्यतेत्यत्पन्नतामितिआत्मानेकतात्मानंशिक्षितोतः कारणं। अमरात्मानेमहाद्युतिपरमात्मा
नेवाकिंनबुध्यसइत्यर्थः। सरतिः। पारिप्लवदुमांवंचलद्रुमांतांपंपामतिकामतआत्मकामत्। तंमत्तेतिधैर्येणबलेनवसंसंभेरयमदंतस्यादिराजनीतिरूपधर्मकथेन

इतिएमहात्मानंविलपंतमनाथवत् उवाचलक्ष्मणोभ्रातावचनंयुक्तमयंयं २५ संसंभरयमदंतेमाशुःपुरुषोनमत्तेहरणोमतिर्मेराभवत्सकृपात्मानं २६ स्नेहाद्वियोगजेदुःखंयत्रस्नेहःप्रियेजने। अतिस्नेहःपापशंकीहृदिनिराशापिदृश्यते २७ यदिगच्छतिपातालंततोप्यधिकमेववा। सर्वथारावणंहत्वा नमविष्यतिराघव २८ अवहन्निर्लभ्यतांतावत्तस्यपापस्यरक्षसः। ततोद्रास्यतिवासीतांनिर्वनेवागमिष्यति २९ यदियातिदितेर्गर्भंरावणः सहसीतया। तत्रापिनंहनिष्यामिनेद्रास्यतिमैथिलीं ३० स्वास्थ्यंभद्राभजस्वार्यस्यजतोरुपेणमतिः। अर्थाहिनष्टकार्यार्थैर्नायतेनाधिगम्यते ३१ उत्साहोबल
वानार्यनास्त्युत्साहात्परंबलं। सोत्साहस्यहिलोकेषुनकिंचिदपिदुर्लभं ३२ उत्साहवंतःपुरुषानावसीदंतिकर्मसु। उत्साहमात्रमाश्रित्यपतितंश्वसिनां
नकिं ३३ त्वमतोकामहतित्वशोकंसन्यस्यदुष्टतः। महात्मानंकृतात्मानमात्मानंकिंनबुध्यसे २४ एवंसंबोधितस्तेनशोकोपहतचेतनः। त्यक्त्वाशोकं
चमोहंचरागंधैर्यमुपागमत् २५ सोभ्यषिंचत्सरय्वांभस्तांभवित्पपराक्रमः। एमःपंपांसुरुचिरांरम्यापरिप्लवद्रुमां २६ निरीक्ष्यमाणःसहसामहा
त्मासर्वंचतंनिर्मरकं दरंचाउद्विग्नचेताःसहलक्ष्मणेनविचार्यदुःखोपहतःजगर्ह २७ तंमत्तमातंगविलासगामिमतंगजंतमव्यग्रमनामहात्मा।सलक्ष्म
णोराघवमिष्वभीक्ष्णंस्तथैर्यबलेनवव २८ नाहरूपमूकस्यसमीपचारीवरंरदंशनयोः।शाखामृगाणामधिपस्तरस्वीविश्रोनिमत्तस्यवच्
चचित्तं २९ सतोमहात्मागजमंदगामीशाखामृगमुत्तरंपर्वतोद्रष्ट्वाविसार्यरूपंजगर्ज। वेतापरीतोभयभारमग्नयः ३० तमाश्रितंपुण्यफलेशरण्यं
मदेवशाखामृगसेवितांतांवनाश्रयोमित्रमुमंहोजसोराघवलक्ष्मणोतः ३१ इत्यार्षेरामायणेवाल्मीकियेकिष्किंधाकांडेप्रथमःसर्गः॥

तत्रत्यायेनंहनिष्यामीत्यादिसबलकथनेबलेत्यर्थः। तावितिशाखामृगाणामधिपःसुग्रीवःतोरामलक्ष्मणोद्रश्यतत्तत्रसुग्रीवस्यविश्रोनिमद्रष्ट्वेति
संबंधः। तमितिनमात्रमंमंतगजगामिनंतंगजमतिबलेनमत्तमसिद्धमतंगश्रमोहस्यःसुग्रीवाहयः।तस्यबालिभीरतबुध्याभीतानां॥इतिमहेश्वरतो किष्किंधाकांडेप्र
थमःसर्गः॥ ॥

चिंतयित्वेति। धर्मात्मा धर्मेण राजधर्मे। आत्मामति र्यस्यसतथोक्तः। सुग्रीवश्चन वैरमेवेत्यभिप्रायः सर्वं चिंतयित्वाएकत्रा घवंविमृश्यावस्थानेपलायनेचयुक्तायवंविमृश्यनपरेणे
द्वियोमवरितिसे वेषः। एवमिति। एकैकायननगताः अपिशब्दोत्रकारेणएकस्थानगता। अथगिरीणां। किंतुएणिपक्केपर्वतः गिरेर्गिरिंस्तुवमानाजग्मुरितिशेषः। एक
मेकायननगता इतिपाठे। एकाकीक्षुत्भयेनपलायंतंअतएवएकैकंकिंनरंयथपर्वमसुग्रीवमभिगम्यं अतएवकायनगताः सर्वोक्तकारेणएकस्थानगताः। यद्वा। एकायन

तोदृष्ट्वा महात्मानो भ्रातरौरामलक्ष्मणौ। वरायुधधरौ वीरौ सुग्रीवः शंकितोभवेत् १ उद्विग्नहृदयः सर्वादिशः समवलोकयन्। नव्यतिष्ठत्कस्मिंश्चिद्देशेवानरः
र्षभः। नैववक्त्रंमनः स्थानेवीक्षमाणोमहाबलो। कपेः परमभीतस्यचित्तंव्यवसासादार ३ चिंतयित्वासधर्मात्माविमृश्यपुनतां घवं। सुग्रीवःपरमाहिमः
सर्वैरुडुवरैः सार्धं ततः समविवेश्यसकुसुग्रीवः लक्ष्मणाग्रिपः। शशंसपरमोद्विग्नः पश्यैतोरामलक्ष्मणौ ५ एतौवनमिदंर्णवालिनाभिहितोक्रोधात्कथनावीरव
सनोषधरैनाविरागतो ६ ततः सुग्रीवस्तविवादृक्षापरमधीविनो। नरसुर्मिरितरान्स्मान्स्थिरवस्तुनमे ७ तौनृपमभिगम्यायथान्यायंयथपर्वमे। हरयोवानरश्चै
ष्टपरिवार्योपनास्थितो ८ एकायननगतास्तोपिसवमानागिरेर्गिरिं। चक्रंपर्यंतोवेगेनगिरीणांशिखराणिव ९ ततः शाखामृगाः सर्वेसवमानामहाबलाः।
बुभुर्जुरुत्तमगात्रसुस्थिताश्चदुर्गमाश्रिताः १० आत्मवंतोहरिवराः सर्वेतस्तेमहागिरौ। मृगमार्जारशार्दूलाःसवेतोयमुपस्तरा ११ ततःसुग्रीवसचिवाः
पर्वतेदंसमाश्रिताः। संगम्यकपिसुखेनसर्वेषांजयलयःस्थितः १२ ततस्तेमपसंक्रम्यवालिक्लिष्टशंकिताः। उवाचहनुमान्वाक्यंसुग्रीवस्यकुकोविदः १३
सध्रमस्यनतामेषसर्वेवैलिकृतोमहान्। मलयोयंगिरिवरोभयेनेहालिवालिनः १४ यस्मात्। उद्विग्नवेतास्तेविद्रुतोहरिपुंगवानेक्षरर्शनंक्रूरेनेहयुश्यामि
वालिनं १५ यस्मान्नवभयंसोम्यसर्वेषांत्यापकर्मणः। स्नेहवालोद्रुष्टात्मानेपश्याम्यहंभयं॥ अहोशाखामृगत्वंतेयक्रमेकस्मवंगमे। लघुचित्तवयात्मानंनस्था
पयसियोमनो १७ बुद्धिविज्ञानसंपन्नैः इंगितैः सर्वमादरात्। नत्वबुद्धिंगतोराजासर्वज्ञतानिशास्तिहि १८ सुग्रीवस्तुसुभंवाक्यंकृत्वासर्वंहनूमतः। ततःसुभतरंवा
कोहनूमंतमुवाचह १९ हीर्यवाक्यविशालाक्षोशरचापासिधारिणं। कस्यनस्याद्यंदेक्षाक्ष्येतौ सुरसुतोपमौ २० वालिप्रणिहितावेतौशंकेहंदुरुषोत्तमौ। राजा

गताः एकमार्गगताः सुग्रीवेणएकसुखदुःखरूपःपरिचार्योपस्थितइतिसर्वेणासंबंधः। ततइति। पर्वतेदंकृत्स्नंसंक्षमइतिमलयः कृत्स्नमेकः। अहोइति। मनोसम्पदि
चारविषयहुद्धौ। बुद्धीति। बुद्धिसामान्यतोज्ञानविज्ञानविशेषणानेंगितमभिप्रायस्तत्रकोव्यापारः। हाकिंपुनरिहितावितिएतौशंकेकुतः राजानौवृक्षमित्वा राजानोवेषांतरस्था
रिष्यिमेतेःशङ्क्यइमारपिप्यंतीतिभावः॥

किं॰ डी॰ ५

अरण्येति॥ अरयो विशेषा॥ शेषं व्याख्यातं॥ कुलः॥ अविश्वस्ताः॥ अविश्वसनीयाः॥ अरयः विश्वस्तानां छिद्रेषु चरंतीति विश्वस्तानां संहारावकाशदास्तान्चरंतीत्यर्थः॥ रूक्षधिगि
बऊदर्शनाः॥ अनेकोपायज्ञाः॥ चाक्षुषः दीनवेषधारिणः॥ तावित्यादिश्लोकचतुष्टयमेकान्वयं॥ चाक्षुषेनेवाचाक्षुषेनवेषधारिणेवा इंगितानीभावस्वकारिद्वारापरावगेयचक्षु
रेतदेरूपव्याभाषणेनवरूपेणसोप्यासीप्परूपेणव्याभाषणेनअन्योन्यसंभाषणेनवा तयोर्मार्वलत्रयसंयदिशदुष्टमनसोतर्हिप्रसंसा मिरिंगितेषुपुनः पुनः॥ विश्वासय

अरण्यमनुष्येणविशेषाः छन्नचारिणः॥ विश्वस्ता नामविश्वस्ताः छिद्रेषुचरंतिहि २२ रूत्पेडवाल्मीमेघावीराजानोबऊदर्शिनः॥ भवेतांपरसंहारौ तेतेषाः
चाक्षुषेनेवरेः २३ तोलयाचक्षुषेनेवगत्वातेयोलवंगमे॥ इंगितानीषुकारेश्चरूपव्याभाषणेनव २४ लक्षयस्वतयोर्भावौ चेष्टाहृष्टमनसोयदि॥ विश्वासयन्परंशंसा
मिरिंगितेश्चपुनः पुनः २५ मेमेवाभिमुखस्थिताष्टछत्वंहरिपुंगवाशयोनानेंगितेश्चस्वनस्यास्यपत्नुर्दुरौ २६ शुद्धात्मानोयदित्वेतोजानीदित्वंलवंगमात्वाना
षितेवाविश्वस्यासाद्दुष्टादुष्टतायाः॥ २७॥ इत्यार्षेरामायणेकिष्किंधाकांडेद्वितीयः सर्गः॥ ॥

तत्पकपेः सुमीतस्यदुरासदस्यमहाद्रुमावोद्वहुमान्पयोतरासयन्नरामोतिबलश्चलक्ष्मणः २९ इत्यार्षेरामायणेकिष्किंधाकांडेद्वितीयः सर्गः॥ ॥
ववोविज्ञायहनूमान्स्वयंवस्यमहात्मनः॥ पर्वतादृष्यमूकात्तुपुप्लुवेयत्रराघवौ १ कपिरूपंपरित्यज्यहनुमान्मारुतात्मजः॥ निस्तुरूपंततोभेजे शास्त्रबुद्धि
तयाकपिः २ भिक्षुरूपंसचारिवरामदर्शनलालसः॥ ततः सहनुमाद्वावाक्षूणथासुमनोज्ञया ३ विनीतवदुपागम्यराघवौ प्रांजलिस्थितौ॥ चकभा
षेहितोमिष्टंयथावत्स्यशंसतु ४ संस्तूयपरिधिवृद्धौरोहन्मान्मारुतात्मजः॥ उवाचकामतोवाक्यंमृदुसत्यपराक्रमौ ५ राजर्षिदेवप्रतिमौतापसौ
संशितव्रतौ॥ देशंकथमिमंप्राप्तौभवंतौवरवर्णिनौ ६ त्रासयंतौमृगगणान्नद्यास्रवनवारिणः॥ पंपातीररुहान्वृक्षान्वीक्षमाणौसमंततः ७

समेवाभिमुखंपथानथास्थितास्यापयित्वाअस्यवनप्रवेशस्यप्रयोजनेष्टवतरोमुहात्मानोयदितदानीमपिस्वैरंकथंप्रकारेणतोमरीयोक्तवाक्यम् राम
उपयोजनेनानीदिंगितानिमित्तवपरिज्ञानेहेतवेनरमारुत्यामाषितेवेतिव्याभाषितेनाभ्यांसहसंलापेन॥ ॥ इतिश्रीमहेश्वरतीर्थयतिकृतेकिष्किंधाकांडेद्वितीय ५
यःसर्गः॥ ॥ शब्दबुद्धितयाचेक्षुबुद्धितयाचात्रवभाषेत्रभिमुखीवकारत्वावाचमेकामतःसुग्रीवोपरेशादिरुद्धःस्वेछातः॥ देशंकथमित्यादिश्लोकं
वाक्येसमंततोवीक्षमाणेकथंप्राप्तावितिसंबंधः॥ ॥

इमां नरीमित्यारभ्य धुनिमेतौ नरर्षभावित्येतन्मे कंवाक्यं पंचासप्ततौ नरीत्वमप्येतशब्दश्चापमवन्न यावदपि हरीतेत्यन्तपदीयेति विमर्शः प्रज्ञास्त्यनेनसंबंधः। राज्यार्हविति।
अमर्षलोपमप्येत्तणेत्यादौ वीरोसुवर्णमंडलधारिणेसंतोरहस्यप्रदेशंकथमागतोऽनागतयोरप्यतीतार्थाहेत्वंतरमाह। अन्योन्यसदृशावितिश्लोकारागतौ

इमांनरीसुभगलोशोभायंतौतरस्विनौ। धैर्यवंतौसुवर्णाभौकौयुवौवीरवासंमौ ८ निश्वसंतौवरभुजौपीड्यंतौविमाप्रजाः। सिंहविप्रेक्षितौवीरौसदृशौवलविक्रमौ। ९। शक्रचापनिभेचापेहरीताश्वशुभाशनौ। श्रीमंतौरूपसंपन्नौदृप्तभ्रेष्ठविक्रमौ २० हस्तिहस्तोपमभुजौधनुर्निर्मलौनरर्षभौ। प्रभयापर्वतेंद्रस्थंसुवर्णवप्रसंस्थितः २१ राज्यार्हावमरप्रख्यौकथंदेशमुपागतौ। पद्मपत्रेक्षणौवीरौरोजदामंडलधारिणौ। अन्योन्यसदृशौवीरौरेवलोकादिहागतौ। यदृच्छयेहसंप्राप्तौवंदेतत्पर्वतसंस्थितं २३ विशालवक्षसौवीरौमानुषौरेवरूपिणौ। सिंहस्कंधौमहासत्वौसमदर्शविवर्गहौ २४ आयताश्रुतदृष्टाश्चवाहवःपरिघोपमाः। सर्वभूषणभूषार्हाःकिमर्थंनविभूषिताः। उमौयोग्यावहंमन्येपरित्तंत्वथथिवीमिमं॥ ससागरवनोद्यानांविंध्यमेरुविभूषितां २६ इमेधनुर्षीविपुलेशुभेचित्रानुलेपने। प्रकाशेतेयथेंद्रस्यवज्रेहेमविभूषिते २७ संदष्टौनिशितैर्बाणैस्तूणेश्चसुसमर्पितैः। तलत्राणैश्चविततैर्बाहुरक्षाकरैर्वरैः २८ महाप्रमाणेविपुलेोत्तमरादृक्षभूषिते। खड्गवंतौविराजेतेनिर्मुक्तभुजगाविव २९ एवंमांपरिभाषंतेकस्मान्मांनाभिभाषथः। सुग्रीवोनामधर्मात्मा कश्चिदत्रनरर्षभः। ३० वीरोविनिकृतोभ्रात्रारुद्रमानिदुःखितः। आनीतेनसुखात्तस्मान्नोदृष्ट्वात्रामवान्नरः। युवाभ्यांसदृशौधर्मात्मासुग्रीवःसख्यमिच्छति। ३२ तस्यमांसचिवंविद्धिवानरेंद्रस्यधीमतः। मिश्रुरूपधरंविद्धिसुग्रीवप्रियकारणात्। ३३। अस्यैवकारणात्प्राप्तौकामगौकामरूपिणौ। एवमुक्तावुभौमांसोदीरोरोषसमन्वितौ ३४ वाक्यज्ञोवाक्यकुशलःसुमेधावाक्यमब्रवीत्। तच्छ्रुत्वाववचनंतस्यराघवोऽभ्यभाषत ३५ प्रहृष्टवदनः
श्रीमान्रामोनरश्रेष्ठःस्थितःसर्वेषुजंतुषु। सुग्रीवस्यैकपीड्यस्यसुग्रीवस्यमहात्मनः ३६ तमेवैकोत्तमाणस्यमांनिकसुपागतः। संवाद्यस्यसोम्येसुग्रीवेसंविधंकुरु ३७

अन्योन्यसदृशौवीरौइहयदृच्छयावसुंधरांप्राप्तौवंदेतत्पर्वतेविवस्थितौकथमिमंदेशमुपागतावित्येतदाशंक्याह। ३३। महाराजत्वरेवत्वज्जत्तणेभयाकारप्रनीतेवैनाग्यमनसंभावितमित्याह। विशालवक्षसाविति। कस्यैतंकस्यैकिमर्थमागतंइत्याकांक्षायामाह॥ ॥सुग्रीवेत्यादिना॥ ॥

नाऽसामवेरविनीतस्य ऋग्वेरनऋग्वेरारब्धेनविनीतस्यशिक्षितस्यस्वंपभाषितेनशक्यमेव
मवेरविदुषः असामवेरस्यस्वंपभाषितेनशक्यमिति संबंधः अथशब्दोऽथमर्थः। अतिवर्णस्वरूपस्तत्यातावद्यानेनो आर्यमाणत्वात्ऋग्वेरविनीतस्येत्युक्तिः। एकैकान्तु
वाक्येऽन्यथाकांतरवाक्यसांकार्येणधारणस्यदुष्करतोद्योतयितुंअथशुर्वेदधारिणइत्युक्तं। ऊहःसादिगोत्रितगणविशेषाणांउर्ध्वतामभिप्रेत्यसामवेरविदुषऽइ
त्युक्तं। ऊनमिति। नकिंविदपशब्दितमित्यनेनसंस्कृतमाषयेदुच्यतेतवानितिगम्यते। अविलंबितमिति अविलंबःशब्दप्रपंचरहितोमध्यमस्वरेणोच्चैर्नीचैःसंस्कारक
मसंपन्नोसुत्वन्निसामर्थोसंपन्नामित्यर्थः। अनयाविन्यासविलंबयोत्पादकयाविस्थानव्यंजनस्थयेतिस्थानेषूरःकंठशिरःसुव्यंजनयाव्यक्तयास्थितेत्यर्थः। तत्रस्थे
वाक्यऋग्भुर्वेदोवेदःस्वरसुक्तमीरदमः॥ नाऽसामवेरविनीतस्यनायमृग्वेदधारिणः २८ नासामवेरविदुषः शक्यमेवंपभाषितुं। नूनंयाकरणंकृत्स्नमनेनव
ऽधीयतं २९ बृऽव्याहरतानेनकिंचिदपशब्दितं। नसरवनेनपदोवापिलुप्तोटवभुवोसथ ३० अन्यथायतस्तवेदृशदोषःसंविदितः। कविताऽविस्तरस्य
संदिग्धमविलंबितमयथा ३१ उरस्यंकंठगंवाक्यंमध्यमेवर्त्तते स्वरे॥ संस्कारक्रमसंपन्नामद्भुतामविलंबितां ३२ उच्चारयतिकल्याणीवाचंहृदयदर्शिणीं।
अवयाविन्यासयावाचाविस्थानव्यंजनस्थया ३३ कस्यनाराध्यतेचित्तमुद्यतासेरेररूपि। एवंविधोपस्यहृदोनभवेत्पार्थिवस्यतु ३४ सिध्यंतिहिकर्थंतस्यक
र्याणांगतयोनघ॥ एवंगुणगणैर्युक्तोयस्यस्यात्कार्यसाधकः ३५ तस्यसिध्यंतिसर्वार्थाहृतवाक्यविचारिताः॥ एवंसुक्रुक्रुसोमित्रिःसुग्रीवःसविवेकवान् ३६
अभ्युभाषनवाक्यज्ञोवाक्यज्ञंपवनात्मजं। विदितानेऽगुणाकिंतुश्रीवत्समहात्मनः ३७ तमेवाचांमार्गवः सुग्रीवस्यकोविदं। यथाब्रवीषिरमन्सुग्री
वचनादिह ३८ तन्नाहिकरिष्यतोवचनान्नवसन्नमानसस्यवाक्यमधुरंनिशम्यहृद्यरूपः पवनात्मजः कपिः। मनःसमाधायजयोपपन्नोसत्यतरा
कहुंमियेषतामां इत्यार्षेरामायणेकिंकिंधाकांडेतृतीयःसर्गः॥ ॥ ततःप्रहृष्टोहनुमान्ऋक्यवाक्यविशारदः ३
भवोराज्ञागमस्यमहात्मनः। यत्रयंऋत्यवान्याप्तःऋत्यंचैतदुपागतं २ ततःपरमसंहृष्टोहनुमान्ऋग्वेदभः। पस्यवाचंतोऽमंवाक्यंवाक्यविशारदः ३

निजपोपपन्नोसुग्रीवस्यशत्रुजयसिद्धो॥ ॥ इतिमेरस्वरतीर्थायेकिंकिंधाकांडेतृतीयःसर्गः॥ ततश्चिंतयित्वाहनुमान्प्रभुरंभाषंमधुरंभाषणंगतः श्रुत्वाऋत्यवानि
तिसुग्रीवेणकार्यंवाऽयमइतिहृष्टःसुमीवंमनसागतश्चरामस्यऋत्यवत्तंतमेवकांक्षमाणस्यतमेवदर्शनंवांछमाणस्यवर्गतव्यं। भव्यइतिअयंग
माऽऋत्यवानुग्रीवेणकार्यंवाच्यमाप्तायस्मात्तस्मात्तस्यसुग्रीवस्यराज्ञागमोभव्यःभावी। एतरितिषष्ठी। एतस्यगमस्येत्यर्थः॥ ऋत्यंचउपागतं। उपसमीपेआगतं।
निष्पन्नभावमित्यापवत्। गतइतिगायत्रादृशमात्तरंततःपरमितिपादस्यवत्तरंशत्रेणागस्तेनसंयुक्तानितेततःपरमसंहृष्टोहनुमान्सवगर्षभः। अत्रवा

रक्षसेति रहितेत्यावाभ्यां रहितोदेशइत्यर्थः १५ स्वरित्यादिसार्द्धश्लोकमेकंवाक्यंसज्ञास्वरीति। तेन आख्यातादिनासंबंधः। दनुः स्वबंधुशत्रुः कंबंधः सर्वलोक

किमर्थंचवनेयोरंपाकाननमंदिरे॥ आगतःसाऽनुजोदुर्गं नानाव्यालमृगायुते १५ तस्यतद्वचनंश्रुत्वालक्ष्मणेरामचोदितः॥ आख्यातेमहात्मानं रामंदशरथात्मजं ५ राजादशरथोनामधृतिमान्धर्मवत्सलः॥ चातुर्वर्ण्यंस्वधर्मेणनित्यमेवाभ्यपालयत्॥ ६॥ नदुःखंविद्यतेतस्यनवसद्वस्तुकिंचन। सर्वसर्वस्वभूतेषुपितामस्त्वापरः ७ अग्निहोत्रिर्मिपुत्रोरिष्टवानासरश्रिणे॥ तस्यायंसर्वगः पुत्रोरंभोनामनैनःकृतः ८ शरण्यः सर्वभूतानांपितृनिर्देशकारकः॥ वीरोदशरथस्यायंसत्वाणांगुणवत्तरः ९ राजलक्षणसंपन्नः संयुक्तोराजसंपदा॥ राज्ञादुष्टोवनेवत्स्यंमयासार्द्धमिहागतः १० भार्यायाचमहातेजाः सीतयानुगतोबशी॥ निःसंशयंमहातेजाः प्रभयेवदिवाकरः ११ अस्मत्सखवरोऽनुजातायुक्तैरसमुपागतः॥ कृतंतस्यबऊनस्यत्वत्प्रणीतनामनामतः॥ १२॥ स्वराज्यंस्यमर्वेक्षद्रहितात्मनः॥ ऐश्वर्यंणविहीनस्यवनवासाश्रितस्यच १३ रक्षसापहृताभार्यारहितेनमरूपिणा॥ तच्चनज्ञायतेरक्षः पत्नीपेनास्यसाहृता॥ १४॥ दनुर्नामश्रियः पुत्रः शापाद्राक्षसतांगतः॥ आत्मज्ञातेनसुग्रीवासामान्योवानराधिपः १५। सज्ञास्यतिमहावीर्यस्तवभार्यां पहरिणा। एवमुक्त्वादनुः स्वर्गंधानमानोगतः॥ १६॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंयथातथ्येनसत्कृतः॥ अहंचैवहरामश्चसुग्रीवंशरणंगतो १७ एषरत्नावविज्ञानिश्चवानुत्तमंप्रशः॥ लोकनाथकृतात्मानंवनाथमिच्छति १८ पितायस्यपुराधासीद्धरणोबलवत्तरः॥ तस्यचक्रंशरण्यस्यसुग्रीवंशरणंगतः॥ १९॥ सर्वलोकस्यधर्मात्माशरण्यःशरणंपुरा॥ युक्तंमैथिलराघवःसोयंसुग्रीवंशरणंगतः २० यस्यप्रसादेसततंपसीदेयुरिमाःप्रजाःसरामोवानरेंद्रस्यप्रसादमभिकांक्षते २१ येनसर्वेसुरेणेताःपृथिव्यांसर्वपार्थिवाः॥ प्रानिताःसततंराज्ञासरादशरथेनवै॥ २२ तस्यायंसर्वगःपुत्रस्त्रिषुलोकेषुविश्रुतः॥ सुग्रीवोवानरेंद्रोयंशरणंमागतः २३ शोकाग्निसंतप्तेरामेतुशोकार्त्तेशरणंगते॥ कर्त्तुमर्हतिसुग्रीवःप्रसादंहरिसत्तमः २४ एवंब्रुवाणंसौमित्रिंकरुणंसाऽब्रवीत्तदा॥ रत्नमान्यत्वयावेदंवाक्यंवाक्यविशारदः २५ ईदृशाबुद्धिसंपन्नाहितकोयाजितेंद्रियाः॥ इष्ट्यावानरेंद्रेणकथंदृष्टादर्शनमागताः २५ सहिराज्यात्परिभ्रष्टः कृतवैरश्चवालिना॥ हृततारोवनेत्रस्त्रीभ्यांचाविनिकृतोभृशं २७ करिष्यतिसमाहार्य्यंयुवयोर्मोक्षकारणात्॥ सुग्रीवःसदृसासामिःसीतायाःपरिमार्गणे २८ स्रेतिशरण्यःशाय्यःशरण्यरक्षकः॥ येनेति। सततंसर्वेगुणेनसदृशंतामानिनाशंतिसंबंधः॥ शोकाग्निसंतप्तेशोकार्त्तेशोकार्त्तेपिशोकपीडिते॥ ॥

किंचिदिति हेरा घतसंपन्नोयंकपिः दृष्टामद्वाक्यश्रवणात्तेजानदर्शनसोपि सुग्रीवोपि कृपिवानितियथाकथयतेयथावत्कथयते तः अकृतकृत्योसीतियोजना॥ इती श्रीमद्देश्वरतीर्थयेकिंकिंधाकांडेचतुर्थः सर्गः॥ ॥ ऋष्यमूकादिति। ऋष्यमूकात्मलयंगिरिंगत्वाऋष्यमूकप्रदेशेतास्थेवमूलयगिरितिनाम। अयंरामइति। श्रीलक्ष्मणेनसहभ्रात्रोदृढविक्रमोयंरामः संपन्नः अयंरामःसत्यविक्रमः॥ तवरात्रुनिरसनदक्षइतिभावः। एवंवाक्यभेदेनयोजनात्। अयंरामशब्दयोः पुनरुक्तिपरिहारार्थासक्तेः

एवंब्रुवंतंधर्मात्माहनूमंतंसलक्ष्मणः॥ प्रीतिमत्युपपन्नायमिदंप्रोवाचराघवं ३० कपिःकथयतेदृष्टोयथायंमारुतात्मजः॥ कृतवांस्तोपिसंपन्नः कृतकृत्योसिराघव॥ प्रसन्नमुखवर्णश्चव्यक्तंदृष्टश्चभाषते॥ नानृतंवक्ष्यतेवीरोहनूमान्मारुतात्मजः॥ ३३॥ ततःसत्वमहाप्राज्ञोहनूमान्मारुतात्मजः॥ जगामातियतोवीरोहीराजानायात्यसौ ३३ निस्तरूपंपरित्यज्यवानररूपमास्थितः॥ दृष्टमात्रेण्यतोवीरोनगमंकपिकुंजरः ३४ सर्वर्क्षबलयशाः कपिषवीरःपवनसुतः॥ कृतकृत्यवत्वदृष्टः॥ गिरिवरमुरुविक्रमःप्रयातः सुग्रीवमतिःसहरामलक्ष्मणाभ्यां ३५ इत्यार्षेरामायणेकिंकिंधाकांडेचतुर्थः सर्गः॥ ॥ ऋष्यमूकात्तुहनुमानात्मानंलयंगिरिं॥ आचचक्षेतदावीरोकपिराजायराघवौ १ अयंरामोमहाप्राज्ञः संपन्नोदृढविक्रमः। लक्ष्मणेनसहभ्रात्रारामोयंसत्यविक्रमः॥२॥ रक्षार्थंरक्षणंकुर्वन्नतोरामोदशरथात्मजः॥ वर्मनिगदितश्चैवयत्नंनिर्दशकारकः ३ तस्यास्यवसतोरण्येपुनियतस्यमहात्मनः॥ रावणेनहृताभार्यासीत्वोशरणमागतः॥४॥ राज्यस्थाश्चमेवैश्चवद्भिर्यैनामितर्यितः॥ रक्षिणश्चतथोत्तरष्टागावःशतसहस्रशः॥५॥ तपसासत्यवाक्येनवस्तुभायेनपालिनाक्षीरेतोस्मत्पुत्रोयंरामः शरणमागतः ६ भवतासख्यकामोतोधातरोरामलक्ष्मणौ॥ प्रतिपद्यचार्वयस्वेतोहनुमंतमाब्रुवन् ७ श्रुत्वाहनुमतोवाक्यंसुग्रीवोवानराधिपः॥ भयंसराघवात्तीव्रोत्यजद्देविगतज्वरः ८ सकृत्वामानुषंरूपंसुग्रीवःसवनाधिपः॥ दर्शनीयतमोभूत्वाप्रीत्यापोवाराघवं ९ भवाधर्मविनीतश्चविक्रांतःसत्यविक्रमः॥ आख्यातावायुपुत्रेणतदातेमेमवद्गणः १० तन्ममैवेषसत्कारोलाभश्चैवोत्तमःपरः॥ यस्त्वमिक्ष्वाकुवंशस्थोदेवौ वानरमायासह ११ रोचतेयदिमेसख्यंवाक्यंवाब्रूहिशोभनं॥ इत्युक्तोपाणिनापाणिंपीड्यामासपाणिना १३ हर्षमोहहरमालंभ्यपर्यष्वजततपीडितं॥ ततोहनुमान्तत्यज्यभिक्षुरूपंमहाहरिः २४

निहन्तुमद्वचनंश्रवणंतरसुग्रीवस्यमानुषरूपंपरिग्रहानिधानात्तत्रमारामलक्ष्मणोस्थलांतरेनिवेश्यतपोरागमनेसुग्रीवायनिवेदितवानित्यवगम्यतोरो चतइतिमयीराज्यनुलब्धनियाभवस्थात्रयमितिपीडितंदृढंयथाभवतितथा। ततइति। भिक्षुरूपंपरित्यज्येत्यनेनतोभयोर्मारुतेनेवगत्वाहेपोसलवर्गमेति। सुग्रीवोक्तनिर्देशकारणप्रतीत्यर्थं सुग्रीवस्यरामागमननिवेदनसमयेपुनर्भिक्षुरूपंगृहीत्वानित्यवगम्यते॥ ॥

ॐम

काष्ठयोरिति।सन्नद्धयतेरीप्यमानमिति।तयोःरामसुग्रीवयोःनिदर्शोऽनिष्टतासोहमिति।त्रस्तःशंकितः॥अमोघाइति।वेगिताःसंजाततःवेगः।सीतेतिाकपेंद्रिवालीत्रक्षणादवेरा
वणःवासनेत्रस्मरणंचुसोऽनिर्मिन्नंस्त्रीणांशुभकरमितिभावः इतिश्रीमद्रेश्वरतीर्थपेकिंकिंधाकांडेपंचमःसर्गः॥॥पुनरेवेत्यादिश्लोकमेकंनाकांक्षेयनिमित्तंलक्षनमाम

काष्टयोस्वेनरूपेणनयामासपावकं॥दीप्यमानंततोवह्निंपुष्पैरभ्यर्च्यसत्कृते १३ नयोर्मध्येतसुप्रीतोनिदर्शोसुसमाहितः॥ततोग्निंदीप्यमानंतोवक्त्रउद्यम्य
क्षिणं १४ सुग्रीवोराघवश्चैववयस्यत्वमुपागतौ॥ततःसुप्रीतमनसौतोवुमोदितराघवौ १५ अन्योन्यमभिवीक्षंतौनतृप्तिमभिजग्मतुः॥वेक्ष्यस्योमिदृष्टोमे
ष्येकंदुःखंसुखंवनौ १६ सुग्रीवोराघवोवाक्यमित्युचावप्रहृष्टवत्॥ततःसुपर्णिवृक्षौमेक्काशालांसुपुष्पितौ १७ सालस्यास्तीर्यसुग्रीवोनिषसादरामघवः
लक्ष्मणायासंदृष्टोदृष्ट्वामान्मारुत्मजः १८ शाखांवरनृक्षाणांसरदोपरमापुष्पितौ॥ततःप्रहृष्टःसुग्रीवस्तस्मैरामायसर्वशः १९ चत्सुग्रीवतरामेरूर्ध्वयाकुलले
चनः।अहंविनिकृतोभ्रात्राचरामीहभयार्दितः २० हृतभार्योवनेत्रस्तोदुर्गमेतदुपाश्रितः॥सोहंत्रस्तोवनीतोवसाप्तुद्रांववेतनः २१ वालिनानिकृतोभ्रात्राकृतो
वैरश्चराघव।वालिनोमेमराभागांभयात्रस्तानयेकरु २२ कर्तुमर्हसिकाकुत्स्थभयंमेनभवेद्यथा।एवमुक्तस्ततोत्रस्तोधर्मतोधर्मवत्सलः २३ चत्सभाषत
काकुत्स्थःसुग्रीवंहरसन्निधौ॥उपकाफलेमित्रंविदितेमहाकपे २४ वालिनंनंवधिष्यामिनवाभार्यापहारिणं।अमोघाःसूर्यसंकाशाममेमेनिशिताःशराः
२५ तस्मिन्वानिलिष्टेदुत्तेविपतिष्यंतिवेगिनाः।कंकपत्रपतिच्छन्नामर्महरशनिसंविभाः २६ तीक्ष्णायाम्हदुपर्वाणःसरोषाभुजगोत्तमाःतमद्यवालिनंयश्चपतीक्ष्णौ
रक्षीविशेषतः॥२७॥शरैर्विनिहतंभूमौप्रकीर्णमिवपर्वतं॥सतृणेदक्षनंक्रूरंराघवस्त्वात्मनोहितं २८ सुग्रीवःपरमप्रीतःपरमंवाक्यमब्रवीत २९ तत्पसा
देनचसिंहवीर्यप्रपोवरान्प्रचसमाप्नुयाम्हं॥तथाब्रुवत्यनेनरेवैरिणंयथानिहन्त्यरिंयुमामायंज ३० सीताकपीद्रतृणराजवरा णंराजीवेमज्जलनोत्पमा
निःसुग्रीवरामगुणयुक्तसंगेवामानिनावाणिसमंप्रकुरुंति ३१ इत्यार्षरामायणेकिंकिंधाकांडेपंचमसर्गः॥पुनरेवाब्रवीत्तीतोराघवंवरघुनंदनं॥अथमाल्या
निमेरामसविवोमेत्रिसन्नमः १ हनुमान्प्लवगेंद्रेणनिर्जग्मेवनमागतः॥लक्ष्मणेनसहभ्रात्रावसतश्चबनेतव २ रक्षसापहृताभार्यामेथिलोजनकात्मजा॥तपा
विपुक्तोवेदेहीनक्षणेनचधीमता ३ अंतरेप्रसुनातेनरत्नाष्टभ्रंजराक्षसं ४

तः॥व्याख्यातवान्॥लक्ष्मणेनेत्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यं॥धात्रासहकबेवसतस्तवांतरेप्रसुनातवानवस्थानंपापात्मिकस्तारक्षसाक्षणेनहंतोहन्यातयालक्ष्मणेन
चविप्रुक्तोवेदेहीत्यपदच्छेदेनविरचमानाख्यातीत्यब्रवीदितिशेषेणसंबंधः॥ ॥

किं॰ री॰ ८

चिचाभार्यावियोगनमित्यादिनाघंवेदऋतिमिति॥श्रूयतइतिश्रुतिर्वित्पत्युत्याऋतिर्वेदशास्त्रसाधारणंतद्यावत्पर्यंवेदऋतिमित्युक्तं॥मधुकैटभाभ्यांपातलेयुधंवेत्सातोहरि
यथाआनीतवानहंतथातामानयिष्यामीत्यर्थः॥शाद्दलिन्यामितितथारूपंतथारूपंज्ञानरूपंत्यर्थः २१ इतिश्रीमद्रेरवतीर्थीयेकिंकिंधाकांडेषष्टः
भार्यावियोगनेदुःखमविरात्वंविमोक्ष्यसेत्रंतामानयिष्यामिनघंवेदऋतीमिव ५ स्मातलेवावंतीवंतीवातनभस्वेवाहमानीपदास्यामितवभार्यांम
रौद्रम ६ इदंनथ्यंममवक्त्रमेवेहिराघव॥नशकासानरयितुमपिसेंद्रैःसुरासुरैः ७ तवमायामहाबाहोनत्वंविषक्तुमर्हसि यथात्वंजशोकंमहाबाहोतांको
तामातयामिते ८ अनुमानानुनानामिमेथिलीसानसंशयः॥किंपमाणमयादृष्टारक्षसाकामरूपिण ९ कौशंतिरमरामेतिलाक्ष्मणेतिचविस्वरंस्फुरंती
रावणसांकेपत्रेणेवदूर्यंघा १० आत्मनोपंचमंमांहिदत्त्वाशेलतरेस्थितं॥उन्नरीयंतयात्यक्तंसुभोन्मारुणानिच ११ तान्पस्यामिरहीतानिनिहितानिच
घव॥आनिष्याम्यहंतानिविषन्नमित्रावमर्हसि १२ तमब्रवीत्ततोरामःसुधृतंप्रियदर्शनं॥आनयत्वरसत्वेशीघ्रंकिमर्थंत्रविलंबसे १३ एवमुक्तःससुग्रीवः
शैलस्यरहनोगुहां॥विवेशसतदाशीघ्रंराघवस्यप्रियकाम्यया॥१४॥उन्नरीयंयहीत्वातदाभरणानिचाभवद्वाष्पसंरुद्धोनीहारेणेववंद्रमाः १६ सीतास्नेहप्रहृत्तेनसत्रबाष्पेणहर्षितः॥हाप्रियानिरुद्धर्यमुत्सृज्य
नपतक्षितौ १७ हृदिरुग्णासदक्रशस्तमलंकारमुत्तमं॥निश्वासवेशसंघट्टाविलस्यइवोषतः १८ अविलिप्ताकवेरुक्तंसौमित्रेस्पार्श्वतःपरिदेव
पिंतरीनरामः सुपवक्तमे १९ पश्यलक्ष्मणवैदेह्यासंपर्कक्रियमाणया॥उन्नरीयमिदंभूमेशरीराभूषणानिच २० शाद्वलिन्यांक्रमंभूम्यांसीतयाक्रि
यमाणया॥उत्तरंभूषणमिदंतथारूपंहिदृश्यते २१ एवमुक्तस्तरामेणलक्ष्मणोवाक्यमब्रवीत्॥नोहंनानामिकेयूरेनहंतानामिकुंडले॥२२ नूपुरेत्व
भिजानामिनित्यंपादाविवंदनात्॥ततस्करावधोदीनःसुग्रीवमिदमब्रवीत २३ शीघ्रंसुग्रीवतेशक्तिर्यंतोलंघितात्वया॥रक्षसारौद्ररूपेणमम्रप्राणप्रियाप्रिया
२४ कावावसतितद्रक्षोमहद्भवनंमम॥पत्निमित्रमीमान्तर्वीज्ञाशिष्यमिरक्षसा २५ हरतामेथिलींयेनमांवाचोषयतामृशं॥आत्मनोजीवितंतापमृत्सृजा
मपापहृतं २६ ममरक्षितंतराहतावनांतादनजनिवेरणविमथ्यरेनसाकथयममरिपुंत्वमद्यवेत्सदगपतेयमसन्निधिंनयामि २७ किष्किंधाकांडेषष्टःसर्गः स्व
मुक्तरूसुग्रीवोरामेणार्त्तनवानरः॥अब्रवीत्त्वांनलिवोक्यंसबाष्पंबाष्पगद्गदः १ नज्ञानेनिलयंतस्यसर्वथापापरक्षसः॥सामर्थ्यंविक्रमंचापिरोक्तुंतेयस्यवाकुले २ राम
सर्गः॥नज्ञानंरक्षतिसर्वथानज्ञानेसर्वमकोरणं॥नज्ञानेकिंविज्ञानमीत्यर्थः॥सीनावेषणार्थंहनुमदादिवानरेषुगतेषुतमयेसद्दिशंरूक्षवक्त्यस्परावणस्यदुरात्मनःरात्र
साधिपतेर्वासःसद्मज्ञासमधुनिरितिरावणवासस्यसुग्रीवादगतत्वमतीतैरेवंव्याख्यातं॥२॥

मधुरमिति।प्रमाणे यच्च।स्वार्थेऽणञ्॥अरूपावश्यार्षः।प्रकृतिस्थः।स्वभावस्थः॥दुःखार्दितश्चासौ।मयावेति।इत्येवंरूपोवाक्यालिंगेवक्ष्यतीति वाक्यं इतिश्रीमहेश्वरतीर्थविरचिते

सत्यंतुप्रतिजानामित्यज्ञ शोकमरिंदम॥करिष्यामितथायत्नंयथाप्स्यसिमैथिलीं ३२ रावणंसगणंहत्वापरितोष्यात्मपौरुषं।तथास्मिकर्त्तनविद्यथाप्रीतोभविष्यसि ४ अलंवैक्लव्यमालंब्यधैर्यमात्मगतंस्मर॥तद्धिधानीमनदृशमीदृशंदुर्विलापवं ५ मयापिव्यसनंप्राप्तंभार्यायाहरणंमहत्।न वाहमेवंशोचामिनवैर्धैर्यंपरित्यजेत ६ नाहंत्वामिवशोचामिभ्रातरंवा नरोपिसन्॥महात्मावविनाशंचकिंपुनर्हतिमात्मवान ७ बाष्पमार्द्रंनिगृह्यैवंनिगृह्यैतंत्वमर्हसि॥मर्यादांसत्वयुक्तानोहृतिंनोक्तुमर्हसि ८ व्यसनेवार्थकृच्छ्रेवाभयेवानीवितांतके।विमृशंश्लक्ष्णयाबुध्याधृतिमान्नावसीदति ९ बालिशःकरुणंनेदंत्वंवैक्लव्यंयोनिषेवते।समुज्जहिष्वदुःशोकंशोकोनाशयतेनरं १० एषोनलिर्मयावीरःप्रणष्टावैदेहिसारथे॥पौरुषंव्यवसायंचकस्मात्तंनोत्तरंदातुमर्हसि ११ येशोकमनुवर्तंतेनतेषांविद्यतेसुखं॥तेजश्चत्रीयतेतेषांनतंत्वंशोचितुमर्हसि १२ शोकेनाभिपरीतस्यनश्यतीवितेवापिसंशयः॥सशोकंत्यजराजेंद्रधैर्यमाश्रयकेवलं १३ हितंवयस्यभावेनजूमिनोयदिशंसिते।वयंस्थास्यामनिर्यंत्रंत्वंशेचितुमर्हसि १४ मंक्षुरसौवितस्तेनसुग्री वेणसहरावह॥सुखमक्रूरपरिक्लिष्टंवस्त्वांतेनयमार्जयेत् १५ प्रकृतिस्थस्तुकाकुत्स्थःसुग्रीववचनाच्छुभं।सपरिष्वज्यसुग्रीवमिदंवचनमब्रवीत् १६ कर्त्तव्यंयदयस्थेनस्निग्धेनचहितेनच॥चतुरंगेवयुक्तंचरुतंसुग्रीवतत्तया १७ एवंप्रकृतिसंस्थोहमनुनीतस्त्वयासखे॥उत्थितोहीदृशेबंधुरभिकालेविशेषतः॥१८॥किंतुयात्वत्तयाकार्यंवैदेह्यापरिमार्गणे॥राक्षसस्यचरौद्रस्यरावणस्यदुरात्मनः १९ मयावयंरणेहत्वैवैरिक्लेशंचनंतु व्यंतांवर्षास्विवसुरक्षेत्रेसर्वंसंपद्यतेतव २० मयावयंहिदेवाक्यमभिमान्यात्समीरितं।तत्वयादृशाईलतत्वमित्युपधार्यतां २१ अनृतंनोक्तपूर्वं मेनचवक्ष्येकदाचन॥एतत्तेप्रतिजानामिसत्येनेवशपामिते २४ ततःप्रहृष्टःसुग्रीवोवानरैःसचिवैःसह॥राघवस्यवचःश्रुत्वाप्रतिजातंविशेषतः २५ एवमेकांतसंदृष्टोततस्तोवरवानरौ॥उभावन्योन्यसदृशौसुखंदुखंमभावतां २६ महानुभावस्यवचोनिशम्यहरींद्रयाणामधिपस्यतस्यच।ततंस मेनेकपिराजसुख्यस्तरास्वकार्यंहृदयेनविद्वान् २७ इत्यार्षेरामायणेकिष्किंधाकांडेसप्तमःसर्गः॥ ॥

येकिष्किंधाकांडेसप्तमःसर्गः॥ ॥

सोऽहमिति। सभार्य्यः पूज्यः। मान्यनीय इत्यर्थः॥ तन्नेति। लक्ष्मणाकान्तिविशेषेणयुक्तः रामः स्ववशेवाक्यं लंकरोवासवस्यावासवसदृशस्येत्यर्थः। लक्ष्मणस्यानः सुग्रीवमब्रवीदिति संबंधः। सदर्शीति। ईषत्पर्णीद्यो पल्लवसंकुलं। शाखामासीर्यतियुनरासनप्रदानेनअर्घ्येपेरघुर्दत्तोत इसवगत्यनासुखोपविष्टस्तादिहो

परितुष्टस्तुसुग्रीवस्तेनवाक्येनहर्षितः॥ लक्ष्मणस्याग्रजंभूयस्तमिदंवचनमब्रवीत् १ सर्वथाहमनुग्राह्योरघवानसंशयः। उपपन्नोगुणैर्युक्तः स खायस्यमवान्यम २ शक्योखलुभवेद्रामसहायेनत्रयानत्वा सुराज्यमपिप्राप्तुंसराज्यंकिंपुनः प्रभो इमेवंसभागेवैदेहीसुदृढंरोरघवायस्या मित्याज्ञिकंमित्रंचलक्ष्मणोरघववंशजं ४ अहमप्यनुरूपस्तेवयुस्योज्ञाससेऽनेः। नत्ववक्तंसमर्थोहंस्वयंआत्मगतोगुणान् ५ परात्मनोऽनुरूपिछंनिहि धानंकृतात्मनो। निश्चलामवतिप्रीतिर्धैर्यमात्मवतामिव ६ रजतंवासुवर्णंवासुभान्नाभरणानिवा। अविभक्तानिसाधूनामवगछंतिसाधवः ७ आद्यो वापिदरिद्रोवाऽपिव्यसनीक्षुधितोऽपिवा। निर्दोषंपश्यसरोरक्षुवयस्यपरमागतिः ८ धनत्यागं सुखत्यागंदेहत्यागंपिवानघ। वयस्यार्थंप्रवर्तंतेस्नेहंदृष्ट्वातथा विधं ९ तन्नयेत्यब्रवीद्रामसुग्रीवंपियदर्शनं॥ लक्ष्मणस्यायतोलक्ष्मीवासवस्येवधीमतः १० ततोऽभ्यस्यंतदृष्ट्वालक्ष्मणंवमहाबलोसुग्रीवःसर्वतश्चर्क्षै र्नेलोलमयात्यत॥ सदर्शीतनःसालमविदूरेदरीश्वरः। सपुष्पमीषत्पर्णाढ्यंभ्रमरैरुपशोभितं ११ तस्यैकांपर्णबहुलांशाखांमहासुरोपितो। एम स्मात्सोर्यसुग्रीवोनिषसादसराघवः १३ तावासीनौततोदृष्ट्वाहनुमान्पिलक्ष्मणं। सालशाखांसमुत्पाद्यविनीतसुपवेशयत् १४ सुखोपविष्टंरामंतंप त्रसुदृष्ट्वियथा। फलसुपाकोसेकीर्णतस्मिन्गिरिवरोत्तमे १५ ततःजहृष्टःसुग्रीवःलक्ष्मणायासुभयागिरा उवाचप्रणयाद्दीनंदर्शयन्व्याकुलिताक्षरं १६ अहं विनिकृतोधात्रावराग्र्येषमपार्दितः। अपनीतकंगिरिवरंहृतभार्यःसुदुःखितः १७ सोऽहंत्वत्तोभयमग्रोवनेसर्वानवेक्षनः। वालिनोविकृतोधात्रालनंवैरखरा घवं १८ वालिनोमेभयार्तस्यसर्वलोकाभयंकरे। ममापित्वमनाथस्यप्रसादंकर्तुमर्हसि १९ एवमुक्तस्तुतेजस्वीधर्मज्ञोधर्मवत्सलः। प्रत्युवाचसकाकुत्स्थः सुग्रीवंप्रहसन्निव २० उपकारफलंमित्रमपकारोरिपोर्लक्षणं। अद्येवतंवधिष्यामिवालिनंतवभार्यापहारिणं २१ रमेहिमेमहावेगंपविणःस्निग्धतेजसः॥ कार्त्तिकेयंवनोद्भूताःशरोऽहमविभूषिताः २२ कंकपत्रप्रतिच्छन्नामहेंद्राशनिसन्निभाः। सुपर्वाणःसुनीहृणमाः सरोषाइवपन्नगाः २३ वालिनंतंप्रमित्रंमेघा तंक्षतकिल्बिषं॥ शरैर्विनिहतंपश्यविकीर्णमिवपर्वतं २४ रायवस्यवचः श्रुत्वा सुग्रीवोवाहिनीपतिः। अहर्षमतुलंलेभेसधुसाद्वितिवाब्रवीत् २५

वालिति।सुप्रजनेरात्रौ भागरतिशेषः।रात्रेः सुप्रजनेभागेअर्धरात्रे इत्यर्थः।मयेति।यावितः वालिनामहद्विलप्रदेशनमितिशेषः।तस्येति।सकालः संवत्सरावधिकालः।अहंहिनि
अहंनष्टेत्यादावेवंप्रयोगदर्शनात्।मम वत्सरमदृष्ट्वास्नेहादागतः संभ्रमसत्वंभ्रातरंनपश्यामिततोमेमनश्चषापशंकीमरणेशंकीजातमित्यर्थः।अतिरीर्घंस्पेति।रक्तमरुणं।

सतुसुप्रजनेरात्रौकिंचिद्भागमागतः।नरेतिस्मस्वमंरक्षोवालिनंचाक्षयद्रणे ५ यत्सुप्रलब्धमम भ्रातानहतोनैरवस्वनैः।ऋत्वानमस्यैवालीनिष्क्रयातन
वान्तदा ६ सत्ववैनिःसृतःक्रोधानहंतुमसुरोत्तमं।वार्यमाणोस्तत स्त्रीभिर्मयाचप्रणतात्मना ७ सत्वनिर्जयतः सर्वा निर्जगाममहाबलः।ततोहमयि
सोहार्दान्निःसृतोवालिनामहद ८ सामेभ्रातरंदृष्ट्वामांचालिंगदत्वास्थितं।असुरानातसंत्रासःप्रदुद्रावतरांभृशं ९ तस्मिन्द्रवतिसंत्रस्तेत्यावोद्रुततंरगतो
प्रकोशन्शब्दकृतोमार्गंद्वेष्टोऽहंततदा १० सदृष्टोरावृतंदुर्गंवरुणपाविवरंमहत्।प्रविवेशसुरोवेगावामामाद्यविष्टितो ११ तेनप्रविष्टेरिपुंदृष्ट्वाविने
रोषवंशगतःमासुवाचततोवालीवचनंस्तुमितेंद्रियैः १२ इहतिष्ठाद्यसुग्रीववलिनद्वारिसमाहितः।यावदत्रप्रविश्यारेनिहन्मिसमहारिपुं १३ मयाप्येतद्
वःऋत्वायावितः सपरंपदः।शापभ्यिवासप्रापद्ग्रामंविवेशदिलंततः १४ तस्यप्रविष्टस्यबिलंसानःसंवत्सरोगतः।स्थितस्यचमम द्वारिमकालोव्यत्यवर्त
त १५ अहंतुनष्टंतंज्ञात्वास्नेहादागतसंभ्रमः।भ्रातरंनप्रविश्यापिपापशंकिदमेमनः १६ अथरीर्घस्यकालस्यविलात्तस्माद्विनिःसृतंसफेनंरुधिररक्तंच
दृष्ट्वासुदुःखितः १७ नर्दतोमसुरेणंवद्वनिर्भेत्रोत्रमागतः।निरस्तस्यवसंग्रामेमकोशतोपिसनोयुरोः १८ अहंत्ववगतोबुद्ध्याविन्हेस्नेहीररक्तं।पिधाव
यविलद्वारिशिलयागिरिमात्रया १९ शोकार्तश्चोरदंकृत्वाकिष्किंधामागतःसखे।यदमानस्यमेतद्वैयत्तोमंविमिःकृतं २० ततोहंतेःसमागम्यसमेतेर
मिषेवितः।राज्येप्रशासतस्तस्यन्यायेनममराधव २१ आजगामरिपुंहत्वारानवंसत्ववानरः।अभिषिक्तंत्वयादृष्ट्वाक्रोधात्मरक्तेक्षणः २२ ततस्त्वया
न्यंत्रिणेवधायकृषंवाक्यमब्रवीत्।निमहेत्वंसमर्थस्यतेपापंप्रतिराधवे २३ नप्रावर्तंतमेबुद्धिर्हीत्वंरक्षयंवितां।हत्वाशत्रुंसमेभ्राताप्रविवेशपुरंत्व
रा २४ मान्यंतंमरात्मानंमथावद्वाध्यवोहायंनोक्त्राशिषस्तेनसंतुष्टेनांतरात्मना २५ तत्वापारावहंतस्यमुकुटेनास्पृशंप्रभो।अयिवालिमम्को
धात्।नभ्रसादंचकारसः २६ श्रीमत्किष्किंधाकांडेनवमःसर्गः।। ।। चत्वारिंशदिवसकथाप्रसंगात्मात्रः।। ।।ततःकोवसमायुक्तेसरत्नंतमुपागतं
अहंचसारयोचक्रेभ्रातरंप्रियकाम्यया २ दिष्ट्यासिकुशलीभ्रात्रोदिष्ट्यासन्निहतोरिपुः।अनाथस्यहिमेनाथत्वमेकोनायनेदन २ दंदह्यं
शलाकंनेपूर्णचंद्रमिवोदितं।हंसबालव्यंजनंपतीहंसमयोधनं ३

इहमानस्येतिततंवालिमरणं।। ।।इतिश्रीमहेश्वरतीर्थीयेनवमःसर्गः।। ।।त्वमेकोनाथनंदनरत्यत्रनाथनंदनशतिरुदः।। ।। ।।

अपिधायेतिगोघायत्वमेवेतिमम्रतभावेरान्तेत्वद्विरहारर्यनिवेगः। कृतरतिसंबंधः निर्यातयणमिप्रत्यय्यर्थयाचिवला दिति। अन्यदेशजिगीषया देशस्य राजस्व
स्वापतिनीषयेत्यर्थः॥ प्रकृतिश्चेति। मामाहुमामुदिश्यमंत्र्यादिरमत्याहृत्यर्थः। संविति। अनिर्द्वारादरन्ध्रोपात्तनिहतः। तस्येतिभूतलेऽवश्यस्थले। तद्विलंतस्य
आर्न्नसत्वविलद्वारिस्थितःसंवत्सरंदृष्ट्वावशाणितंद्वारिविलाबायिसमुत्थितं शोकंसंविग्नहृदयोदृशव्याकुलितेंद्रियः। अपिधायविलद्वारंशैल
शृंगेणतन्नरः। तस्माद्देशारपक्रम्यकिंचिंद्धांभाविशापुनः। विषादात्विरमोदृष्ट्वाथैरमेधिमिवच ६ अनिष्किोनकामेतन्मत्तातंत्वमरीसिचमेवराजामानाई
ःमदावाहंयथापुरा ७ राजभावेतियोगोयंममत्वद्विरहात्कृतः॥ समाप्यपोरनगरंस्थितंनिर्जनकाटकं ८ न्यासंभूतमिदंराज्यंतवनियोगयाम्यहं। मावरो
षंकृथाःसोम्यमपिशुनिष्टदन ९ यावत्तांशिरसाराजन्ययाचेहंयमंजलिः। बजारक्षिसमागम्यसंविनिःपुरवासिभिः १० राजाभवेनियुक्तोहंभूमेदेशजि
गीषयाक्षिप्रमेवंब्रुवाणंमांसर्वविर्मन्त्र्यवानरः ११ धिक्कामितिचमामुत्काद्रुतन्नदुरावहं प्रकृतीश्चसमानीयमंत्रिणश्चेवसंमतान् १२ मामाहुस्तुहरामध्येवा
क्यंपरमगर्हितं। विदितंवोमयागत्वोमायावीमहासुरः १३ मांसमाक्रमतेक्रूरोयुद्धकांक्षीसुदुर्मतिः॥ तस्यातद्गर्जितंक्रुद्धःश्रुत्वोहंदुष्टपालयान् १४ अनुपा
तश्चमांतूर्णमयंभ्रमासुरारुणः॥ सतुमांदृष्ट्वैवमोरावोसहितोयंमहाबलः॥१५॥ प्राद्रुदद्वहयंसंत्रस्तोदीनावोससुपागतो॥ अविदुतस्क्रवेगनविवेशसमद्रवि
लं १६ तंपविष्टंविदित्वात्तसुधोरंसुमहद्विलं॥ अयमुक्तोयमेवातामयात्तुक्रूरदर्शनः १७ अहत्वानाल्मिमेशक्तिःप्रतिगंतुमितःपुरा। किंद्वारिस्थतीत्तत्वंण
वैरंनिरन्वयं १८ स्थितोयमितिमत्वाद्रंप्रविष्टस्तुडरासदं॥ तंचमेपार्गमाणस्यगतःसंवत्सरंस्मरन् १९ सत्तरक्षेमयाराजन्निर्वेदोद्भवावहः। निहतश्च
मयासद्यःसोसुरोबंधुभिःसह २० तस्यास्यात्तुपदेनरुधिरोद्गंधगंधिलं। व्रणमासीद्रुरक्तोमस्तनतलस्यचतुले २१ स्मृत्वाचित्तंशुचिक्रोडंतमहासुरं।
निष्क्रामंनेहपश्यामित्विलस्थामितिचंसुखं २२ विक्रोशमानस्यहमेसुग्रीवेतिपुनःपुनः। यदाचतिवचोमि स्तिततोहंभृशदुःखितः २३ पारश्वरोरुक्रमयाब
द्धःपरमद्विरात्मिं॥ ततोहंतंनिष्क्रम्ययथापुनरुपागतः २४ तत्रानेनास्मिसरुद्धोरन्ध्रमार्गयतात्मनः। सुग्रीवेणचशंसेनविस्मृत्यभ्रातृसौहृदं २५ एवमुक्ता
हुमांतत्रवृक्षेणकेन्वानरः॥ तरानिर्वासयामासवालीविगतसाध्वसः २६ तेनाहमपविद्धश्चदत्तदारश्चयत्नवान्तदुयाज्यमहीसर्वांकांतेयंसवनार्णवं २७

सिद्धंतस्यविवलंलनतः तस्यास्यान्मुहूर्त्तेनरुधिरोद्गंधगंधिलं व्रणमासीदुरक्तमांसमितियोजना। स्मृत्वेतिव्रतिक्रम्यसिद्धंपरःविजस्यापिहितंसुखंनयश्चापिनाप
श्यंपारश्वहरेरितिसबिलप्रवेशविशेषः तेनविदारक्तमांसेनयथाशृगालोवाकपालंकरेतेति। भ्रातृसौहृदंविस्मृत्यआत्मनोराज्यंमागयता सुग्रीवेणतद्विलंमरुद्भि
स्मीतियोजना। निर्वासयामासनिष्कासयामास। तेनेतिअपविद्धइतिसंबंधः २७

रुष्यमूकमिति। कारणंतेरयं॒नगतायनिमित्तेसति वालिनोदुरात्मेर्षेदुष्टापेवैरानुकथंनवैरकारणंराघवा नो॥ आत्मेति। आत्मा नुमा नात्मात्मवत्सर्वदृता नीतिन्यायो त॥ पुष्कलेसर्व॥ ॥इतिश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेकिष्किंधाकांडेदशमःसर्गः॥ ॥ समुद्रादिति॥ अनुदितेसूर्यउदयंप्राप्तेसुग्रीवोवालिसकाशात्सकलंउत्थायेत्यनुषज्यतेनाग

ऋष्यमूकंगिरिवरंभार्याहरणदुःखितः॥ ददर्शसुग्रीवोवर्षेवालिनःकोतरे॥१॥ एतन्नःसर्वमाख्यातंवैरात्तुकथतंमहत्॥ अनागसायाम्यानेमसनंपश्यंपुरात्वयि॥ २॥ वालिनस्तुभयात्तस्यसर्वलोकाभयंकर॥ कर्तुमर्हसिमेवीरभयादस्मान्महाबल॥ ३॥ एवमुक्तस्तुतेनसौवर्मोवर्मसंहितोववनंवक्तुमारेभेसुग्रीवंमहत्ते निच॥ ३१ भविष्यंविमेनस्कर्तुंवीजानमेतिशताशाःनवीरेवालितिदुर्गेभविष्यंभविष्यतिरुद्धाविताः ३२ यावन्नेनहिपश्येयंतवभार्यापहारिणंतावत् तानीवित्यापात्मावालीवारिवृक्षकः॥ ३३॥ आत्मानुमानात्यरूपमिमयस्त्वंशोकसागरे॥ त्वामहंनाशयिष्यामिसुग्रीवाश्मप्लवंप्लवे॥ ३४॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वा घवस्यात्मनोहितं॥ सुग्रीवःपरमप्रीतःसुमहद्वाक्यमब्रवीत्॥ ३५॥ शत्रोर्वधएषमेयोगेकिष्किंधाकांडेदशमःसर्गः॥ रामस्यवचनंश्रुत्वाहर्षपोरुषवर्धनं॥ सुग्री वःप्रत्युवाचेदंघवंप्रश्रयशंसवन २ अमेशस्यंप्रवालिनेस्तीव्रोमर्मातिगैःशरैः॥ वैरेःकुपितोलोकान्दहेन्मानस्वभास्करः॥ २॥ वालिनःपौरुषंपत्रयन्वी र्यंचातिशयान्॥ तन्ममैकमनाःश्रुत्वाविधत्स्वतदनंतरं ३ समुद्रात्पश्चिमादुर्वेदक्षिणादपिचोत्तरात्॥ मत्यनुदितेसूर्येवालीव्यपगतक्लमः॥ ४॥ अहाणा रुषत्वंशोलानांशिखराणिमहीरुहान्॥ ऊर्ध्वमुत्पत्यिष्यन्तरसाप्रतिहतोबलीवीर्यवान्॥ ५॥ वल्गुवःसारवंतश्चवनंतद्विविधद्रुमः॥ वालिनानरशार्दूलमयावलं प्रथयतांतमनः॥ ६॥ महर्षेर्दुदुभेर्नामकेनासशिखरप्रभवः॥ बलेनागसहस्रस्यधारयामासवीर्यवान्॥ ७॥ तीर्यात्मकेनउष्टात्मावराहानाचयोहि तः॥ जगामसुरमहाकायःसमुद्रंसरितांपतिं॥ ८॥ ऊर्मिमंतमतिक्रम्यसागरेरत्नसंचयं॥ समुद्रंवयछेतिसुवावमहार्णवे॥ ९॥ ततःसमुद्रो धर्मात्मासमुत्थायमहाबलं॥ अब्रवीद्दृवनंराजन्नमरंकालरोहितं॥ १०॥ समर्थोतस्मितेतत्रराघवंयुद्धयुद्धविशारदं॥ श्रूयतांवाविधास्यामियस्तेयुद्धं प्रदास्यति॥ ११॥ शैलराजोमहारण्येतपस्विशरणंवरः॥ शंकरश्चसुरेनामहिमवानितिविश्रुतः॥ १२॥ गुहाप्रस्रवणोपेतोवृक्षकंदरनिर्झरः॥ समपर्याप्तसर्वश्री तिमद्लोकवन्मर्हार्वि १३ तंभीतइतिविज्ञायसमुद्रमसुरोत्तमः॥ हिमवद्वनमागछत्क्रोशन्वापाद्विद्युतः॥ १४॥ ततस्तस्मिंगिरेश्चैवनोदंतिपुलाःशिलाः॥ चिक्षे पवद्भधान्मोदुदुभिर्विननादच १५ ततःश्वेतोवुराकारःसोम्यःप्रीतिकराकृतिः॥ हिमवान्नवदीप्तोवैस्वशिखरेस्थितः १६ लोकेषुमर्हसिमांनत्वंदुदुं

नेनविहितःकालवतः समुद्रर्षिरुमणस्यश्रुशानार्थंतंवतर्मोपिसमुद्रेभ्यः संधामत्वासरावणंरणेमुरुर्नमायानिवालीनिशमुरुर्नेरुमिनिउन्नरणमापु णक्रतारावनात्रवगम्पतेश्रथवाधारपिष्यामीति। उरायःसूर्योदयः। यत्यर्तंश्रवद्विनेनयत्यर्तंसूर्योदयपर्यंतंश्रा श्रिभोगान्नुभवेतिभावः॥ २७॥ ॥

हीपतामिति।सेसावयसंगछत्वयोरित्तमिति।मत्तं।मधुपानारिनामत्तं।प्रमत्तेत्रनवस्थितेरहिते।रहिते।आपुष्पारिरहिते।तद्विधंवामिवस्त्रीमध्यगते।मत्तोहितंस्त्री भोगार्थेमधुपा
नात्ररतिकर्त्रेत्यनामूढंमत्तोपमितिसंयुगेयद्यभीतोसिअथेमत्तइतिभावमस्थाःअयंमदःअस्मिंसंग्रहेरयुद्धेवीरपानंसमर्थयते।वीरपानंरुक्तमितिविशार्दोवीरपानंनाम

तस्यतद्वचनंश्रुत्वागिरिराजस्यधीमतः।उवाचदुंदुमिर्वाक्यंकोधात्संरक्तलोचनः १८ यदियुद्धेसमर्थस्त्वंमद्भयाद्वानिरुद्यमः।तमाचक्षत्वरंधान्येयोद्य
द्धंयुयुत्सतः १९ हिमन्यवानयंवीद्वाक्यंश्रुत्वावाक्यविशारदः।आहइत्यंतद्वर्मात्माकोधान्मत्तसुरोत्तमं।वालीनाममहाप्राज्ञःशक्रपुत्रःप्रतापवान्।
अथोसेवानरःश्रीमान्किंकिंधामतुलप्रभो २१ ससमर्थोमहाप्राज्ञस्तवयुद्धविशारदः।इंद्रयुद्धंमहद्राजंनमुंचेरिववासवः २२ तंशीघ्रंगछत्वंपदियुद्ध
मिदेहसि।सहिदुर्मर्षणोनित्यंश्वरःसंग्रामकर्मणि।३३।श्रुत्वाहिमवतोवाक्यंकोपाविष्टःसदुंदुभिः।जग्मामतांपुरीतस्यकिंकिंधांवालिनंप्रति।२४।
धारयन्माहिषंवेषंतीक्ष्णशृंगोमहाबलः।शतयोजनविस्तीर्णोनभस्थलेइव २५ ततस्तद्वाक्यमाज्ञाय्यकिंकिंधायामहाबलः।नानादर्कंपपत्रश्रीमं
दुदुभिंदुंदुभिर्यथा ३६ समीपनाद्दुमाश्चास्यनखंडाद्दारयत्खरैः।विषाणेनोल्लिखन्भूमिंद्वारंदिदारयिषया ३७ ततःपुरगतोवाली श्रुत्वाशब्द
ममर्षणः।निष्पपातसहस्त्रीभिस्ताराभिरिववेंदुमान्।२८।पितंप्रक्रांतंपरंतमुवाचसंदुदुभिं।हारीणगमीश्वरोवालीसर्वेषांवनवारिणां २९ किमर्थं
नगरद्वारंभिदंरुद्धाविनर्दसि।।दुंदुभेविदितोमेसिरःपाणान्महाबले। ३० तस्यतद्वचनंश्रुत्वावानेरंद्रस्यधीमतः।उवाचदुंदुभिर्वाक्यंकोधात्संरक्त
लोचनः ३१ किंत्वंस्त्रीसन्निधौवीरवचनंवक्तुमिच्छसि।।ममयुद्धंप्रयच्छत्वंततोज्ञास्यामितेबलं ३२ अथवाधारयिष्यामिक्रोधमद्यनिशामिमं।दृ
त्यतारुम्योःस्त्रेरंकामभोगेषुवानर ३३ दीयतांसंप्रदानंतुपरिष्वज्यवावानरः।सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञंसंसाधयसुहृज्जन ३४ सुदृष्टांब्रुरुकिंकि
धांब्रुरुषान्मसमंशुरे।।कीदृग्बलसहस्त्रैर्मिहरंतेगर्वनाशनः ३५ योहिमत्तंप्रमत्तंवास्वस्थंवारहितंभृशं।हन्यात्सभ्रूणहालोकेतद्धिधर्मविदोहितं ३६
सम्यक्स्थाब्रवीमंदंकोधात्मसुरोत्तम।विरूपताक्षिपः सर्वोसाराप्रकृतिकासुरा ३७ मत्तोहमितिमामंस्थायद्भीतोसिसंयुगे।।मरोयंसंग्रहारेषु
वीरपानंसमर्थयते ३८ तमेवमुक्तासंक्रुद्धोमालावंतमुपाद्रवत्।।पिताश्वशुरोमहेंद्रेणदत्तायस्यवतिष्ठत ३९ विषाणाग्रोर्द्धमानंतु
युद्धोपक्रमेउत्साद्यर्वनार्थंवीरैःक्रियपाणांपानं।तमिति।उत्क्षिप्यचैसवोरुपरिविमस्य दुंदुभिंगिरिसन्निभं।।आविध्यतंतरावालीविनर्दकपिकुंजरः ४०
॥

किं-टी-
१२

श्रोत्राभ्यामिति पात्यतः पात्यमानस्यातिमिति। एकेनवेगेनाएकप्रयत्नेनानीतिकोवित्यनेनिकरणेदृष्टव्यं। अयमेतदुत्पकारीअस्थिनिचयशतेसुक्तकाय
वलाद्यापादयोवकेषुननर्दवमहास्वनं॥ श्रोत्राभ्यामथरक्तेक्षुबुक्षुश्रावपात्यतः ४१ तयोस्तुकोपसंरंभान्यरस्परमेषिणोः॥ युद्धं समभ्यवर्द्धारंड
उमेर्वालिनमस्था। अवश्यतेनदावा लीशक्तल्पपराक्रमः॥ सुष्ठिमिर्नीउमिश्चैवशिलानिःपादयेसथा ४३ परस्परेघ्नतोस्तत्रवानरप्रवरोत्तद॥
आरासीदा नोसुरोयुद्धोशकस्यत्लुर्म्यवर्धत ४४ तंतुडुमिमुत्याययरणामम्पायातयत्॥ युद्धेषाणाद्रेतस्मिनिषिष्टेंडुडुनिसदा॥४५॥पपात्चमरा
कायःक्षितौपंचत्वमागतः॥ तंतोलयित्वाबाहुभ्यांगतसत्वमवेतनं ४६ विचेपवेगवा त्वालीवेगेनैकेनयोजयेत्॥ तस्यवेगप्रविद्धस्यवकाचुतनविंस्वः४७
प्रयेतुर्मारुतोद्धिग्नामतंगस्याश्रमंप्रति। तांदृष्टापतितांस्तत्रमुनिःशोणितविप्लुषः ४८ मतंगश्चमहाशाज्ञःक्रुद्धःकस्पेतिचाब्रवीत्॥ क्रुद्धस्यमहा
भागश्चिंतयामासकोवयं ४९ येनारेसदृसास्तब्धःशोणितेनदुरात्मना॥ कोयंदुरात्माडुर्बुद्धिरक्तात्मवबालिशः ५० वृषविष्ठस्यवधोभवेत्वने
ऽस्तुक्रावविनिष्कम्यदस्शेमुनिसन्नमः॥ महिषंपर्वकारंगतासुंपतितंभुवि॥ सत्तविज्ञायतपसावानरेंद्रकृतंहितत्॥ उत्ससर्जमहाशापंक्षेत्रारंवालि
नंप्रति॥ पश्यादृहतेनाक्षेवष्टव्यंप्रविष्टस्यवधोभवेत्॥ वनेमहत्यकंपेनरुषितंरुषिरस्वेवः ५२ संमग्नाःपादपास्तेमे क्षिपतोत्यात्तरंहतु॥ समंतोघोनमंस्तर्ण
माश्रमंममाभकंपदृ॥५४॥ आगमिष्यतिदुर्बुद्धिर्यंकंसनभविष्यति। येवास्यसविवाःकेचित्संश्रितामामकंवने ५५ नवैतेरिहवत्स्यंक्त्वायोडुयथासु
खं॥ यदितेचेहनिष्टेतिशपिष्पेतानयिक्रवं॥५६॥ वनेस्मिन्मामकेनित्योडुवत्परिरक्षिते॥ पत्रोंकुरविनाशायफलमूलाभवायव॥५७ दिवसश्चात्ममर्या
दायंदृष्ट्वाख्वोस्मिवानरं॥ वक्रुवर्षसहस्राणिसवेशैलोभविष्यति ५८ ततस्तेवानराःकृत्वाणिरंमुनिसमीरितं॥ निश्चक्रमुर्वनात्तस्मात्तदृष्ट्वावालिख
वीत् ५९॥ किंभवेतःसमस्तास्वमतंगवनवासिनः॥ मत्समीपमतुश्राघ्रायिस्वसिवनोकसां ६० ततस्तेकारणंसर्वंतस्शापंचवालिवः॥ शशंसुर्वानराः
सर्वेवालिनेदृसमालिने ६१ एतच्छ्रुत्वातदावालीविवनेवानरेरितं॥ समहर्षिसमासाद्ययावतेस्मक्रोंजलिः॥ ६२॥ महर्षिसमनाइत्यप्रविवेशाश्रमंपुन
ति॥ शापधारणभीतस्कावानीविक्लवतांगतः॥ ६३॥ ततःशापभयाद्वीनोनाष्पन्मूकंमहागिरिं॥ प्रवेष्टंनेच्छतितरिंद्रंवावानरेश्वरः ६४॥ तस्माप्रवेशशा
त्वादृश्यंरामहावने॥ विचरामिसहामात्योविषादरतिवर्जितः ६५ एषोस्थिनिचयस्तस्यडुंडुभेसंप्रकाशते॥ गिर्यात्सकाशिरसस्यगिरिकूटनिभोमहान् ६६ एम १२
इमेविपुलाःशालाःसप्तशाखावलंबिनः॥ येवैकंयदतेवालीनिष्पत्रयितुमोजसा ६७
तियावत्॥ इमेचेति॥ यत्रयेषुसालेषु एकंसालंनिष्पत्रयितुं निर्गतशरपत्रंकुर्वे॥ घटते॥ समर्थोभवतिएकंसालंविध्वाशीघ्रंनिष्पत्रंयथानिर्गच्छति तथावेधुंसमर्थश्चसकः॥

तमिति। दुरासदवालीदृमानृप्तुरतास्थिताञ्चसप्तसाला नएकैकशः एकमेकंविभाधअथवज्रेनतंएवस्वैर्वैकप्रकारेणअसकृद्विद्याद्येनिसंबंधः। एतेसुसालदृक्षेषुएकैकंस्वैर्मीत्वातत्रवालितेशरंसमुक्षत्यातस्मिन्नरंप्रेषुनरन्पेशरंनिशाततमपिससुक्षत्यतथान्यंविधाएवमसकृदेतावद्विद्धीक्षुतवालितिवाक्यार्थः

एतदस्यासमंवीर्यंमयारामप्रकीर्त्तितं॥ कथंतंवालिनंहंतुसमरेशत्रुसेनृप ६८ तथाब्रुवाणेसुग्रीवेहनुमल्लक्ष्मणोब्रवीत्तदाकस्मिन्कर्मणिनिर्द्देशेभ्रह्यावालिनोवधं॥ तमुवाचाथसुग्रीवःसप्तसालानिमास्तुरा॥ एकमेकंक्रमोवालीविभाबाथसवासकृत् ७० रामोपिहास्यदेषांवाणेनैकेनवद्रुमं॥ वालिनंनिहतंमन्येहृष्वारामस्यविक्रमं॥ ७१॥ हतस्यमहिषस्यास्थिपादेनैकेनलक्ष्मणउद्यम्यक्षिप्तेचापितस्माद्देशदुःशते ७२ एवमुक्त्वासुग्रीवोरोमेरक्तोत्तलोचनः॥ ध्यात्वासकृन्नैकाकुत्स्थेपुनरेववचोब्रवीत् ७३ शूरश्चासुरधानीवप्रख्यातबलपौरुषः। बलवान्वानरोवाली संयुगेष्वपराजितः। ७४। दृश्यंतेवास्यकर्माणिदुष्कराणिसुरैरपि॥ यानिसंचिंत्यभीतोस्काश्चम्रूकंसमाश्रितः ७५ तन्मन्येयमहृष्यंवावानरेंद्रममबलं। विचिंतयन्नसंचामित्रमष्यहृकमसुतद्दे। ७६। उद्विग्नःशंकितश्चारंविवरामिमरावणे॥ अनुरक्तैःसहामात्यैरनुमत्प्रमुखैर्वरैः ७७ उपलंब्धुमेच्छामिध्रुवंसत्रिमित्रमवत्सल॥ तामर्हसुरुषमाख्यंहिमकोमिवाश्रितः॥ ७८। किंत्वतस्यबलज्ञोहंदुर्भातुर्वलशालिनः॥ अप्रसह्यंतुमेवीर्यंसमरेनवरोध्य व ७९ नखल्वहंवालिवधेनोवमन्येनभीषये॥ कर्मामित्रसमोमेश्वकातर्यंजनितंमम ८० कामरागेबलेवापिप्रमाणेधैर्यमाकृतिः। स्वयंनिधरं तेजोभस्मछन्नमिवानल ८१ तस्यतत्क्षमंक्षत्वासुग्रीवस्यमहात्मनः॥ स्थितस्यैवमघोरामःप्रत्युवाचहरीश्वरं ८४ यदिनप्रत्ययोस्मासुविक्रमेनवानर। प्रत्ययंसमरेस्माध्यंअद्यत्वारयामिते ८५ एवमुक्तातुसुग्रीवंसंत्वयंल्लक्ष्मणाग्रज॥ रायवोइंदुनेःकायंपार्श्वस्थेनमोलयन ८६ पुनश्चलीलयारामविज्ञेपरशयोगनं॥ अस्यास्थतंशुकंपारंयुष्मेनवीर्यवान ८७ क्षितेदृष्वातनःकायंसुग्रीवःसनरब्रवीत्॥ लक्ष्मणस्याग्रतोरामंतपंतमिवभास्करं ८८

यदितिसमरेसमेविशयेरावणशतियासंयुष्मेनलीलयाविज्ञेपत्रनुष्टनरलरसरश्रेयुष्मेणविज्ञिपेत्यर्थः॥ ॥

आर्द्रेति प्रत्ययः अभिनवः नात्रेति। अत्रउडुमिकायहेपेकर्मणि॥ कुतः आर्द्रमिति। सएवेति। नवतस्य च। पत्रयः वले संशय सएव संशयो ननिष्टत्तरतिशेषः। कस्मि
न्कर्मणिक्तेतत्करीषवत्तामियकिंविष्यतीत्यतआह। सालमिति। एकंसालंविनिर्भिद्यावल्मीकंवेत्यथमाद्विवचनंयकिः वक्तिर्मवेत्तामित्यर्थः। एकस्मा८, भेदनकर्त्ते
त्वेबलिविकरणस्यहेतास्मोत्यर्थः। श्यमिति। तयाप्रहितः क्षिप्तः शरः स्मोसालंविराण्यिष्यति॥ अत्रअस्मिन्नर्थेसंशयोनत्वयिविमर्शेनत्वइलपरीक्षयालंमयाश
रीरणमप्रतोवीरमिदंवचनमब्रवीत्॥ आर्द्रसमासः प्रत्ययः क्षिप्रः कायः पुरासत्वे ८९ परिश्रोतेनमन्त्रेनभावामेवालिंगनरा। लघुःसंप्रतिनिर्मासकु
एशनश्चराघव॥ ८०॥ क्षिप्रएवप्रहर्षेणभवतारघुनंदन॥ नावशंकेबलेज्ञातुंनवत्वात्स्यादितिके ९१ आर्द्रेयकमिनिदेशेनत्वमद्रराघवोत्तरं। एकस्मि
शयस्तानवनस्यवयङ्क्ते ९२ सालमेकंविनिर्भिद्यतेभवेद्यकिंबलाबले। क्तेवेतकर्मणिकंसज्जेहालिरलमिवावते ९३ आकीर्णेरर्णमासस्यविस्त
जसुमहाशरं ९४ स्मरिशलेप्रहितस्त्वयाशरोननसंशयोत्यत्रविरोननेशयो। त्यत्रविरायिष्यति॥ बलंविमर्शेनममप्रियंक्रवंकुरुषराजनरतुपिशा
पितोमया ९५ यशरिनेनःसुवरःसदारविर्यथादिशेलाहिमवान्महादिषु। यथावत्तप्यात्तुचकेसरीवरस्तथानराणांमासिकमेवरः ९६ इत्यार्षो
मापणेकिंधाकोदेएकादशःसर्गः॥ एतच्चवचनंकृत्वासुग्रीवेणसुभाषितं। पुनरर्थेमरातिघ्नोरामोनग्राहकार्मकं १ सदृढीनाधनुर्घोरंशरमेकं
चनमारुतिः। सालमुद्दिश्यविक्षिप्यपत्रयन्नारेविरेशः २ सविसृष्टोबलवतावाणेहेमविभूषितः। भित्त्वासालान्गिरिंस्त्रस्थेसप्तभूमिंविवेशह ३ वि
ष्टरुक्मपुङ्खर्तेनरसोभीतामहारासुरः। निष्पत्यचपुनस्तूर्णंसतूणंप्रविवेशह ४ तान्दृष्ट्वासप्तनिर्भिन्नान्सालान्नरवरुंगवः। रामस्यशरवेगेनविस्मयंपरमंग
तः ५ समुद्वीक्ष्यपतद्भूमौप्रलंबगतभूषणः। सुग्रीवःपरमंप्रीतोरायवायकृतांजलिः ६ इत्युक्त्वाचस्वधर्मज्ञंकर्मणातेनहर्षितः। रामंसर्वास्त्रविदुषंस्ते
ष्वंशरमवस्थितं ७ सेंद्रानपिसुरान्सर्वांस्त्रैलोक्यंवाणेःपुरुषर्षभ॥ समर्थैःसमरेहंतुंकिंपुनर्वालिनंप्रभो ८ येनसप्तमहासालान्गिरिंश्चैभिश्चरारितः॥
बाणेनैकेनकाकुत्स्थस्थानतेकोगुणोधनः। त्रयमेविगतःशोकःप्रीतिरयपरामम॥ सुहृदांत्वंसमासाद्यमहेंद्रवरुणोपमं १०

पितोमिगजरमप्रियोकुरुष्वेति संबंधः। यराहीनिनेत्रः सुग्रीवोनखिषु इतिश्रीमहेश्वरतीर्थीयेकिष्किंधाकांडेएकादशःसर्गः॥ सविसृष्टइति। सएकसालोद्दे
नविसृष्टःशरः। सप्तसालान्भित्त्वागिरिंस्थेपतन्नतमयिभित्त्वाभूमिंविवेशेत्यर्थः। चविष्टइति। अविष्टःशरोन्नमः। पुङ्खर्तेनपुनर्वरोभीतास्थानेतत्क्षणेरयपातेतिपो
नना। सप्तइति। प्रलंबगतभूषणः। प्रलंबत्वंपातभूषणं॥ ११

गाढं परिहिता वाससा इदंमं नीतं १४ भास्करोऽस्तं न सादिवनिष्पपात मेरोरस्तखापिनाधिकत्वेदमुच्यते अस्माकमस्तमपर्वतो मेरुरुत्तरपार्श्वस्थानां उदयगिरिः तेषामस्तगिरिरस्माक
मुदयगिरिरिति अतोऽस्तगिरिरपि भानोर्निगमनं संभवति। आक्रुष्टे निविक्रममालमेदत्तं॥ तामेववेलां तस्यामेववेलायां वालिनं जहि क्वकृ तद्यमया बद्धोयमंजलिरिति मन्त्रार्थन

तमद्यैव प्रियार्थं मे वैरिणं भ्रातृरूपिणं॥ वालिनं जहि काकुत्स्थ मया बद्धोयमंजलिः ११ ततो रामः परिष्वज्य सुग्रीवं प्रियदर्शनं। प्रत्युवाच महाप्राज्ञो लक्ष्मणानुगतं
वचः। १२ अस्माद्गच्छाव किष्किंधां क्षिप्रं गच्छ त्वमग्रतः। गत्वा चाह्वय सुग्रीव वालिनं भ्रातृगंधिनं सर्वं ते त्वरितं गत्वा किष्किंधां वालिनः पुरीं॥ वृक्षैरात्मानमावृत्य
तिष्ठन्गहने वने॥ सुग्रीवो व्यनदद्घोरं वालिनः ह्वानकारणात्॥ गाढं परिहितो वेगान्नादैर्भिंदन्निवांबरं १५ तं श्रुत्वा निनदं भ्रातुः क्रुद्धो वाली महाबलः निष्पपात सुसंर
ब्धो भास्करोऽस्ततटादिव १६ ततः सुतुमुलं युद्धं वालिसुग्रीवयोरभूत्। गगने ग्रहयोर्घोरं बुधांगारकयोरिव १७ तलैरशनिकल्पैश्च वज्रकल्पैश्च मुष्टिभिः जघ्नतुः समरे
न्योन्यं भ्रातरौ क्रोधमूर्छितौ १८ ततो रामो धनुष्पाणिस्तावुभौ समुदीक्षत। अन्योन्यसदृशौ वीरावुभौ देवाविवाश्विनौ १९ यन्नावगच्छत्सुग्रीवं वालिनं चापि राघवः
ततो न कृतवान्बुद्धिं मोक्तुमंतकरं शरं २० एतस्मिन्नंतरे भग्नः सुग्रीवस्तेन वालिना। अपश्यन्राघवं नाथमृष्यमूकं प्रदुद्रुवे २१ क्लांतो रुधिरसिक्तांगः प्रहारैर्ज
र्जरीकृतः वालिनाभिद्रुतः क्रोधात्प्रविवेश महावनं २२ तं प्रविष्टं वनं दृष्ट्वा वाली शापभयात्ततः। मुक्तो ह्यसि त्वमित्युक्त्वा स निवृत्तो महाबलः २३ राघवोपि
सह भ्रात्रा सह चैव हनूमता। तदेव वनमागच्छत्सुग्रीवो यत्र वानरः २४ तं समीक्ष्यागतं रामं सुग्रीवः सहलक्ष्मणं॥ ह्रीमान्दीनमुवाचेदं वसुधामवलोकयन् २५ आ
ह्वयस्वेति मामुक्त्वा दर्शयित्वा च विक्रमं। वैरिणा घातयित्वा च किमिदानीं त्वया कृतं २६ तामेव वेलां वक्तव्यं त्वया राघव तत्वतः। वालिनं तं न हन्मीति ततो नाहं
मितो व्रजे २७ किं तत्कारणं येन शक्तेन हि न हन्यते॥ तस्यैवं ब्रुवाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः २८ करुणं दीनया वाचा राघवः पुनरब्रवीत्। सुग्रीव श्रूयतां तात क्रो
धश्च व्यपनीयतां २९ कारणं येन बाणोयं न मया स विसर्जितः। अलंकारेण वेषेण प्रमाणेन गतेन च ३० त्वं च सुग्रीव वाली च सदृशौ स्थः परस्परं। स्वरेण वर्चसा चैव
प्रेक्षितेन च वानर ३१ विक्रमेण च वाक्यैश्च व्यक्तिं वां नोपलक्षये। ततोहं रूपसादृश्यान्मोहितो वानरोत्तम ३२

वेलायामित्यर्थः। अलंकारेण हाराद्याभरणेन। वेषेण सुवर्णादिकृतशोभया॥ ॥

नोत्सहेनामित्यादिमार्धश्लोकमेकंवाक्यं॥ अत्रेतिकरणंद्रष्टव्यं॥ द्वयोरपिनौमयामूलघातोनस्यादिति हिशरंनोत्सहेनामीतिसंबंधः॥ उत्सहेनामीति॥ मूलेलङ्॥ गजपुष्पीनागपुष्पी
नामलतां॥ ॥ इतिश्रीमहेश्वरतीर्थीयेकिष्किंधाकांडेद्वादशः सर्गः॥ ॥ कंदरालि मेदिरकाराकाशिलाविवरविशेषान्गुहाः देवखातबिलानि॥ दरीभ्रुलि[illegible]शौण्ड

नोत्सहेनामिमहाविगंशरंशत्रुनिबर्हणं॥ जीवितंनकरंघोरंसाद्दृष्ट्वाचविशंकितः ३३ मूलघातोनतोस्माद्धिद्वयोरविहतोमया॥ त्वंपिवीरविपक्षेहिअहतानाज्ञा
वचान्मया॥ ३४ मोघंवधमवाप्यैवख्यापितंस्वाकपीश्वरं॥ दत्तामयवधोनामपानकंमहुच्यते ३५ अहंवनस्थाश्चैवसीनाचवरवर्णिनी॥ त्वद्धीनावयं
सर्वेविनेष्यिनशरणंभवान् ३६ तस्मात्सुध्यस्वमध्यस्त्वंमामाशंकीक्वानघ॥ एतत्सुदुर्नेतिमयाफल्गवानिनमाहवे ३७ निरस्तमिपुणाकेनवेष्टमानंमहीतले
॥ अभिज्ञानंकुरुष्वत्वमात्मनोवानरेश्वर ३८ येनत्वमभिजानीयोद्दुद्रुवुद्रुमुपागतं॥ गजपुष्पीमिमांकृष्णांउत्पाट्यसुमहाबलः॥ ३९ कुरुलक्ष्मणकंरेम्यद्य
ग्रीवम्यमहात्मनः॥ ततोगिरिनदेजानासुत्पाट्यकुसुमाप्तितां॥ ४० तस्मात्तेगजपुष्पींतांनत्यकंरेमपर्वतः॥ ततपाशुमुमेथीमानमानयार्कंमकपा ४१
मालएवबलाकानांसमेधश्वनोपदंविभ्राजमानोवपुषारामवाक्यसमाहितः ४२ जगामसहसारामेणकिष्किंधांवालिपालितां॥ ॥ इत्यार्षेकिष्किंधाकांडेद्व
दशःसर्गः॥ ॥ ऋष्यमूकात्समधीमाकिष्किंधांलक्ष्मणोयदा॥ जगामसहसुग्रीवोवालिविक्रमपालितां १ समुद्यम्यमहच्चापंरामःकाननमूषितांशरांश्च
दित्यसंकाशानगृहीत्वारणमाधकान्॥ २ अथतत्कदयोनस्थवस्यमहात्मनः॥ सुग्रीवःसहसुग्रीवोनलक्ष्मणश्चमहाबलः ३ ददृशतेऽतुमाद्रीणन
लोनीलश्चवानरः॥ तारश्चैवमहातेजाहरिश्चपरश्चपः ४ वेदीसमाणंदृष्ट्वाश्वपुष्पमाणवनंबिनः॥ प्रसन्नसुवहाचैवसरितःसागरंगमाः ५ कंदरालिश
खोलीनश्चवानरः॥ तारश्चैवमहातेजाहरिश्चपरश्चपः ४ वेदीसमाणंदृष्ट्वाश्वपुष्पमाणवनंबिनः॥ प्रसन्नसुवहाचैवसरितःसागरंगमाः ५ कंदरालिश
खोलीनश्चनिर्झरालिगुहालयाः॥ शिखरवलिनश्चपुष्पानिदरीश्चप्रियदर्शिनः ६ वैदूर्यविमलैस्तोयैःपद्मैर्व्याकोशकुमुदैः॥ शोभितान्सज्जनात्मागोत्तिरा
कांश्चावलोकयन् ७ कारंडैःमाणेहंसैर्वनुलैर्जलकुक्कुटैःवकवाकैस्तथाचान्यैःशकुनैःप्रतिनादितान् ८ वृतःपर्वतःपरपान्थस्त्रीभृहरिणनम्बितान्
॥ तलाकवैरिणश्चापिमुक्तंतविश्वसितान्॥ ९ द्योगनेकवराश्चन्याद्विद्रदाकूलजातिनः॥ मत्तानगिरितोत्कृष्टान्पर्वतानिवनेगमान १० वारणान्परिरक्ष
त्यान्महीरणसमुत्थितान्॥ वनेवनचरांश्चान्यान्वेचरांश्चविहंगमान ११ परस्परात्वरिनाजग्मुःसुग्रीववशवर्त्तिनः॥ तेषांतुगच्छतांतत्रवारितंरघुनंदन १२
रश्मविशेषानवेर्वेतिआकोशकुमुदेनः॥ आकोशेःविकसितेःकुमुदेनःमुकुलैश्च॥ तटाकवैरिणंदृष्ट्वाद्विरदाणशरोत्तमतत्रभावस्थितंयत्किंमेस्वावक
त्वेननपौनरुक्त्यं॥ गिरितोत्कृष्टान्गिरितटानुत्कर्षतीतितथा॥॥

रण्म १४

ननोत्तमस्तनिग्रामुद्दिश्यमहात्मनः महात्मनः ॥ ॥ इति श्रीमद्रामायणीयादिकाव्ये आर्षे वाल्मीकीयेऽयोध्याकांडेऽष्टत्रिंशोऽशः सर्गः ॥ हरिवागुरयाशत्रुमुनवानरयाहि

दुमषंडैर्वनेदुष्टपूरणमः स्त्रीवमत्रवीत्ताएषमेद्यरवाकाशेदुमषंडैः प्रकाशते १३ मेद्यमंबानविपुलः पर्वतकदलीवृतः किमेतन्नहातमिछामिसवेकोत्रहलंम
म १४ कौतूहलात्पवनयनंकर्तुमिछाम्यहंत्वया ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराघवस्यमहात्मनः १५ गछत्रेवाववदेथसयीवल्लद्वनंमहत्ता एतन्नाद्यवविलीर्णामा
श्रमंश्रमनाशनं १६ द्यानवनसंपन्नंखादुमूलफलोदकं ॥ अत्रसप्तजनास्रमधुनयःशंसितव्रताः १७ सप्तैवासन्नयंशीर्षानियतानत्तशापिनः ॥ सप्तराक्ष
ना हापवाएतावनवासिनः १८ हित्वदेहंशतैर्यानाःसप्तभिःसकलेवराः ॥ तेषामेवप्रभावेनदुमषाकारसंवृतं १९ आश्रमंसुरगाधर्षमपिसैन्यैः सुरारिहरेत्पा
स्तिणोवर्जयंत्येतन्नथान्येवनचारिणः २० विशंतिमोहद्योनत्रनिवर्तंतेननेपुनः ॥ विधूषणारवाश्चावश्रूयंते सकलास्तराः २१ तूर्यगीतस्वनश्चापिगंधोदि
व्यश्चराद्यवा ॥ तेनाग्नयोपिदीप्यंतेधूमोद्वेगःप्रदृश्यते २२ वेश्यत्रिवदृस्त्राग्नकपोतांगारुणेनवा ॥ एतेद्वाःपकाशंतेधूमसंसक्तमस्तकाः २३ मेघ
जा नप्रतिछिन्नावेदूर्यगिरयोयथा ॥ कुरुपणामंधर्मात्मंस्तेषामुद्दिश्ययद्यव २४ नत्त्वमेतेनसद्दात्रात्रपत्नयतः सकृतोनलिंगपणमेतिह्येतेषां
ऋषीणांभावितात्मना २५ ननेषामशुभंकिंचिद्धरीरेषुविद्यते ॥ तेतोमसहधात्रानस्त्वमेनकृतांजलिः २६ समुद्दिश्यमहात्मानस्तापसीनम्यवा
दपत्नाअभिनायत्रधर्मात्मारामोभ्रात्राचलस्थाणः २७ सयीवेनाद्वैवतप्तुःसंतप्तमानसाःनिगत्वाद्वमधानेतस्मात्सवानानाश्रमात २८ दृष्टपुत्रो
ऽग्यवर्षाकिष्किंधावालिपालितां २९ ततस्तएमाचुनरामवानराः प्रगृह्यशस्त्राण्युदितोद्यतेनसः ॥ पुरीसुरेषात्मजवीर्यपालितांवधायशत्रोपुनराग
तासह ३० रत्नार्थेकिष्किंधाकांड्येयोदशः सर्गः ॥ ॥ सर्वेनिवर्तंगत्वाकिष्किंधावालिनःपुरीं ॥ इक्ष्वाकुरात्मानमाश्वत्पत्यनिष्टराह्नेवने १ विसार्यसि
वनेदृष्टिंकाननेकाननप्रियः सयीवोविपुलग्रीवः क्रोधमाहारयद्दृशं २ ततःमनिनद्वोरंकृत्वापुरुषवाद्धयतां ॥ परिवारैःपरिवृतोनादेभिरिवांबरं
३ गर्जनिवमहामेघोवायुवेगपुरःसरः ॥ अथवाचार्कमहशोदृप्तसिंहगतिस्ततः ४ दृष्ट्वागमंक्रियाद्दोसयीवोवाक्यमब्रवीत् ॥ हरिवागुरयाव्याघात
स्कावश्रेष्ठगं ५ यान्नाप्यद्धनपंवायांकिकिष्किंधावालिनःपुरीं ॥ पतितापात्वयावीरकृतावालिवधेपुरा ६ सफलांतांकुरुष्वेपंलतांकालस्वागतन ए

ष्णाप्यद्याशत्रुयाहकत्वेनचानराएवंवागुरान्वेननिरूपिताः तयाव्याप्ताः ॥ ॥

॥ वपुरुक्तस्कंधप्रतिमासप्रविंशतिसरार्द्धवः ॥

क्षतेतिरूक्षतामिज्ञानचिह्नः ऋक्षनमभिज्ञानार्थेविद्धंयस्येनिनथाशोभसइनिआकाशेनक्षत्रमालयाविपरीतोविशेषेणपरिक्षतःसूर्यस्यबंइवबंशोभतेसु
खुनिश्चेष्यतीतिनिश्चयंइनिव्युत्पत्त्यानक्षत्रमंत्रलपरिक्षतत्वविशेषणेनबंइवबंशेनोच्यतेयद्वाअत्रभूतोपमेयंआकाशेनक्षत्रमालयाविपरीतःविशेषेणा
परिक्षतःसूर्यइवबंशोभतेयद्वाविपरीतेनराहोःसूर्यःयोणौमासीबंइतिपरीतेनराहोर्यःयोणौमासीगतश्चइसूर्यइत्यभिधीयतेनिरुक्तानाप्रयोगाकाशेसूर्योबुधोनक्षत्रमालयाशोभतेतथाकंठसक्तमालयाबंशोभसइनिअथेतिपक्षेसामिमोक्षयिष्यामीत्यर्थःयदिनि
सयालीदृष्टिपथंदृष्टिविषयंप्राप्तोयदिमंनिशेचरंनाहिनीबंत्रनिवर्तनेततःनश्यंतंरोमांशीवेणाउपेक्षारूपश्चेवेणाएयाशक्तिर्मेभवान्मागच्छन्नापरंपेतां
नदेवोवाक्यवचनेसुग्रीवंशत्रुहत्यनाकृतामित्रज्ञानचिह्नंत्रंत्रनमागतमाहत्या८नक्षणेनसपुत्राद्यत्रैवाकंगेकृतानवाशोभसेप्यधिकंधीरलतयाकं
सक्तयाईविपरीतरवाकाशेसूर्योनक्षत्रमालयाअद्यवालिसपुत्त्यंतेभयंवैरंवधानर१०एकेनाहंयमीक्षाभिवाणमीक्षेणसंयुगेतमदर्शयसु
ग्रीवंवैरिणंक्षात्तूरूपिणं११वालिविनिहितोयावद्देनपांसुवेष्टतेतावदिक्ष्वाकुपथंयाक्षीजीवन्मनानिवर्त्तते१२ततोरोषेणप्रागद्वैरथयोगंहैक्ष्मो
भवान्।प्रत्यक्षंसज्ञतेलोमपाबाणेनसाक्षिताः१३ततोवैरिसंबंधेनाद्यवालिनंनिहंतरीतो।अहंतंनोक्षवंमिथीरक्षद्वैपिनिष्टता १४ धर्मलोभप
रीतेननवचनेकथंबता मकलाबकरिष्यामिधर्मनिज्ञोजहिसंधमं १५ ग्रीवंकुरुतेशरंनिष्पतेद्यैनवानरजिनकाशीत्यज्ञाबालिव्याधर्षितः
पुरा१७ निष्पतिष्पतंगेनबालीसपियसंयुगेशिरूणाधर्षितंकृत्वामर्षयंतिनसंयुगे १८ नानतस्कंधंकंधरंहीसमस्तंविशेषतः।सतरामवनंऋत्वा
सूर्यीवोहैमपिंगलः १९ ननहूंकृत्यनादेनविनिर्भिद्यविवाशनांतस्पशंहेनक्षत्रलागावोयांनागतप्रभाः२० राजशेषपरामृष्टाःकुलाह्रियइवाकुलाइवं
निशमृगाःशीघ्रमयाश्वणोहयाः २१ पतंतिवल्गाभ्रमोत्तीतापुरापाणइहरव२२ ततःसजीभूतकृतप्रणाशेनादेवसुंवत्वयापतीतःनाद्यर्यात्मनःशौर्य
विद्वद्भेनाःप्रतिपत्तिर्वानिलबंधलोभिः २३ इत्यार्षेश्रीरामायणेआदिकाव्येवाल्मीकीयेश्रीमद्रामायणभाषाटीकायांकिष्किंधाकांडेचतुर्दशःसर्गः॥१४॥

सशोभागहेद्वितीयसंबंधःअत्रसप्तमिनियतसालाहरितालःततःततःकाणेरेवबुद्धेनोपलक्षितंवालिनंमयाहंतंवेतिअत्रकृतमितिनिश्चयेनेतीयाधर्म
लोभपनेनधर्मत्यागसूचकेनेत्यर्थःमयाअनृतंनोक्षवंमितिसंबंधःतस्माद्धानेनिनतस्मात्कारणात्तमेवशरंनिपातकाशीजिनेननयेनकाशनेपकाशतेति
नथाअविवंगेनअतिशीघ्रेणतस्यनिधानरोषपरामृष्टाःगतरोषत्वात्साःराजतामभिबलाधिकजातश्रमीत्याकुलाह्रियोपथानिःश्रमायांतितथागावोयांनी
स्पर्शनंतनश्यंति।प्रतिपत्तिर्वित्पत्तिर्वाशरइत्यार्थेप्रतिपत्तिरिवत्वयानाद्यंवनपतीतःपतिहः सप्तम्यर्थेकःविद्वद्भेनाश्रमवारितिशेषः॥इतिश्रीमद्गोविंदराजीये

यंकिष्किंधाकांडेचतुर्दशःसर्गः॥१४॥

मत्विनिर्मुक्तध्यानपथभ्रंशेध्यानपथान्निर्गत्यारोषपरितोषगतःअतएवोपरक्तादित्यइवमद्योनिष्प्रभतांगतइतिसंबंधः वालीनिरुत्तमपुरुषमंगदहितमिदमुवाच हे
सुषेणात्मजहरयूथपानांनीतियोजनाद्रष्ट्राशस्त्राणांस्थानीयाक्षीणाग्निसंनिभत्वेकालोपयुक्तायवर्णायाकाद्यायतमितिदर्शितमौढ्यसहर्शिनयोमनस्पात्मद्वि
तीयपनाउत्थितःपुरुषःशुक्लांअनुभूतांस्वनंकात्स्न्येपानःकालेयथात्मनतितथाकोधंत्यजेतिसंबंधःकात्स्न्यमितिकात्स्न्यात्तःकालेनवफल्गुनालावबंशवाह

अथतस्मिन्नादंतंसुषेणंवानरेंद्रमहात्मनःश्रुत्वावांतःपुरगतोवालीधानुरमर्षणः १ श्रुत्वातुतस्मिन्नदंतंसर्वधूनपर्वतनेत्रदृष्ट्वैकपदेनहृष्टःक्रोधश्चापानि
नोमहान् २ सतरोषपरीतांगोवालीसंध्यातपभ्रंशउपरक्तरवादित्यइवनिष्प्रभतांगतः ३ वालीदंष्ट्राकरालस्तुक्रोधाद्दीप्ताग्निलोचनःभात्मुत्पतितप
क्षमःसमृक्षाणांवरुनऋषभशार्दूलर्मर्षणःक्रुद्धवानिष्पतन्तोहरिगवेगेनबभूवपक्षवानिवमेरोरग्रेविषमेदिनीपतंतुतारापाशप्रभंतेहर्शनिसोदृशाउद्यतबज्रास
मेप्रीताहिनोस्कंमिदंवचःश्रुत्वाक्रोधमिमंवीरनदीवेगमिवागतंशयनादुत्थितःकात्स्न्येनउक्तमिवस्त्रीभा ७ काल्यमेनेनसंयोगंकरिष्यामिस्व
यानावीरतेशत्रुवाहुल्येफल्गुतावानविद्यते ८ सहमानवनिष्क्रामसोमप्रभानवत्रयोदशीतोअद्यतामभिधास्यामियत्रिनिर्वर्यसे ९ एवमापतितःक्रो
धात्मन्त्वामाह्वयतेसुविनिष्पत्यनिरस्तस्पेहस्यमानोहिशोभतः १० त्वयातस्मिन्निरस्तस्यपीडितस्यविशेषतःअवष्टब्धंमहायशयमाश्रित्यैवगर्ज
ति १३ प्रहृत्यानिपुणाश्चैवबुद्धिमांश्चैववानरःहेत्वन्तरज्ञानेशक्तोनतयतीवमे ११ दर्प्यंचव्यवसायंचयोहस्तस्पनर्हतः।विनाहस्पवमंमोहेनैतत्स्म्यहि
कारणं १२ नामहापमहंमन्येसंयंतमिहागतोअवष्टब्धंमहायशयमाश्रित्यैवगर्जति १३ प्रहृत्यानिपुणाश्चैवबुद्धिमांश्चैववानरःअपरीक्षितवीर्यंतुह
ीवःसहनेष्यतिन १४ पूर्वमेवमयावीरशुर्तंकथयतोवचः।अंगदस्यकुमारस्यवक्त्रंपद्मइवतेवचः १५ अंगदस्तुकुमारोयंवनोन्मथनिर्गतःयहस्तिसंनिक
र्षिनाधारेणसंवृक्षिता १६

स्पंशनोवज्रिसंस्पर्शोरवैवानविद्यतेशत्रुविषयेवनावत्नविषयेशंकानवनास्तीतिभावः यद्यप्येवंतथापिमहामेतिपूर्वमित्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यंपूर्वमापतितः
आगतःतेत्वयाक्रोधाविष्कपपोयुधिनिरस्तःहन्यमानोहिशोभतत्वमन्त्वामाह्वयतेषनोत्यस्थितंप्रेतदाक्षानंममशोकोमहायत्वशोकोननयतीवजनयत्येवंतिपो
जनाःपश्चितानईतात्मस्पर्धंत्वयवमायःवत्वंचनिनादस्यसंभ्रमंत्वयादृशास्तादृशंप्रेतत्कारणमल्पंनभवतीतियोननानामहायमितिअवष्टब्धंमहायं
त्वपरिगृहीतमहापव्याकुतःएवंयमाश्रित्यगर्जतिअतःमहायमेत्यर्थः।अंगदस्तिनोयोनैवेतिनावहस्तिःवार्त्ततिनांगदेनकथितेतिसंबंधः॥ ॥

वक्ष्यसि मेवाहास्यमयोध्याधिपतेरित्यादिना स्वस्यैवाशक्तस्य कोहेनुः परस्यैवाऽनित्यायेनराज्यादि नाशितोरामः कथंसुग्रीवंरक्षितुंशक्तः शक्तौवाबलवंतंमोविहाय दुर्बलंसुग्रीवंकथंमबलंवनेऽन्वेष्यतीशंकायामाहानवधानतयेत्यादिनाऽज्ञानोनोनष्टेऽर्थेकामानोज्ञानविज्ञानसंपन्नः ज्ञानंब्रह्मविषयकं।विज्ञानंशिल्पंनैपुणंशूरो

अयोध्याधिपतेःपुत्रोशूरोसमरदुर्जयो।।रक्षाकृतेकुलस्यापिस्थितोरामेनलक्ष्मणे १० सुग्रीवप्रियकामार्थंयासौनवधमाप्तवान्हिविख्यातःसहायो राक्षसेश्वरः १२ रामःपरबलामर्दीसुग्रीवोभिरिवोच्यितः।निवासवृक्षःसाक्षात्सामान्यानांवरागनिः १३ आनृशंस्यंशमश्चैववश्यश्चैवकपिजनः ज्ञानविज्ञानसंपन्नोनिदर्शनिरतःपितुः २० बालनामिवशैलोद्योगुणानामकरोमहान्।।नक्षमोनविरोधस्तेसहतेनमहात्मना २१ दुर्जयेनाप्रमेयेणरामेणरणकर्मसुशूरवक्ष्यामितेकिंवितनद्वावोम्यप्रियंहितं २२ श्रूयतांक्रियतांचैवतत्त्वंहृत्पथ्यमिदंहितं।योवराप्सेनसुग्रीवंहत्वाबालिनमाहवे २३ विरोधंमाकृथादीर्घात्रारानन्यत्रवीपतः।।अहंहितेतवंमन्येनवरामेणसौहृदं २४ सुग्रीवेणावसंप्रीतिर्वेरंवस्तन्महद्गतं।लालनीयोहितेभ्रातायवीयानेवबालवान् २५ तत्रवासंनिहत्यावाप्तवंयावंधुरेवतेनाहितेनसमंबंधुषुविपश्यामिकंचन २६ दानमानादिसत्कारैःकुरुघत्पत्नेतंवैरमेनत्समुत्सृज्यतवपार्श्वेमनिष्टउ २७ सुग्रीवोविष्णुसमोवस्तवबंधुःसदामतः।भ्रातृसौहृदमालंब्यनान्यागतिमिहार्हसि ते २८ यदितेमत्रियंकार्यंयदिवावैहितंहितं।पाल्यमानःप्रयत्नेनमाबुवाक्यंसुहृत्समे २९ पन्थानंत्वपथंशूरनुगच्छितंहितेतरं।वमेवाद्यविधात्तमर्हसि।।समोहितेकोमलरामलक्ष्मणानवियद्दःशक्रसमानतेजसा ३० नआहितंराघवहितमेवंवाक्यंतवाविनेष्यामिरवंभावं।।नरोघनेतद्वचनंहितंस्यकालाभिपन्नस्यविनाशकाले ३१ इतिश्रीमत्किष्किंधाकांडेपंचदशःसर्गः।। ।। तामेवंब्रुवतींतारांतारापतिमाननां।।वालीनिर्भर्त्सयामासवचनंचेदमब्रवीत् १ गर्जंतोस्यत्वमेरंभंधानःशत्रोर्विशेषतः।मयेविष्याम्यहंकेनकारणेनवरानने।।२।।अधर्षितोनोशूराणांसमरेघनिवर्तिनां।।धर्षणामर्षणेभीरुमरणादतिरिच्यते ३ सोऽहंनवसमर्थोहिंयुद्धकामस्यसंयुगे।।सुग्रीवस्यवचःश्रुत्वामंहीनग्रीवस्यगर्जितः ४ नवकार्योविषादस्तेराघवंप्रतिमत्कृते।धर्मज्ञश्चकृतज्ञश्चकथंपापंकरिष्यति ५ निवर्तस्वसहह्रीमिःकथंमामनुगच्छसि।।सौहृदंदर्शितंतावन्ममापिभक्तिस्त्वयाकृता ६ प्रतियोत्स्याम्यहंगत्वासुग्रीवंसहितंभ्रमा।।दर्पंवास्यविनेष्यामिनवपाणेर्विधोस्यते ७

तिनातिश्रम्यस्वपितेनेच्छामित्यहिषपेश्रम्यस्यानक्रियतइत्यर्थंगदानमानेतिपत्यमेतांतनंतरंभूतेनथाहीतिनास्यतत्समेनरोचते इतिश्रीकिष्किंधाकांडेपंचदशः सर्गः।। ।।नवेतिपापंमद्धरूपंनिवर्तस्वेतिभूयः पुनःकथंकिमर्थंमामनुगच्छसीत्यर्थः।। ।। १६

इंद्रध्वजरथिनो गौऽदेशोकस्त्रिंशिद्रुत्सवेऽश्वयुक्पौर्णमास्यां इंद्रमुद्दिश्यध्वजं संस्थाप्योत्सवानंतरं ध्वजं पातयंति तद्ध्वजालापतितस्यार्थोऽयं द्योतिनश्चिन्हो श्लोकस्तूक्तार्थ
निगमनपरः इति श्रीरामायणतत्त्वदीपिकायां किष्किंधाकांडेषोऽष्टमः सर्गः ॥ ॥ आर्षमणीशोयेसगद्दोनतः शरेणोत्पादितनस्तुवादः सतयेनि॥ सेध्यानुगतपर्वतपयोधरश्वाभवत्

तोशोणितानद्यो युध्येतांवानरोत्तमौ वनवारिलोलामेघाविवमहाशनेस्तन्मानौपरस्परं २ हीयमानमथोपश्यत्स्त्रीवेषानेरश्मं ये हन्यमाणांदिशश्चैवप्रद्रवद्भयमुद्गुहः
३१ ततोरामोमहातेजाआर्तंदृष्ट्वाहरीश्वरं सज्यंचक्रेधनुर्वीरोवालिनोवधकारणात् ३२ ततोधनुषिसंधायशरमाशीविषोपमं पूरयामासतच्चापं कालचक्रमिवांतक
कः ३३ तस्मात्पतन्योषणात्रस्ताःपक्षस्थेश्वराःप्रदुद्रुवुर्मेगाश्चैवयुगांतइवमोहिताः ३४ मुक्तस्तुवननिर्घोषःपृथ्वीत्राशनिसन्निभः नराघवेणामहाबाणोबालिवक्ष
स्यपातिनः ३५ ततस्तेनमहातेजावीर्यपुक्तःकपीश्वरः वेगेनाभिहतोवालीनिपपातमहीतले ३६ इंद्रध्वजस्योत्तुंगपौर्णमास्यांमहीतलेआश्वयुजसमयेमासिग
तप्रत्यूहविचेतनः ३७ बाष्पसंरुद्धकंठस्तुवालीवाक्यंसरोषशनैःनरोत्तमंकालइवांतकोपमंशरोत्तमंकांचनरूपशोभितं ममर्जदीप्तेनमहाग्निमंडलं
नोपयाहरः ३८ अथोत्तिनःशोणिततोयविस्रवैःपक्षव्यिताशोकरुचावलोहितैःविचेतनोवासवसूनुराहवेपद्भिरंशनैरुद्यतशक्तिनिर्गतैः ४० इत्यार्षेरामायणेकिष्कि
धाकांडेषोऽशःसर्गः॥ ॥ ततःशोणामिहतोरामेणाकृत्कर्कशःपपातमहीमाबालीनिकृत्तस्वयस्थः १ सभूमौन्यस्तमर्वांगस्तमकांचनभूषणः अचेतनेवरा
जस्पुत्रःपृथिवीक्षितः २ तस्मिन्निपतितेभूमौहर्यृक्षाणांगणेश्वरः नष्टचंद्रमिवव्योमनष्टराजतभूतलं ३ भूमौनिपतितस्यापितस्यदेहंमहात्मनः नश्रीर्जहाति
नप्राणानतेनानपराक्रमः ४ शक्रस्यावरजोमालाकांचनीस्रग्भूषिता दधारहरिसुव्यस्यबाणांस्तेनाभियंचसा पततयामालयाबालीरोहेमयाहरिप्रवपः। सं
ध्यानुगतपर्वतपयोधरश्वाभवत् इतस्पमालाचदेहश्चमर्मघातीव्यथः शरः।विधेवरक्षितालक्ष्मीःपतितस्यावशोभते ७ तद्वेतस्यवीरस्यस्वर्गमार्गप्रभावनं।रा
मबाणासनक्षिप्तमावहत्परमांगतिं ८ तंतथापतितंभूमौवृतावित्रियामिवान लोपयातिसिंचपुष्पंतेदेवलोकादिवच्युतं ९ आदित्यमिवकालेनयुगांतेभुविपा
तितं।।म हेंद्रमिवदुर्धर्षंमहेंद्रमिवदुःसहं १० महेंद्रध्वजसंपतितंवानिलेमहामहीरुहंरामहाबाहुरीक्षमाणोवनेचरः ११ तस्मिन्नगेदाशरथेरामोदाशरथिःशरं
वा।तंतथापतितंवीरंशयानांवसुधामिवान ले १२ बहुमन्यवनेवीरंवीक्षमाणंशनैरिवा उपयातिमहावीर्योभ्रातरंरामलक्ष्मणो १३

रागानुरागंनपोत्यदेशइत्यर्थोनयोधरश्वाभवत्।तद्विति।स्वर्गमार्गःप्रभवत्पम्मादिनिस्वर्गपभावनंआवहत्।संवादयामास॥

पतंसुखवर्धकत्वात्पराभ्युदयस्यभ्येनयुद्धामानप्यमद्यधंकुर्वंत्येपर्थः।युद्धसंख्यः युद्धफलवशःसमयतंत्रउविनानुविनसमयतंत्रइत्यर्थः।दमः इंद्रियनिग्रहः।शमः चि
नवशांतिःनेनिनिविनिहितात्मानेइत्यात्मानंविषयेषीतिश्लोकद्वयमेकंवाक्यंविषयदेशेयद्वयमात्मकारणत्रायकरोमित्यंनावजानेवतस्मादकिंचिदंमंकस्मा

नेहस्याद्यवंचावीलक्षणेवमद्यवंनाम्रवीत्यरुषंवाक्यंयत्रितंधर्मसंहितं १४ अर्थसंहितयावाचागर्विनंरागगर्वितंपराभ्युदयवधंकुर्वाणोदुषान
ल्पयागुणः १५ यद्दंयुद्धसंख्यःशरेणोरमितांजितःवेनाविषयेतःपुरुषत्रथितःप्रियदर्शनः १६ कुलीनःसत्वसंपन्नस्तेजस्वीविनयनयनः।रामःकरुणावेदवि
पनानांवहिनेरतः १७ सानुक्रोशोमहोत्साहःसमयतोदृढव्रतः इतिनेसर्वभूतानिकथयंतिशोधुवि १८ दमःशमःक्षमाधर्मोधृतिःसत्यंपराक्रमःपार्थि
वानांगुणागजन्हेरश्चाप्यपकरिषु १९ तानुणान्संधधार्यहमप्रेवामिजनंनवाता रयाधनविद्वेविहस्त्री वेरामंमागतः २० नमामत्वेनसंयुक्तंत्रम
तेयाद्यमहंक्षितिरितिमेबुद्धिरुत्पन्नाबभूवादर्शनेनव २१ नत्वांविनिहितात्मानेधर्मज्ञमधार्मिकंजानेपापंममाचरेत्तेणःक्रूरामिवाद्यनं २२ मतोवेद
धरंयापंपज्ञमिवयावकंनाहेन्मामिनानामिथर्मज्ञप्रामिप्रंहतं २३ विषयेवापुरेवातेवट्टाप्यपकरोम्यहंनचत्वांघनिरुध्येहकस्मान्मांहिंस्प
किंचिदं २४ फलमूलाशनंनित्यंरात्रानंवनोकसांमामिहाद्यनिपुणोनमश्येनबलमागतं २५ कस्त्रिकुलेजातःक्रतवान्ह्यसंशयंधर्मलिंगच्छ
लिछन्नःक्रूरकर्मसमाचरेत २६ रामरामक्रुलेजातोधर्मवानितिविश्रुतः अमयोभव्यरूपेणकिमर्थंपरिधावसि २७ मामवानेसमाधर्मःसत्यंहृनि
पराक्रमोघार्थिनांरक्षणंस्मृतं २८ वपंवनवरारामसृगाह्यलफलाशनां। एवाप्यकारिषु २९ वपंवनवरारामसृगाह्यलफलाशनां। एवाप्यकारिषु
रूपंनविग्रहेकारणानिहि।।अग्रकलेवनेवामोमदर्थिषुफलेषुच ३० नमश्चविनश्योभौनियाह्यनुयह्यावपि।।राजन्निरंकीर्तिर्नृपाःकामहतायः
३१ नेतुकामयधानश्चकेपीच्याप्यनवस्थितः।।राजन्हनेश्वरंकीर्तिःशाश्वतंनपायणः ३२ नतेव्यवस्थितिधर्मेनार्थेषुद्विश्वस्थिता।इंद्रियैःकामवृत्तः
सरक्ष्यसेमनुतेश्वर ३३ हत्वाबाणेनकाकुत्स्थमामिहानपराधिनांकिंवस्यमितोमयेक्ष्वाकुमंत्रणमितं ३४

इतीतिसंबंधःरामेतिअप्रियंअविनीतंअपकारिषुदंडस्तुल्यंनादृशापकारित्वंमयिनास्तीत्यत्रहेतुमाह।वयमितिविजनवासाःभवंतःपुरवासाःस्मार्षंभवंतो
मनुष्याःमूलफलाशनावयंतुपुरेवासाजनभोजनाः।।नेश्वरास्तेपरिवारकावयंअतोवैरूपमहिर्नास्तीतिभावः २९ननुतेस्तीतिकामहतायस्मा इंद्रियैरुप्यमश्तिसंबंधः
३३

धएवमपिशेषतश्चावद्योतकश्चाशयेनाह। अवधार्यवर्मेत्यादिश्लोकत्रयेणानाथानिवारितोपित्वद्वत्सवधकोत्तयेवयुद्धायागतोस्मीत्याशयेनाह। तारयेति। सर्वज्ञतया
पितारवाभर्त्तमोहेनाहितसुकृतनन्तरनिष्कम्पकालस्मरेश्वरस्मतवशंपार्श्वस्त्वमागतः। मत्स्नेनमेदेहगतत्वेतिविधिमिणपत्या शीलसंपन्नाश्रमशायश्चास्तनधर्मोना
दृशनायेनत्वयाक्षिविधीसनाथानकिंताडृशनिगृहादिरूपपरमकल्याणगुणनाथेनत्वयामनाथेत्यर्थंतममकपट्पुडकरणहेतुनाशङ्क्यादिगुणसुकृत्वादेतादृशेनत
क्षिविधीमनाथाकथंभवतीत्याशंक्याह। शक्त्यात्रियतोमहात्मनारक्षथेनत्वंनातःअतःकारणगुणस्वंकृत्वात्तथागुणास्त्रेतिन्यायेनसकलकल्याणगुणसुकृत्व
कथंशठनकथंनैकृतिकःकथंवापस्त्रैवंयोननाताहशोनभवतीतिभावः। ईश्वरेणत्वयानिहितोहंकृतार्थस्त्वाशयेनचीरामस्मतेत्रैश्वरगुणान्पकटयतिलङ्घवारि
त्रेत्यादिरामहस्तिनानिहतोहंकृतार्थस्निशेषतारामस्पेश्वरत्वादेवछित्वाछित्वादियुक्तत्वमितिभावनमयाहनस्मनवकथंकृतार्थत्वमतआह। अशुभमिति। समागतस्त्पन्न
सःमारनिछेदनअशुभमपुण्यंसतोविगर्हितंनचमामितिशेषः। ईदृशंकृत्वाहन्तेत्यर्थंनमेवास्तीमामांगतनमत्पार्वस्तोत्रासहस्तिनेसद्भिःसहवसतेएतादृशत्वत्कथनमेवम
कृतार्थत्वमत्रकमितिभावनानिरूपाधिककरुणासागरस्मतवमहिमानंकोवावर्णयितुंशक्तःस्त्र्याशयेनाह। उदासीनेषुतिहेरामस्वपकारिष्वस्मासुतदकरुत्वंविधाय
तोपकारएवतस्मेकृतापकारःनिकृत्वात्रपकारिष्वित्युक्तिःअस्माभिरिति बहुवचनंतागदाद्यभिप्रायेणएतादृशपकारिष्वस्मासुतेषांविकृमंब्रह्मादीनामपिदुर्लभः
पादारविंदविन्यासःपकाशितःपादारविंदेपदर्शितमित्यर्थः। उदासीनेषुसर्वतोनिहतेषुसुनिपुणंविकृमंपादारविंदविन्यासंनपश्यामीतियोजना। अतोहंकृतकृत्ये
तिभावः। पादारविंदपदर्शनंत्ववकृमाण्यघतेवीरवीरस्मारणंशनोरिवउपयातोमहावीरौभ्रातरौरामस्यलक्ष्मणाक्षिप्तुंक्षेःरामस्यपादारविंदपदर्शनार्थमेवाश्रमप्रापणा
वालिसमीपागमनमित्यवगंतव्यंत्वयाहंपमानंस्त्वत्पतियोद्धुंनवीतिभंशंकोतीतिशंकपाहमाहंपएवंत्वाहतवानस्मीत्याशंकायांस्त्पंतशब्दस्त्रेषामेवतव
त्वनाम्नीत्याशयेनाह। हंपमानस्त्पादित्यत्रयत्रंतत्किमित्यर्थेहेंपात्मनाश्रयमयाहंपमानेःस्मरणंवैवस्वतंरेवंपश्येःकिंनपश्येपदि
त्यर्थः। ईश्वरस्पनवमरणशंकानास्तीतिभावनःसमर्थोरामेणसहत्वंतिपुष्यवानीहनरनिकीर्त्तिर्मयानसत्वेतिदुःखितत्याहत्वयाहंशेनेतिपापवशंगतोहंवदंप
नत्वयानिहन्तिमेंवंधःत्वत्सत्ताकारणारूपसेवाभावंपेमयानत्वंवैरत्पाशयेनाविद्यतिस्त्रीवविषयकामेनेत्यादिना। पूर्वंरत्नस्थस्त्रीवैकिमर्थंनिकासितवानित्य
तआह। पुण्यमितिअधर्मेणमत्राशनिमित्तविलङ्घारपिधानरूपाधर्मेणस्त्रीवःरत्नंपापापुयादितियत्तत्तदसुकृत्रहत्वयारणेनिहतःस्नःपरंमयिस्वार्तेसुति
स्त्रीवोगच्छेत्प्राप्नुयादितियत्तत्सुकृमितिमेंवंधःएतादृशंकिमर्थंहत्वानस्मीतिचिंताक्रांतंवत्वाहाकाममितिएवंविधोलोकःक्षियंहंतिमान्नस्नःयद्वालोक एवम
एवंविधश्चैतस्माद्दशोधर्मवारीनस्त्रेत्यर्थः। कामंकामेनेविनिपुण्यतेअतोहेरामभवताशास्त्रेमहत्वरूपेउत्तरउत्तमंसमंसुकृंउत्तमंयथानयाशमोपथान १९
यांचिंत्यतोमयाहंतपापायचित्तरूपत्वान्मद्वधस्यसुकृत्वसुन्नमत्वंचेतिभावः॥ ॥इतिश्रीमहेश्वरतीर्थविरचितरामायणतत्वदीपिकायांकिष्किंधाकांडेसप्तदशःसर्गः

रन्तुक्तेरत्यादिवालिनाक्तः पुरुषमुक्तः अधिक्षिप्तस्त्यादेरयमाशयः यद्यपिवालिनोवाणीरामस्तोषावालितरामेपुरुषमुक्तवानितिकृत्वावालिनाराम्पु
रुषमुक्तः अधिक्षिप्तस्त्यादु क्तिः अत एवश्रीरामोपिवालीपत्नीक्तिमनुसृत्यैवउक्तवांस्तंप्रतिकिंधर्मंमर्थंवकांक्षसेत्यादिना इत्युक्त्वानिरागोवालिनापुरुषत्वाक्षमुक्तइतिसंबंधः
नेतिश्रमभित्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यंअधिक्षिप्तोरामःधर्मार्थगुणसंपन्नमनुनेमंयथाभवानितथावालिनमब्रवीदितिसंबंधः धर्मंमितिसमर्थयन्नाहः ईक्ष्वाकूणामितिनि
ग्रहानुग्रहावपिईक्ष्वाकूणात्मर्थंनयश्चेतिनयश्चविनयश्चौभौसम्पद्ययथारङ्शास्त्रदृष्टौविक्रमश्चस्वतन्त्रंयस्मिन्स्वस्थितंदेशकालविभागावितथमसक्तोराजेतियोज
स्तुकः प्रश्रितंवाक्यंधर्मार्थसहितंहितंपुरुषंवालिनारामोनिहनेनविचेतसा १ नेनिश्रमभित्यादिसप्तश्लोकीयेभिवोयुरंउक्तवाक्येहरिश्रेष्ठमुपशोतमिदा
नले २ धर्मार्थगुणसंपन्नंहरीश्वरमनुत्तमाम्याधिक्षिप्तस्तदारामःपश्चाद्वालिनमब्रवी ३ धर्मंमर्थंवकामंवसमयेवापलोकिकंकाअविज्ञायकथंवात्मान्मा
मिहाद्यक्षिप्तहैसे ४ अल्पबुद्धिसपत्राडूढानावारंमनाश्लोम्यवमन्यवापल्यान्त्वंमांवनूमिहेछसि ५ इक्ष्वाकूणामियंभूमिःमधोलवनकाननामृगपक्षिम
नुष्याणांनिग्रहानुग्रहेष्वपि ६ नापालयतिधर्मात्मामनःसत्यवानृजुःधर्मकामार्थतत्त्वज्ञोनियतानुग्रहेरतः ७ नयश्चविनयश्चौभौयस्मिन्सत्यंप्रतिष्ठितंविक्र
मश्चयथादृष्टःसराज्ञादेशकालवित् ८ भरतस्यकुलादेशाद्रूपमन्वेषपार्थिवः वरामोवस्तुधांक्षत्वांधर्मसंतानमिच्छवः ९ तस्मिन्नपनिशार्दूलेभरतेधर्मवत्सु
लोपालयत्यविलोपश्चक्रेधर्मविदांवरः १० तेवयंमार्गविधशास्त्रधर्मेपरमेस्थिताः भरतात्तापुरात्कल्पक्रियापाश्रयाविधिं ११ त्वंतुसंक्लिष्टधर्मोयकर्म
णाचदूषितैहितः कामतंत्रप्रधानश्चनस्थितोराज्यवर्त्मनि १२ ज्येष्ठोभ्रातापितावापियश्चविद्यांप्रयच्छति वयंतेपितरोतेयाधर्मंचपथिवर्तिनः १३ यवीया
नात्मनःपुत्रःशिष्यश्चापियुगोदितः पुत्रवत्तेवयंचिंत्याधर्मंश्चैवात्मकारणं १४ सूक्ष्मःपरमविज्ञेयःसतांधर्मःसवेगमाद्दिस्थःसर्वभूतानांश्चात्मावे
दशुभाशुभे १५ वपलस्यफलेःसार्धंवानरैरङ्गनात्मभिःजानंधर्मंचयन्नद्यरूपमेनुकिं। १६

नानाप्येतेविधर्मङ्गतोदेशाः धर्मस्यधर्मस्याप्युपलक्षणंअधर्माधर्मङ्गतनियोगाःधर्माधर्मविचारार्थंनिसृष्टाइत्यर्थः धर्मङ्गनारेशास्तिनियमाः धर्मसंतानंधर्मपरंप
रांतस्मिन्निविधर्मेनियस्यधर्मनाशनंयद्वीप्सानिविधर्मकारणंत्यक्त्वास्थापकंक्रमाणांसत्समरनिः हेस्वयंगमसर्वभूतानांद्दिष्ट्यात्मापरमात्माशुभाशुभंशुभा
शुभहेतुधर्माधर्मवैद्यवेत्तिनतुत्वादृशस्तत्त्वार्थः सूक्ष्मोधर्मःसतामपिपरमद्रविज्ञेयस्तादृशस्यकिमुनेतिभावः॥ ॥वालिनोधर्मपरिज्ञानाभावेहेतुमाह्यवपल
मितिः॥

अहमित्याहिश्रयस्पवचनस्पत्रवीयानात्मनःपुत्रस्तिश्रेतित्यवचनस्यार्थेव्यक्तेस्त्रीनीत्यर्थः। ननुभ्रातुर्भार्यावमर्शिस्त्रीत्वस्यापिसमानमित्याशंक्यस्त्रीवोमाता
बिलंतर्गतंयुद्धेनवध्यतेतानिस्त्रियस्तारायांवलिपरत्वेतत्तज्जीवनंज्ञात्वापिहुमायांवर्तमानस्तिवेषम्यमस्तीत्याह।अप्यस्यत्वमितिधामातास्यश्रुणादश्रुस्थानःवशा
णस्येतिपाठेपिज्ञीवनहेत्वर्थःवालिनोबिलनिर्गमनात्पूर्वंस्त्रीवस्यनापीयहोस्तीतिभ्रातुर्भ्रातृपत्न्योभार्योजीवतोमहिषीत्रियोधर्मेणमान्येपालनीयत्वेन
तेनिन्द्यस्त्रिनरतिःजायोपवेशप्रपोक्षोंगदत्वाप्रस्वगाम्पतेःश्रोरसीमितिप्रपेरुद्धेतानस्पवधएवदंडःस्यान्नरतिमेवधःगुरोर्निःवर्तमानिक्रोतेधर्मेणनिक्रमतो
पानयनपरापृशश्रावधमितिभरतस्तेशविधेभरतताकरणेश्रोरसीभगिनीवापिभार्यावाप्यनुजस्यमःप्रपेरनरःकामानल्पदंडेवधस्मनरस्तुकृष्णकारणात्

अहंतव्यक्तनामस्पवचनस्पत्रवीमितेनहिमांकेवलंरोषात्वंविगर्हितुमर्हसि १७ नरेन्द्रकारणंपश्यपरदारेषुमेमया हृतःभ्रातुर्वर्तनेभार्यायांदृश्येयंप्रति
पादितः१८ अप्यनंधःमाणस्पस्त्रीवस्पमज्ञानतःकृतमार्योवर्तमेकामावृत्तमार्योपाकर्मकृत १९ नह्यतीतस्पतेधर्मस्किंकामप्रवृत्तस्पवानरेन्द्रभ्रातृभार्यामि
मर्शसिदृश्येयंप्रतिपादिता २१ नहिलोकविरुद्धस्पधर्मज्ञानार्यपुरुषःदेवादन्यत्पशपतिनियहंहरिश्रेष्ठ २१ नचतेमर्शयेपापंत्वंहियोहरुलोहितः२२ स्त्रीर
त्नंश्रेष्ठंयवीयसोभ्रातुर्भार्यावाप्यनुजस्पयःप्रपेरन्हानरःकामान्देशेवधःस्मृतः २३ भ्रातुस्पमहीपालोवपंक्वादेशवर्तिनःत्वंधर्मोहतिक्रांतेकथंशक्यमुपेक्षि
तं २४ गुरुधर्मव्यतिक्रांतंपापंधर्मेणपालपशास्महःकामवृत्तानांनियहेषपर्वस्थितः२५ वपंक्वभरतादेशविधेरुत्वाहरीश्वरा।त्वद्विधानभिन्नमर्यादानिग्रहे
नुयवस्थिता २६ स्त्रयीवेणावपेमस्पत्वस्मोनयथापराराजन्यनिमित्तंवनिश्रेयसकरःस्मृतः २७ अनिष्टावमपास्तानरापावकसन्निधौ।अनिष्टाचकथंरा
क्षामद्विधानामुपस्थिते २९ नहेमिःकारणैःसर्वेर्मह्यर्थंसंहितैःशासनंनवयुक्तमग्र्यावस्तुमन्यते २९ सर्वथाधर्मस्त्येवदृश्यस्तवनियहः।वपस्यपापिकर्तव्यं
धर्मेमेवानुपश्यता ३० शक्यंत्वयापिकर्तव्यंधर्ममेवानुवर्तिना।श्रूयतेमनुनागीतोश्लोकोवाल्मिवत्सलौ ३१ गुरुहीनोधर्मकुशलोलुब्धयाचितेविभो।। ।।

र्गवर्जिनात्ववधेदृष्टनिग्रहनिष्टपरिपानकमार्यभोभरतस्पातिणोममदोषोनास्तीत्येतदि स्वाकृतमितियंभूमिःसशैवनकाननेत्यारभ्यवयंतुभरतादेशविधिक्र
त्याहरीश्वरेत्यंतेनयंचसंदर्भेणोक्तमनुःस्त्रयीवस्पापियकारणेइत्यनापित्यद्वेषमदोषोनास्तीत्यभिप्रायेणाह।स्त्रयीवेणोनिदारराज्यनिमित्तंदारराज्येनिमित्ते
वस्पतनयाःसत्यःआसीरितिशेषःतत्किमर्थमतआह।मस्त्रयीवःमेनिग्रेषमकरः।किंचापतिताचवक्तव्येत्याह।अनिष्टेति।तस्मिन्निःसत्कारणेसतिभ्रातृभिःका
रितोःभ्रातृभार्याहरणंभरताज्ञाकरणंस्त्रयीवपत्न्यकाम्यानिष्टाकारणरूपेत्यर्थःनवधात्भार्यावित्यशक्यंत्वयावापहारनेकतेनघृणेशास्त्रविदुनमतिर्म राम
द्वानवमन्यतामितियोजनाःवपस्पत्यापीति।धर्मेमेवानुपश्यतोवपस्पापिसतस्त्रीवस्यापिकर्तव्यंपापंअनिष्टानवत्वंस्वरूपकार्यमितिशेषःधर्मेमेवानुपश्यता २०
त्वयापिनस्कार्यंआत्मनिग्रहरूपंशक्यंत्वयापिचिनत्वेनानुमंतव्योपाध्यायतइतिवाधिवत्सलोचारितेतत्परो।।।।

त्यद्धस्पत्वरूनपापपायश्चित्तरूपत्वाद्यथानकोपेत्पाशयेनाहाराजानमित्यादिश्लोकद्वयेनाचार्येणोक्तं।यथात्वयापापंकर्मकृतंतथाश्रमणोनन्तपद्मनाकेनपापेनकृतेनम
आर्येणनोधार्यानस्मिन्श्रमणेद्वेष्यंमनेदंदुर्नरंश्चित्तंकोलितंपुरुकृमिरितियावत्राअन्येरपीतिश्रमनेर्वस्वधाधिपेहेतुभिरन्येरपिजनैःपापंकृतेराजस्वश्रमनेषुअन्येपि
केचिद्देवंपापंकृतेवंतरत्पर्थः।नेवस्वधाधिपात्प्याद्धकर्मपरामर्शवेलायांगतप्रमादात्संतःपापिनोत्रायश्चित्तेवधबंधादिकंकुर्वंतितेनपायश्चित्तकरणेनतद्दनम
त्यापंशाम्यंनेकुर्वंतिशास्त्रस्थेनदुभयमपिश्रुत्वार्थेत्वदतदस्मिन्निःस्ववशोनास्तिनाशास्त्रवशात्स्वर्थः संध्योपासनाद्यपरियालनात्किंनियमेनानुष्ठितवृत्तोवालिनः
शास्त्रवशत्वमवलंब्येनत्सर्वपुरुकारणीशालावृगत्वमवलंब्याहमृगंचाप्यहमित्यादिरूपमानस्कंद्योद्यमयायदिदंपात्मनाअद्यवेनस्वतंदेवंपश्येत्वेनिहतो
राजभिर्हतदंनाश्रुत्वापापनिमानवोनिर्मलाःस्वर्गमायांतिमेतत्पुरुकृतिनोयद्या ३३ शासनाद्वाविमोक्षाद्वास्तेनस्तेनाद्विमुच्यतेतेणानात्वशासनात्पापंनश्येद्वाप्यो
निकिंचिद्वं ३४ आर्येणममंधार्योग्यमनेघोरमीदृशं नोश्रमणेनकृतेपापेयुथापापंत्वयाकृतं ३५ अन्येरपिकृतंपापंपुरुमर्नैवस्वधाधिपेःपापंयश्चिनैवकुर्व
तिनेनतच्छाम्पतेराजः ३६ तस्त्वंपरितापेनधर्मतःपरिकल्पितःवधोवानरशास्त्रेनत्वयैवस्ववशोमिता ३७ क्रणवाप्यपरस्वयंकाणंहरिंगवायच्छ्रुत्वाहेनम
हीरनमन्युंवर्तुमर्हसि ३८ नमेतत्रमनस्तापोनमन्युर्हरिश्रेष्ठपापवारणमिश्रपाशेशुकृटेश्वविधिद्वेनराः ३९ पतिरुत्राश्वहरपाश्वरहंतिस्तवहन्मृगानृपधा
वितान्वाविश्रस्ताविस्रब्धानतिविष्ठितान् ४० प्रमत्तान्वाप्रमत्तान्वारामामार्थिनोहरन्।विध्यंतिविपुलांश्चापिनवदोषोनविद्यते ४१ पांतिराजर्षयश्चात्रमृगयांप्रय
र्मकोविदाः।तस्मात्वंनिहतेपुद्वेमयावाणेनवानर ४२ अनुध्यन्प्रतिपुधत्रायस्मात्रावाएगोत्वमिदुर्वभस्पत्वधर्मस्पर्तोवितस्पशुभस्पशु ४३ राजानोवान
श्रेष्ठप्रधानारोनसंशयः।नात्रहिस्पानवाकोरोनास्तिपापंवाप्रियंवदेत् ४४ स्वामानुषरूपेणत्वरंत्येतेमहीतलेत्वत्प्रधर्मविदायकेचलंरोषमास्थितः ४५ त्वंहरूप
मिमांधर्मेपितृपेतामहेस्थितंएवमुक्तस्तदारामेणवालीपत्प्रधिषोधृशं ४५ प्रत्युवाचततोरामंधर्मज्ञालिवानरेश्वरः।नरोधर्मद्यवेद्योधर्मेविगततनिश्चयः ४६
यत्नमास्थनाद्येनतत्वेनावसंशयः प्रतिवक्तुंपक्षेहिनापक्षहेतुकशकूपात ४७ तदपुपयाश्चैवमाहाहुरुक्तमधियं।।नवापिवक्तुमरोषकर्तुनाहसिराघव ४८
त्वंहिदृष्टार्थतत्वज्ञःप्रजानांचहितेरतः।कार्यकारणशुद्धेचमनश्चाशुद्धिरव्यया ४९

मयागात्वपादरूपेनतदाणेनिहतोहंद्राप्रहरतिवालिनायदुर्जनेनदुभयस्योनरमाद्यनहिनवेनि।तत्रयमसदृनपापंपाणपक्षेनवधेनोक्तिविषयेमनुर्मानिशाखामृगस्यतवान
दृत्वाहितिभावःमनस्तापश्चनमेगाविषयेपक्षत्रवधेनस्परात्तास्वभावतयारोषामावाहितिभावःतदेवोपपादयतिनवाणामितिप्रानरेदुष्कृपक्षेपापैःनाविध्यंतीत्थ
वीप्सितिरितिस्मारणाद्देवतारूपस्यतामधिक्षिपन्वनपुरुरूपाशयेनाहदुर्जनमस्पेत्यादिश्लोकद्वयेना।एवमुक्तमितियथितःप्रत्युवाचमांमानत्वाप्रतिस्ववानत्य
नुनसः।परितापंपक्षद्वयेत्वेत्यर्थः।अपक्षद्वयंकिंवितत्रात्वमितिहेतोर्थेश्चासोतत्वश्चश्रेष्ठार्थतत्वतत्कार्यकारणसिद्धोकार्यहेतुकारणतद्धेतवायेन
योःसिद्धोपतितानोबुद्धिरनकारणंपक्षत्रनिर्मलावेषम्परहितेत्यर्थः।।

मामिति अवगतकर्मा एकत्वाकरणवेत्यतिक्रांतपुरस्कृतेत्यतिक्रांतेअकृत्यकरणमित्यर्थः वावापरिपालनयवस्माणांतथाकरिष्यामीतिवाचासमा
श्वासयेत्यर्थः नवयमितिमहेवेतिमहेपकृतहोषोमतस्कृतापराधेनकृतापराधोऽवस्थानंअवस्थापयितंनवयमितिवयंभवतानचिंत्यानविचार्याः परंश्रेयस्तस्मे
वंधवउक्त्वाएवयापमार्तिनवारणेपमितिभवतानविचार्यास्त्यर्थः नाप्यात्माविरुद्धभाषीयइतिकिंभविष्यामीतिचेदयंनविचार्यः कृतश्च
यंभवद्विशेषेणधर्मतःधर्मेकृतनिश्चयाःअस्यवधःकिंधर्म्योऽतोधर्म्यंभवतोविशेषेणाविचार्यधर्मेनिश्चयंकृतवंतस्त्यर्थंनयद्वाभवद्विशेषेणभवद्कृतविशेषेणहेतना

मामयगतधर्माणंशांतिक्रांतपुरस्कृतोधर्मसंहितयावाद्याधर्मतपरियावयित्वाप्यमरुद्वृक्षंगतवानीमार्तस्वरशतैः उवाचरामंसंवेदयंपंकजयश्वद्विपः ५१ न
त्वात्मानमहंशोचेनात्मानंनापिवांधवान्यथाधुवंगुणान्पश्चमंगदंकृत्वाकांगदं प्रमथमारुशनाहीनोबलस्यास्मृतिनाशितः तयाकश्चपसोबुरुषशोवंगामिष्यति
५३ वानरेंद्रानवुद्धिश्चत्वेकपत्नश्चमेप्रियःतौरयोरामभवनात्सतांयोमहाबलः ५४ स्वयंविवेशांगदंवेवविध्वस्तमतिपुनर्मोत्वेहिशास्त्रावगोप्रावकार्यकार्य
विधौस्थितः ५५ यातेनापतेचनिमंरतेलक्ष्मणेचयाहत्वायीवेत्रांगदेराजस्त्रीचितांपत्तेमहीमि ५६ महोषकृतदोषांतांयथातारांतपस्विनीं।स्त्रीवोनावमन्येतत
थावप्यंतमर्हसि ५७ त्वपात्यनयहीनेनशक्यराःप्रसुप्तामिते।तद्वशेवर्त्तमानेनतवविनाउवर्तिनी ५८ शक्यस्त्रैवार्नीपत्यंवसुधांवाविशासिते।त्वंहेचध
मार्तचार्यमाणोपितरंया ५९ स्त्रीवेणमद्भ्रावाद्दुपुद्रुवगतःसनमाश्वासयत्रामोवालिनंव्यक्तदर्शनं ६० मासुसंमतयावावाधर्मतत्वार्थपुरुक्त्या नवयभ
वनाचिंत्यानाप्यात्माहरिसत्तम ६१ वयंभवद्विशेषेणाधर्मतःकृतनिश्चयाः दंड्याःपातयेदंड्योपश्चापिरंक्ष्यते ६२ कार्यकारणासिद्धार्थाभुवोतीनावसीदतः न
दृष्टाहंड्ययोगादस्माद्विगतकल्मषः ६३ गतःस्वांपदवंतिधर्म्यांदृष्ट्वैनत्वंनात्मजशोकंधर्मा हंवयंवत्स्यथास्थितं ६४ त्वयाविधानेहर्यृक्षनशक्यमतिव
र्तितुंपथात्वंपंगवोत्रित्यंवर्त्तनेवानरेश्वर ६५ तथावर्त्ततेतस्त्रीवेमपिचापिनसंशयः मतेस्थावानंमधुंमहात्मनःसमाहितेधर्मपथावतिष्ठति ६६ शाम्यराम्मा
णावमर्हसिनोक्षःसपुत्रेनिजगादवानरः ६७ शरणंमतस्तेनविचेतसामयापरंहितस्त्वंहरीनानाविभोरहंमहेशोयममीमविक्रमयमादितस्त्वंसममेमहीश्वर
॥इष्ट रत्यार्षेरामायणेकिष्किंधाकांडेएकविंशःसर्गः॥॥

धर्मतःनापिछिन्नमूलधर्मेवयंकृतनिश्चयाः अतोवयंभवतानचिंत्याःअकृत्यंकृतंवनरेंद्रनविचार्यं।नाथात्मामपराधेकथंनिबंधकर्मतीतिभवतानचिंतविचार्यइत्यर्थः
राजन्निर्भर्त्सनंदंडाःकृत्वापापानिमानवाःनिर्मलाःस्वर्गमायांतिसंतःसुकृतिनोयथा शासनाद्विमोक्षस्तेनस्तेपाद्विमुच्यते। एतत्वशासनंयापस्तत्स्वामी राम
निकिल्बिषमितिमनुवचनंकोरोऽयंपरिहासभावस्तिभाकाठक्यमेवार्थविद्वणोतिं ईश्वरोतिकार्यकारणासिद्धार्थकिंपरंईदृशंकारणंपराधःभावयधा २१
नोपपत्तेरीशाःस्वंरंगंपित्वाश्रांतिंयोजनाविलयर्थः तदितिततस्मात्कारणात्स्वांपदंतिस्वकीयंपरिशुद्धतामभावंत्यजेतिविधानंविधिः॥ ॥इतिश्रीरामापरण
नरसिंहकायांअष्टाविंशःसर्गः॥ ॥

सेनतिरित्या युक्तमेवमस्मत्प्रत्यनिसंस्कार्यइति। अंगरेनि। पुत्राणामेकनः शतंमेकंश तंभवत्विनिशेषःनस्ता पेहतमाश्रित्यगात्रमं शेषएव परमित्यर्थः॥ ॥ इतिश्री महेश्वा तीर्थीयेकिष्किंधाकांडेएकविंशः सर्गः॥ वीत्तमाणइति। सर्वतोवीहमाणइत्यादिभावानिजीवनस्यमतीवमानत्वेप्यमोघताम वाणाद्यातेनमरणाप्यनिश्चितत्वात्सर्वंसंगतं सं स्कार्योहरिराजनरनिहतमित्युक्तेनंदीप्रः तमितिनाआमाप्यसंबो ध्यास्त्रीवेनिकिंचिद्याद्यमविधामनवाराहाणाकिंचि षाढेनोःमांरोषेणगंतेदोषमहिनेत्राते नाहंमि संस्कार्योहरिराजनरनिहतमित्युक्तेनंदीप्रः तमितिनाआमाप्यसंबो ध्यास्त्रीवेनिकिंचिद्याद्यमविधामनवाराहाणाकिंचि षाढेनोःमांरोषेणगंतेदोषमहिनेत्राते नाहंमि

नेनाः १४ नन्वेयाबुद्धिरास्थेयामस्त्रंगंस्थानिधिनाहिवंधुःपत्नस्यनमाता हरिमनम १५ नहिममहरिराजसंप्रयाज्ञमनोमनिषासवेहत्वाच्यमिशुवहनवीरसे विनेशयानसिरंमसेविनेतुमे १६ इत्यार्षेकिष्किंधाकांडेएकविंशः सर्गः॥ ॥वीत्तमाणाक्रूमेरामःसर्वतोमंक्षुसंहरआहावेवत्तस्यवीवंदर्शोक्तंमम नः १तेषामविनयेवालीत्रीवंभवगोद्यंगाअमाप्यप्यक्रूयावाचासंहेहृमिदमब्रवीनाशहतयीवदोषणबंगेतमहैसि किंचिद्याताक्ष्यमाणमविध्येन बुद्धिमोहेनमोबनाताप्रगपद्विहितेनानमन्येसखुमांप्रतिः सौहार्दाद्धातपुत्रंहितबद्धिनातमन्यथा प्रतियद्यत्वनधेवाल्पमेषांवनौकसांमामप्यद्यैवग च्छेविद्धिचैवत्वत्तत्रयेपत्नीवितंतवहिराज्यंचश्रियंचविपुलांतथा। धनहार्प्यवेत्तांत्रहंवागहितंयशः ६ अमोत्वहमस्थायोवीरवक्षामिहघःयघष्प लकंराजनकर्तमेवत्वमर्हसि॰ सवाहंहवधिसंहृद्यबालमेनमबालिशंवाष्पपूर्णमुखंपश्यभ्रमोपनिननगहे ८ ममप्राणेःप्रियतरंपुत्रंमिवोरसामया हीनामहीनार्थंसर्वतः परिपालय ९ त्वमस्यहितरानावपरिक्षातावसर्वशः येअभयंदत्तवंयथाहंसवगेश्वर १० एवंतात्मनः श्रीमोत्स्वयाल्पपराक्र मःस्तमोचवधेतेषांमयंतस्तेमविष्यति ११ अनुरूपांतिकंमेतिकंप्यबलवान्नरः कारिष्यत्येवनरेपलेनस्वीतमोगदः १२ सषणंहिनावेयम र्थंस्मविनिश्चयेःश्रोत्यानिकेचविधेसर्वतः परिनिष्ठितः १३ यदेवासाद्विनिश्चयाकार्यंनस्मुक्तसंशयं। नाहितारामतंकिंचिदस्यथापरिवर्तते १४ रा घवस्यवनेकार्यंकर्तव्यमविशंकया।त्यादधर्मोह्यकारणेत्वंवहिस्यादमानितः १५

किंतमविध्येणमाविकत्थेनाहेतुनाजातेनबुद्धिमोहेनबालाप्यप्राणांमोतातमहीमीनिसंबंधःसुगपरिनिमन्यरत्येनरव्ययोनानभावयोर्धानिमोहार्द्धा त्यपक्षंमोहार्दोसुखंराज्यसखंसतरमयंदेवेनसुगपत्रविहितेमन्येक्षवंतद्दिवैवकृतेसुग पदविधानेअन्यथामहिअन्यप्रकारेनभवतिहीनियोजनानी वितमितिअगहितंयशःचालीकेनाप्यवधीत्अधविष्यथेनिषसिद्धंयशःमेतिषाणेःषाणेभ्यःसखेतिनिअर्थंस्मविनिश्चये।इविनियकार्यनिश्चयर त्यर्थःश्रोत्यानिकेश्रोत्यानेइवनानरत्यर्थःसर्वतः परिनिष्ठितायरिनिष्ठासर्वत्रचतेरत्यर्थः।अतएवापदेषनिरत्येवमिनिहीनोभूमिनिशेषः॥ ॥

न हिनिनतन्नदनं नरानतानिनि प्रेत्यभावयसंसिद्धः निश्चितमरणार्थः मात्येति अस्यसुग्रीवस्यअमित्रैर्गतंमेलष्टंपुरुषंमागछशत्रुमित्र्यस्य हमागछअस्यअमि
त्रनमित्रैसेवोविनश्यवर्जयेत्यर्थः नचेति ऋनादप्रवमध्यमभावेमंत्रेवस्येत्यर्थः प्रेप्सेति प्रस्थस्य हनावेगेनकाननानिविदारणानिवनानिविदारणानिपुष्पो

द्यानवमानमावधंत्वरिवांसुग्रीवकोबनंगोउराणांस्त्रियोनाथसौंसंप्रनाथान्मृतेमपि १६ इत्येवमुक्तः सुग्रीवोवालिनाभ्रातृसौहृदात्हर्षसम्पन्का
पुनर्दीनोग्रहग्रस्तश्वोइएह १७ नहालिवधनाछंनः कुवेशपुरुमतंहितः जयाहमोप्रनातोमालानंवेवकांचनी १८ तोमालोकांचनंदिव्यंहत्वैवा
त्मनंस्थितंसंसिद्धः प्रेतभावायस्त्रेहादेदमब्रवीत १९ देशकालोभजस्वाद्यत्नप्राणः प्रियाप्रियेयोहत्वंत्वंस हःकालेसुग्रीवस्यवशगोभव २ यथाहित्वंम
हावालिनः मतनंभूपानतथावनूमानंत्वांसुग्रीवोवद्धमन्यवे २१ तस्यमित्रैर्गतंगछेमाशत्रुभिरिदंमामंतेरर्थपरोहंतःसुग्रीवस्यवशगोभव २२ नवानिपुन
यः कार्यः कर्तव्योनाशयतेउभयंहिमहादोषः तस्मादंतरदमव २३ इत्युक्त्वाथविज्ञातः शरंसंपीड्यतीक्ष्णैर्विज्ञैरेशनैर्भीमैर्वधूवोक्रांतजीवितः श्वसतोवि
वक्रंमुखवानरहस्यथपः परिस्पंदमानानेत्रैर्वेसवगमन्मानः २५ किंकिंधात्यश्रुत्यावस्वर्गतोवानरेश्वराउधानानिवभूषणानिपर्वताःकाननानिव २६ ह
तेत्रवगशार्दूलेनिरुत्साहावानराःकृताः यस्यवेगेनमहताकाननानिवनानिव २७ पुष्पोद्यानानुवध्यंतेकरिष्यानितदद्यकः यंतदहंमहत्सुदुर्गंवर्षस्यमहा
त्मनः २८ गोलभस्यमहाबाहोर्दशवर्षाणिपंचचानैवराज्यंनक्ष्यिसेतद्धदुष्टपशाम्यति ततःषोडशमेवर्षेगोलभीपंनियानिनगंतंहत्वादुर्विनीतंत्वा
नीदंष्ट्राकरालवान ३० सर्वाभिपुरोम्याकंकथमेषनियानितः ३१ हतेतुवीरेसवगाधिपेतदासवंगाभ्रातृवनशर्मनेभिरे वनेचराःसिंहपुतेमहा
वनेयथाहिगावोनिहतेगवांपतौ ३२ ततस्तताप्यसनार्णवाप्लुताप्यनंतंदुःखमनोगतानगाम शमिवारिण्यवासिनंमहाद्रुमंछिन्नमिवाधि
तलता ३३ इत्यार्षेरामायणेकिष्किंधाकांडेद्वाविंशःसर्गः ॥ ततःप्रसुप्तनिद्रांतीकविराजस्यतस्यवैपतिलोकस्यतंतारामृतंवचनमब्रवीत १ शेषेत्वं
विषमेदुःखंश्रुत्वावचनंमम अयलोपवितेवीरमहदुःखिवसुधातले २ मनःप्रियतरान्नंवामोदमहीनवाशेषे हतांपरिष्वज्यमांचनप्रतिभाषसे ३ सुग्री
वस्यवशंप्राप्तोविधिरेषभवत्यहो सुग्रीवश्चविक्रांतोवीरमाहवशोभिक प्रिय ४

येनमहत्सुवध्यंतेमनुष्यानिकिंपुनस्त्वद्य कःकरिष्यतिवस्तुतरुपुत्रौघे महाकृतरवनाएषानोसाद्यगमनमिदानीकोवाकरिष्यतीत्यर्थः गोलभस्यागोल
भाख्यस्यपुत्रपशाम्यतिश्रेतेलङ्घनमिनिदंष्ट्राकरालवानित्यर्थः ॥ इतिश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेकिष्किंधाकांडेद्वाविंशःसर्गः ॥ ततइति नीकाम्यु
नंत्रयोविंशतिश्लोकात्मकंतारोपालंभनमित्यर्थः शेषपतिदुःखंयथानयामहेवैसतरांदुःखकोटौ

किं
२५

अचिंतनीयं पापकारिभिरपि इदमस्माभिः पेशुनीस्मनीयं यत्परद्रोहिभिरप्यदृश्यनीयं त्वा धूपवदि श्वरूपत्वधावापाप्मानमिति।
प्रतिहर्त्तव्यं परिहर्त्तुकोयमहेति मे वधः नाहं मीनिःस्वं विधं कर्म श्राल्ब धरूपहत्वाथितो महमिति शेषः अज्ञानोमयमानेन विनाहोमियो वराज्यधनि नष्टोमिकु
नोराज्यं प्रत्यहमीतियोजनापापस्येति पवशरत्तथा यैर्हरेर्धुवेगोयथा महानशोकोमामभिवर्त्तते।१७। नन्वेषराक्षसस्तत्तल्ब विवेकधैर्याद्विनाशोकः सोस्मदल्प
त्रआह। अहहति। इत्यवधावमेत्रस्थितेमाधुस्मनेविवेकधैर्यरूपमाधुहेनकर्त्तरस्मदहंश्राल्वधनितेपापस्यतत्पंकर्मअसौदानिवर्त्तते कथमिव विवर्णमन
अचिंतनीयंपरिवर्जनीयमनीस्मनीयंत्वनपेक्षणीयं।पासोस्मिपापानमितंवयस्यधातुर्वाच्वा धूवदस्थैर्यः १३ पाप्मानमिदस्यमहीन लंघ इत्याथकामेन
गृहुः स्त्रियश्चकोनामपापमानमिमंवयस्याशाखाहरगत्यपतिपत्नमिक्षेत १४ नाहोमिसमानमनुपूजानानयोवराज्यंकुतएवराज्यंश्रधर्मयंकुकुनाशु
पुरुमेवविधंराघ्यकर्मकृत्वा १५ पापस्यकर्तोस्मिविगर्हितस्यस्त्रस्यलोकेपरिनिंदितस्य।शोकोमहान्ममनिवर्त्तते यैर्हरेर्यथानिग्रमियांखुवेगः १६ मो
रर्थघातापरागाच्चालक्षंतापहलाक्षिरोविषाणः। एनोमयोमामभिहंतिहस्तीरासोनदीकूलमिवप्रहृद्यः १७ अहोवतेदंवशविपत्त्यनिवर्त्तनेमेहरिसाधु
द्यविवर्णमयोपलिप्यमानंकिंदंयथाद्यवनातरूपं १८ महाबलानांडिंडिमूथपानांहरेकुलंराघवमात्रिमित्तं।अप्यंगदस्यापिचशोकतापादधीस्थित
प्राणामित्तिविमन्ये १९ स्तनःस्तनस्यःस्तनमःस्तवश्यःकृतल्लणःसहशोगदेनानवापिवियेतसवीरदेशोयमिभवेत्सोदरमात्रिकर्षः २० अथंगदो
वीरवोनप्तीवेन्नीवितमानापरिपालनार्थं।विनाल्पपत्रंपरितापदीनासानेवनीवेहिनिनिश्चेमम २१ मोहंयवेत्पाप्यनिदर्शनमयेधात्राचयत्रेणमख्यमि
ऊनाः२मविचेष्यंतिहरिक्षवीरासामानिदेशंपरिवर्तमानः २२ कुलस्यहंतारमनीकनाहंरामा
नुजानीहिकृतागसमा २३ इत्येवमानेस्परुषवीरः श्रुत्वाघवोवालिनयत्नमस्थासंजातबाष्पः परनीरहंतारमोमुहूर्त्तंविमनावभूव। २४। तस्मिन्न
लोभीत्तमवेत्तामवेत्तमाताःक्षितिमावाप्तुवनस्यगोप्तारमोहंतोव्यसनेनिमग्नंसुत्तस्कः सोथदर्शनाशा २५। तांवाहनेचाकपिसैन्य
थांपतिंसमाश्लिष्यतदाशयानां।उत्थापयत्मासदीनमत्वामेविधाःफलिराजवत्नी २६ साविस्फुरंतीपरिरभ्यमाणामूर्तुःसमीपादपनीय
मानादृदर्शरामेशरचापपाणिंसवेतनमास्थमिवत्वन्नं २७ स्तमंहनेपार्थिवलक्षणोहनेवारुनेत्रगशावनेवा।यदृष्टपूर्वंपुरुषंपवातमयंसका
एवाथौपरितप्यमानेना नरूपंकिंहनुवांसमलमितियावतात्रविषन्नएथकस्त्रपथाविवर्तनेतदाअनेनोहमामहरकुलस्यइतिपजल्ले।२८।
वनेमानेममन्दरियंकिंचिन्मूर्वजानेमाधुनमस्तिनेनिहतियद्यात्रयोनप्यमानंकावनंकिहेनम·हनुतिहतितद्वदित्यर्थः।महाबलानामितित्रपिचेति॥ एम
ममुच्चयः सर्वश्लोकोरुहोषापेतयापत्निनमस्तोसाविस्फुरंतिन्यपनीयमानातारुरुविशोधराविशिष्टतेत्यपंसकाकुलस्थः अंगदवाकाख्यानंकरु २५
नथनिमग्नइतिसंबंधः।।।।

त्रयोपीति। लोकाः लोकयवासिनोजनाः। विहितंविधानंकल्पितंप्रकारंतस्यवशगाः। विधेर्वशगाः। इति। लोकइति। आप्तमोक्षणंहतेत्रलोकऊनयालो
सुतमभ्योरपरतिभावंधनतासुखेनोपलक्षिता॥ इतिश्रीमद्देश्वरतीर्थीयेकिंकिधाकांडेचतुर्विंशःसर्गः॥ लोकइति। आप्तमोक्षणंहतेत्रलोकऊनयालो
किंकर्मशक्युपयंकालाहिहितानियतिरुनरंजनरमिक्षानेकिंचित्कर्मशक्युपपादितंत्रयुक्तंतेनशक्यंकालस्याउपादित्सयाहितिभावः कालस्यभाव
मेवोपपादयति। नियतिःकारणमित्यादिना। नियम्यतेत्रनयेतियुत्पत्तेत्रनियतिकालः नियोगेषुनियमनेषुनकर्तेति। कश्चिदपिकश्चित्रकर्ता। नियोगेचनियमनेच
कश्चिदविदूरेश्वरोनश्वरंतेनभक्षतिलोकस्वभावेकालेचनेपरतंत्रतयावर्ततेत्रतस्तस्यकालस्यपराधीनरूपापकत्वेनत्रनिष्टनिवारकत्वेनचपरमप्राप्यमित्यर्थः नकालइति
कालः महाकालः कालपाशितांनांसइवापकत्वेनस्वसपक्षमान्वाहिरूपमौपाधिकंकालंनान्यंतिनात्मिकामनित्यकालः अविहीयतेत्यनेनानशब्दोनित्यभावंकालम
त्रयोहिलोकाविहितंविधातृनातिक्रमंतेवशगाहितस्यासौतिपशोरप्यनितांतंतथेवपुत्रश्चतेषामप्यनियोवराज्यं ४३ धात्राविधानंविहितंतथेवनश्वरंपत्यःपरिदेव
तंतिआप्तमोक्षणंहतेतेनमहात्मनाउपमावसुक्तेनपरंतपेन ५५ सावीरपत्नीध्रुवनासुखेनस्वरूपवेषाविरहामतारुत्पार्वरंगमापणेकिंकिधाकांडेचतुर्विंशः
सर्गः॥ त्रयीवैवेदतारंवसागरंहनक्ष्मणाप्तमानशो कः काकुत्थः सावयंनिरमत्रवीनाथनशोकपरितापेनश्रेयसायुज्यतेमृतः यदत्रानंतरकार्यंतन्ममा
धातुमर्हथाश लोकरुनमनुष्ठेयंकृतैवोवाप्यमोक्षणानकालारुनरंकिंचित्कर्मशक्युपपादितं३ नियतिःकारणंलोकेनियतिःकर्मसाधनेनियतिःसर्व
भूतानांनियोगेष्विस्कारणं४ नकर्तोकस्यचित्किंचित्रियोगेवानरेश्वरास्वभावेवर्ततेलोकस्यकालः परायणं५ नकालःकालमत्वेनिवकालः यस्ही
पतेस्वभावंवासमासाद्यनकश्चिदतिवर्ततेतेन६ नकालस्यात्मिवंधुत्वंनहेतुर्नपराक्रमः नमित्रतानिसंबंधकारणंनात्मनोवशः ७ किंतुकालपरीणामो
दृष्टव्यः साधुपश्यताधर्मश्चार्थश्चकामश्चकालवक्रसमाहिताः॥ इतिश्रीवाल्मीकिरामायणेआदिकाव्येश्रीमद्रामायणभाष्येकिष्किंधाकांडेचतुर्विंशःसर्गः॥
समासाद्यकश्चिन्नातिवर्ततेवाशब्दोवधारणेनिरंकुशःस्वतंत्रः कालश्चक्रनाभ्यवस्थायमपिनातिक्राम्यतिनत्परतंत्रेत्रोत्पत्तिस्थितिभावः कालःकेनापिहे
तुनावशीकर्तुंनशक्यतइत्याहनकालस्येति। कालस्यपुरुषेणसहशीकरणेहेतुभूतबंधुत्वंनास्तिवशीकरणेहेत्वर्थमित्रतासंबंधोनास्ति। नहित्रवशीकरणा
यभूतःपुरुषकृतोपकारोस्तिनापराक्रमःवशीकरणायायःपुरुषकृतपराक्रमोपिनास्ति। अतःकारणंसर्वकारणभूतःकालः आत्मनःपुरुषस्यवशो
नभवतिपुरुषाधीनोनभवतिकिंत्विति। साधुपश्यताधेयंःपश्यतात्महितंपश्यतेत्यर्थः कालपरिणामोदृष्टव्यः स्वापेक्षतहेतुभूतःकालपरिणामःप्रेक्ष
णीयःप्रेक्षतामिति हेत्वर्थाहाधर्मश्चेतिधर्मश्चार्थश्चकामश्चकालवक्रसमाहिताः स्वर्गमध्यास्पृशःकालक्रमायत्ताःयस्मिन्कालेपुरुषकर्तव्यंकर्तव्यं कालो
नुल्लंघनीयनिभावः इतश्चनिःस्वाश्चक्रतिर्गतःपदाणक्रत्वधनक्रतप्रायश्चित्तगतःसमासंगश्चोवालिहतःअस्माल्लोकाद्धर्मार्थकाम

स्वधर्मस्य चेति। स्वधर्मसंयोगात् स्वविहितकर्मानुष्ठानात्। स्वर्गो जितः पूर्वं स्ववशी कृतः इदानीं परिगृहीतश्चेति संबंधः। एषेति। नियतिः मृतिः आसन्नकालं एतत्कालोचितं समाचा
पयेति वालिसंस्कारकारणात्। काष्ठानि समाज्ञापय काष्ठानयनार्थं समाज्ञापयेत्यर्थः। वालिसंस्कारकारणात् अंगदं च समाश्वासयेति संबंधः त्वमिति। मुंच महद्गात्। गुणव
तीत्वरा अस्मिन्काले विशेषतो युक्ता हीति संबंधः। सज्जीभवंत्विति। येनिर्भोष्यंतीति सज्जीभवंत्वित्यर्थः। दिव्यामिति भद्रासनयुतां सन्नयुक्तां पक्षिकर्मभिः चित्रितां पक्षि
निकर्मभिराममंताद्धि चित्रं द्रुमकर्मविभूषितां द्रुमप्रतिकृतिभिः भूषितां। आचितामिति। चित्रपंक्तीभिः चित्ररूपपत्तिभिः चित्रपंक्तिरिति वा पाठः। सुकृतां विशालां शोभ

स्वधर्मस्य च संयोगाज्जितस्तेन महात्मना। स्वर्गः परिगृहीतश्च प्राणानपरिरक्षता॥ १० एषा वै नियतिः श्रेष्ठा यां गतो हरियूथपः। तदलं परितापेन प्राप्तकालमुपास्य
तां ११ वचनांते तु रामस्य लक्ष्मणः परवीरहा। अवदत्प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवं गतचेतसं १२ कुरु त्वमस्य सुग्रीव प्रेतकार्यमनंतरं। तारांगदाभ्यां सहितो वालिनो दहनं प्रति १३
समाज्ञापय काष्ठानि शुष्काणि च बहूनि च। चंदनानि च दिव्यानि वालिसंस्कारकारणात् १४ समाश्वासय चैनं त्वमंगदं दीनचेतसं। मा भूर्बालिशबुद्धिस्त्वं त्वदधीनमिदं
पुरं १५ अंगदस्त्वानयेन्माल्यं वस्त्राणि विविधानि च। घृतं तैलमथो गंधान्यच्चात्र समनंतरं १६ त्वं तार शिबिकां शीघ्रमादायागच्छ संभ्रमात्। त्वरा गुणवती युक्ता ह्यस्मि
न्काले विशेषतः १७ सज्जीभवंतु प्लवगाः शिबिकावाहनोचिताः। समर्था बलिनश्चैव निर्हरिष्यंति वालिनं १८ एवमुक्त्वा तु सुग्रीवं सुमित्रानंदवर्धनः। तस्थौ भ्रात
समीपस्थो लक्ष्मणः परवीरहा १९ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा तारः संभ्रांतमानसः। प्रविवेश गुहां शीघ्रं शिबिकासक्तमानसः २० आदाय शिबिकां तारः स तु पर्यापयत्
पुनः। वानरैरुह्यमानां तां शूरैरुद्वहनोचितैः २१ दिव्यां भद्रासनयुतां शिबिकां स्यंदनोपमां। पक्षिकर्मभिराचित्रां द्रुमकर्मविभूषितां २२ आचितां चित्रपंक्तीभिः सु
निविष्टां समंततः। विमानमिव सिद्धानां जालवातायनावृतां २३ सुनियुक्तां विशालां च सुकृतां शिल्पिभिः कृतां। दारुपर्वतकोपेतां चारुकर्मपरिष्कृतां २४ वराभरणमा
ल्यैश्च चित्रमाल्योपशोभितां। गुहागहनसंछन्नां रक्तचंदनभूषितां २५ पुष्पौघैः समभिच्छन्नां पद्ममालाभिरेव च। तरुणादित्यवर्णाभिर्भ्राजमानाभिरावृतां २६ ईदृशीं शि
बिकां दृष्ट्वा रामो लक्ष्मणमब्रवीत्। क्षिप्रं विनीयतां वाली प्रेतकार्यं विधीयतां २७ ततो वालिनमुद्यम्य सुग्रीवः शिबिकां तदा। आरोपयत विक्रोशन्नंगदेन सहैव तु २८
आरोप्य शिबिकां चैव वालिनं गतजीवितं। अलंकारैश्च विविधैर्माल्यैर्वस्त्रैश्च भूषितं २९ आज्ञापयत्तदा राजा सुग्रीवः प्लवगेश्वरः। और्ध्वदेहिकमार्यस्य क्रियतामनुरूपतः ३०
विश्राणयंतो रत्नानि विविधानि च। अग्रतः प्लवगा यांतु शिबिका तदनंतरं ३१ राज्ञामृद्धिविशेषा हि दृश्यंते भुवि यादृशाः। तादृशीमिह कुर्वंतु वानरा भर्तृसत्क्रियां ३२

नमंनिविष्टां जालवातायनावृतां जालैर्वातायनैरावृतां। कुड्योपरि तिर्यग्व्यवस्थितफलकनिर्मितैः गवाक्षैर्निवेशरंध्रा। तासां जालानामिवातायनानामिवावरणं वातायनकारं
प्राप्ति। सुनिर्मितां सुश्लिष्टां दारुपर्वतकोपेतां दारुनिर्मितक्रीडापर्वतकोपेतां वराभरणमाल्यैश्च युक्ताभिर्विशेषः। गुहागहनसंछन्नां। क्रीडार्थं निर्मितगुहागहनैर्निर्मितां
हितस्मिन्लोके विश्राणयंतः ददतः सोऽपि तरतिकरणाः इत्यर्थः विश्राणयंतः। विकिरंतः शोकव्यस्य प्रायः पापपदस्मिन्नसंबंधः॥

नतदनिशंगतिहिताःअस्तंनाप्राःततःक्रिजग्मुःसर्वेवनेषुमरुतोल्कहस्तायतीतिविलापेतिशेषः॥ ॥इतिश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआर्षेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेपंचविंशःसर्गः॥ ॥

तादृशोवालिनःसिंहैर्व्याकुर्वन्तोर्ध्वदेहिकं।अंगदंपरिरभ्यार्तास्तारप्रभृतयस्तथा ३२ कोशंतःसर्वएवैतेवानराहतबांधवाः ततःपतिहिताःसर्वान
योस्मद्वशानुगाः ३४ कुरुध्वंसर्वएवैनंनिर्हृत्यःक्रोशतिताःप्रियं।प्रभृतयःसर्वेवानर्योहतबांधवाः ३५ अनुनग्मुश्चमहींक्रोशंतःकरुणंस्त्रियः।तारा
हतेनशत्रुणावानरीणांवनौकसां ३६ वनानिगिरयश्चैवविक्रोशंतीवसर्वतः।पुलिनैर्निनदाःक्रौंचविक्रोशंतोनलंसते ३७ वितोयकुंभःस्रवतोवानरानवयाधिनः
अवरोप्यततःस्कंधाद्विविदांवाहतोवितः ३८ तस्थुरेकांतमाश्रित्यसर्वेशोकपरायणाःततस्तारापतिंदृष्ट्वाशिविकातलशायिनं ३९ अरोप्यांकेशि
रस्तस्यविलेलापस्रवंतीवितारुदन्मुखं।तारानाथमभिवीक्ष्यतदानाथंममवत्सल ४० महामहार्हमहावाहोशाममधिशेषेपशूपमो।जनेनपश्यसीमंत्वंकस्माच्छेषेकुमि
पीदृशं ४२ यदृष्टमिवतेवक्त्रंगतासोरुपिमानदा।अस्तालंकेसमवर्तीचदृश्यतेजीवतोयथा ४३ एवंतारामरूपेणकालःकर्षतिवानरान्येनस्मविधवाःसर्वा
हताएकेषुणावने ४३ इमास्तास्तवसुग्रीवसंहवानर्योसवगास्तवोपदैर्विद्रुतमध्वनमागताः किंनबुध्यसे ४४ नवेष्टानतुनाताभार्पाश्चेदंनिमाननाद
रांनीनेत्तमेकस्मात्सुग्रीवंस्नवगेश्वर ४५ सविवारांतंस्तारांप्रस्रवत्प्रस्रवोत्थितं।उत्थायनिनदंश्चायंपस्विार्योविषीदति ४६ विसर्जयैनान्सविवान्यथाम
रंमतनःक्रीडमहेसर्वावनेषुमरुतोल्कगाः ४७ एवंविलपंतींतारांपतिशोकपरीवृतांउत्थायपतिमभ्यवावानर्यःशोककर्शिताः ४८ स्त्रियोवेष्टत
नःसार्द्धंसोगदःपितरंहरन्।विनामारोपयामासशोकेनाभिप्लुतेंद्रियः ४९ ततोग्निंविविधंस्वाद्यंसोपस्पर्शंवकाहा।वितरद्भिर्मधानेपस्थितंव्याकुले
द्रियः ५० संस्कृत्यवालिनंतेवैविधिवत्स्वर्गवर्त्मनः।आप्लुत्यसुरुदकंकर्तुनदीशुभजलांशिवां ५१ ततस्तेसहितास्तस्थुरंगदस्थाप्यवाग्रतः स्त्रियोवृताग्रस
हिताःप्रकिंचुर्वालिनोजलं ५२ स्त्रियोवेणावदीनेनदीनोभूत्वामहाबलः।समानशोकःकाकुत्स्थःपैतकार्याण्यकारयत्।५३ ततोथंतंवालिनमप्र
वीरुधंप्रकाममित्वाकुंजरंषण्णाहंतोपरीप्सवः।परीयुरग्निंसमानंसंतरामलक्ष्मणाःममुपेयिवांसः ५४ स्त्यार्षेरामायणेवाल्मीकीयेकिष्किंधाकांडे
पंचविंशःसर्गः॥ ॥

एम
२७

यांकिष्किंधाकांडेपंचविंशःसर्गः॥ ॥ श्रीरामायनपः॥ ॥

तत इति। शाखामृगमहामात्यानुवाच। स्वानिति। स्वानित्यभिविक्रान्तान्। इमामिति। गिरिदुर्गां किष्किंधां स्वामिसंबंधबान्धवान्। स्वामिना सह सं

ततः शोकाग्निसंतप्तः सत्रीवेक्ष्वाकुवत्सलः। शार्दूलो मृगमध्यस्थः परिवार्योपतस्थिवान्॥१॥ अभिगम्य महाबाहुं रामं लक्ष्मणपूर्वजं। स्थितो वीक्षनयः
सर्वैर्वानरैर्महद्भिर्वृतः॥२॥ ततः कांचनशैलाभं लक्ष्मणः कमलेक्षणं। निर्मानमनसं दृष्ट्वा रामो वचनमब्रवीत्॥३॥ किमयं सहसुग्रीवः
पुनरावर्तते हरिवाहिनीं। अथवा मन्यसे लक्ष्मण॥४॥ एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः प्रत्युवाच ह। नायं विद्यासमुत्साहो
नयोपायसमन्वितः। नायं विमृशते तावन्नरराज्यं सुहृद्वधं॥५॥ नूनं विषादमापन्नं सुग्रीवं प्रेक्ष्य राघवः। उवाच लक्ष्मणं
वाक्यं हितं हरिगणेश्वरे॥६॥ सौमित्रे गच्छ जानीहि किमर्थं वानराधिपः। इहागतो महाबाहुः किं वा कार्यं विधास्यति॥७॥
इत्युक्तो लक्ष्मणः शीघ्रं सुग्रीवं प्रत्यवैक्षत। ततः प्रहस्य सुग्रीवो लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत्॥८॥ किं कार्यं तव सौमित्रे
कृतेनास्मिन्महाहवे। यस्त्वं रामं पुरस्कृत्य मामभिद्रोतुमिच्छसि॥९॥ अधर्मभयभीतानां कृतघ्नानां दुरात्मनां। वालिपुत्रकलत्राणां
वधे मेऽद्य धृतो भवान्॥१०॥ अथ वा तव काकुत्स्थ सुहृन्मार्गानुवर्तिनः। अनुगच्छसि धर्मज्ञ भ्रातरं पूर्वजं प्रियं॥११॥
एवमुक्तस्तु सुग्रीवो लक्ष्मणः प्रत्युवाच ह। नैवं लक्ष्मण सुग्रीवो वक्तुमर्हति वानरः॥१२॥ कृतज्ञः सत्यसंधश्च रामः सत्यपराक्रमः।
किं ब्रूयाद्वानरपतिं वानरेश्वरसंनिधौ॥१३॥ अभिषेकश्च संप्राप्तः सर्वतः सागरोदकैः। ततः प्रभृति सुग्रीवो हरिराज्यमवाप्तवान्॥१४॥
तिस्रः कोट्यो हरीणां तु रक्षणार्थं समाहिताः। सुग्रीवः पालयत्येनां सर्वां सुग्रीवपालितां॥१५॥ धनदेन यमेनेंद्रेणाथ वरुणेन च।
तुल्यवीर्यपराक्रान्तः सुग्रीवो वानराधिपः॥१६॥ अभिषिक्तः स्वराज्येन सर्वतः प्लवगैर्वृतः। ततः प्रहस्य सुग्रीवो हरिराजो
महाबलः॥१७॥ अब्रवीत्परमप्रीतो लक्ष्मणं शुभलक्षणं। प्रविष्टो भीमविक्रान्तं सुग्रीवं वानरं पुरं॥१८॥ अम्पश्यं तत्सुदुःसहं
विमानं तत्पुरोत्तमं। दृष्ट्वैव मम दुःखानि सर्वाणि प्रपलायिताः॥१९॥ सुखोचितस्य मे तत्र शयनेष्वार्यसेवितं। यदहं नाभिजानामि
शेते वा शयनोत्तमे॥२०॥ स्मरामि वनवासं च यत्र मे हृतवान्रिपुः। तथा तानि भयार्तानि सर्वतो मृगयूथपैः॥२१॥
वृक्षमूलेषु दृष्टानि वनेषु विजनेषु च। तथा गुहासु दृष्टानि गिरिप्रस्रवणेषु च॥२२॥ सुखं जीवति सुग्रीवो लक्ष्मणेह महाबलः।
प्रविष्टो भीमविक्रान्तं लक्ष्मणं वानरं पुरं॥२३॥ अम्पश्यं तत्सुदुःसहं विमानं तत्पुरोत्तमं। दृष्ट्वैव मम दुःखानि सर्वाणि
प्रपलायिताः॥२४॥ सुखोचितस्य मे तत्र शयनेष्वार्यसेवितं। यदहं नाभिजानामि शेते वा शयनोत्तमे॥२५॥ स्मरामि वनवासं च यत्र मे
हृतवान्रिपुः। तथा तानि भयार्तानि सर्वतो मृगयूथपैः॥२६॥ वृक्षमूलेषु दृष्टानि वनेषु विजनेषु च। तथा गुहासु दृष्टानि गिरिप्रस्रवणेषु च॥२७॥
सुखं जीवति सुग्रीवो लक्ष्मणेह महाबलः। प्रविष्टो भीमविक्रान्तं लक्ष्मणं वानरं पुरं॥२८॥ अम्पश्यं तत्सुदुःसहं विमानं तत्पुरोत्तमं। दृष्ट्वैव मम दुःखानि सर्वाणि
प्रपलायिताः॥२९॥ सुखोचितस्य मे तत्र शयनेष्वार्यसेवितं। यदहं नाभिजानामि शेते वा शयनोत्तमे॥३०॥ स्मरामि वनवासं च यत्र मे
हृतवान्रिपुः। तथा तानि भयार्तानि सर्वतो मृगयूथपैः॥३१॥ वृक्षमूलेषु दृष्टानि वनेषु विजनेषु च। तथा गुहासु दृष्टानि गिरिप्रस्रवणेषु च॥३२॥
सुखं जीवति सुग्रीवो लक्ष्मणेह महाबलः। प्रविष्टो भीमविक्रान्तं लक्ष्मणं वानरं पुरं॥३३॥ अम्पश्यं तत्सुदुःसहं विमानं तत्पुरोत्तमं। दृष्ट्वैव मम दुःखानि सर्वाणि
प्रपलायिताः॥३४॥ सुखोचितस्य मे तत्र शयनेष्वार्यसेवितं। यदहं नाभिजानामि शेते वा शयनोत्तमे॥३५॥ स्मरामि वनवासं च यत्र मे
हृतवान्रिपुः। तथा तानि भयार्तानि सर्वतो मृगयूथपैः॥३६॥ वृक्षमूलेषु दृष्टानि वनेषु विजनेषु च। तथा गुहासु दृष्टानि गिरिप्रस्रवणेषु च॥३७॥
सुखं जीवति सुग्रीवो लक्ष्मणेह महाबलः। प्रविष्टो भीमविक्रान्तं लक्ष्मणं वानरं पुरं॥३८॥ अम्पश्यं तत्सुदुःसहं विमानं तत्पुरोत्तमं। दृष्ट्वैव मम दुःखानि सर्वाणि
प्रपलायिताः॥३९॥ सुखोचितस्य मे तत्र शयनेष्वार्यसेवितं। यदहं नाभिजानामि शेते वा शयनोत्तमे॥४०॥ स्मरामि वनवासं च यत्र मे
हृतवान्रिपुः। तथा तानि भयार्तानि सर्वतो मृगयूथपैः॥४१॥ वृक्षमूलेषु दृष्टानि वनेषु विजनेषु च। तथा गुहासु दृष्टानि गिरिप्रस्रवणेषु च॥४२॥
सुखं जीवति सुग्रीवो लक्ष्मणेह महाबलः। प्रविष्टो भीमविक्रान्तं लक्ष्मणं वानरं पुरं॥४३॥ अम्पश्यं तत्सुदुःसहं विमानं तत्पुरोत्तमं। दृष्ट्वैव मम दुःखानि सर्वाणि
प्रपलायिताः॥४४॥ सुखोचितस्य मे तत्र शयनेष्वार्यसेवितं। यदहं नाभिजानामि शेते वा शयनोत्तमे॥४५॥ स्मरामि वनवासं च यत्र मे
हृतवान्रिपुः। तथा तानि भयार्तानि सर्वतो मृगयूथपैः॥४६॥ वृक्षमूलेषु दृष्टानि वनेषु विजनेषु च। तथा गुहासु दृष्टानि गिरिप्रस्रवणेषु च॥४७॥
सुखं जीवति सुग्रीवो लक्ष्मणेह महाबलः। प्रविष्टो भीमविक्रान्तं लक्ष्मणं वानरं पुरं॥४८॥ अम्पश्यं तत्सुदुःसहं विमानं तत्पुरोत्तमं। दृष्ट्वैव मम दुःखानि सर्वाणि
प्रपलायिताः॥४९॥ सुखोचितस्य मे तत्र शयनेष्वार्यसेवितं। यदहं नाभिजानामि शेते वा शयनोत्तमे॥५०॥ स्मरामि वनवासं च यत्र मे
हृतवान्रिपुः। तथा तानि भयार्तानि सर्वतो मृगयूथपैः॥५१॥ वृक्षमूलेषु दृष्टानि वनेषु विजनेषु च। तथा गुहासु दृष्टानि गिरिप्रस्रवणेषु च॥५२॥
सुखं जीवति सुग्रीवो लक्ष्मणेह महाबलः। प्रविष्टो भीमविक्रान्तं लक्ष्मणं वानरं पुरं॥५३॥ अम्पश्यं तत्सुदुःसहं विमानं तत्पुरोत्तमं। दृष्ट्वैव मम दुःखानि सर्वाणि
प्रपलायिताः॥५४॥ सुखोचितस्य मे तत्र शयनेष्वार्यसेवितं। यदहं नाभिजानामि शेते वा शयनोत्तमे॥५५॥ स्मरामि वनवासं च यत्र मे
हृतवान्रिपुः। तथा तानि भयार्तानि सर्वतो मृगयूथपैः॥५६॥ वृक्षमूलेषु दृष्टानि वनेषु विजनेषु च। तथा गुहासु दृष्टानि गिरिप्रस्रवणेषु च॥५७॥
सुखं जीवति सुग्रीवो लक्ष्मणेह महाबलः। प्रविष्टो भीमविक्रान्तं लक्ष्मणं वानरं पुरं॥५८॥ अम्पश्यं तत्सुदुःसहं विमानं तत्पुरोत्तमं। दृष्ट्वैव मम दुःखानि सर्वाणि
प्रपलायिताः॥५९॥ सुखोचितस्य मे तत्र शयनेष्वार्यसेवितं। यदहं नाभिजानामि शेते वा शयनोत्तमे॥६०॥ स्मरामि वनवासं च यत्र मे
हृतवान्रिपुः। तथा तानि भयार्तानि सर्वतो मृगयूथपैः॥६१॥ वृक्षमूलेषु दृष्टानि वनेषु विजनेषु च। तथा गुहासु दृष्टानि गिरिप्रस्रवणेषु च॥६२॥
सुखं जीवति सुग्रीवो लक्ष्मणेह महाबलः। प्रविष्टो भीमविक्रान्तं लक्ष्मणं वानरं पुरं॥६३॥ अम्पश्यं तत्सुदुःसहं विमानं तत्पुरोत्तमं। दृष्ट्वैव मम दुःखानि सर्वाणि
प्रपलायिताः॥६४॥ सुखोचितस्य मे तत्र शयनेष्वार्यसेवितं। यदहं नाभिजानामि शेते वा शयनोत्तमे॥६५॥ स्मरामि वनवासं च यत्र मे
हृतवान्रिपुः। तथा तानि भयार्तानि सर्वतो मृगयूथपैः॥६६॥ वृक्षमूलेषु दृष्टानि वनेषु विजनेषु च। तथा गुहासु दृष्टानि गिरिप्रस्रवणेषु च॥६७॥
सुखं जीवति सुग्रीवो लक्ष्मणेह महाबलः। प्रविष्टो भीमविक्रान्तं लक्ष्मणं वानरं पुरं॥६८॥ अम्पश्यं तत्सुदुःसहं विमानं तत्पुरोत्तमं। दृष्ट्वैव मम दुःखानि सर्वाणि
प्रपलायिताः॥६९॥ सुखोचितस्य मे तत्र शयनेष्वार्यसेवितं। यदहं नाभिजानामि शेते वा शयनोत्तमे॥७०॥ स्मरामि वनवासं च यत्र मे
हृतवान्रिपुः। तथा तानि भयार्तानि सर्वतो मृगयूथपैः॥७१॥ वृक्षमूलेषु दृष्टानि वनेषु विजनेषु च। तथा गुहासु दृष्टानि गिरिप्रस्रवणेषु च॥७२॥
सुखं जीवति सुग्रीवो लक्ष्मणेह महाबलः। प्रविष्टो भीमविक्रान्तं लक्ष्मणं वानरं पुरं॥७३॥ अम्पश्यं तत्सुदुःसहं विमानं तत्पुरोत्तमं। दृष्ट्वैव मम दुःखानि सर्वाणि
प्रपलायिताः॥७४॥ सुखोचितस्य मे तत्र शयनेष्वार्यसेवितं। यदहं नाभिजानामि शेते वा शयनोत्तमे॥७५॥ स्मरामि वनवासं च यत्र मे
हृतवान्रिपुः। तथा तानि भयार्तानि सर्वतो मृगयूथपैः॥७६॥ वृक्षमूलेषु दृष्टानि वनेषु विजनेषु च। तथा गुहासु दृष्टानि गिरिप्रस्रवणेषु च॥७७॥
सुखं जीवति सुग्रीवो लक्ष्मणेह महाबलः। प्रविष्टो भीमविक्रान्तं लक्ष्मणं वानरं पुरं॥७८॥ अम्पश्यं तत्सुदुःसहं विमानं तत्पुरोत्तमं। दृष्ट्वैव मम दुःखानि सर्वाणि
प्रपलायिताः॥७९॥ सुखोचितस्य मे तत्र शयनेष्वार्यसेवितं। यदहं नाभिजानामि शेते वा शयनोत्तमे॥८०॥ स्मरामि वनवासं च यत्र मे
हृतवान्रिपुः। तथा तानि भयार्तानि सर्वतो मृगयूथपैः॥८१॥ वृक्षमूलेषु दृष्टानि वनेषु विजनेषु च। तथा गुहासु दृष्टानि गिरिप्रस्रवणेषु च॥८२॥
सुखं जीवति सुग्रीवो लक्ष्मणेह महाबलः। प्रविष्टो भीमविक्रान्तं लक्ष्मणं वानरं पुरं॥८३॥ अम्पश्यं तत्सुदुःसहं विमानं तत्पुरोत्तमं। दृष्ट्वैव मम दुःखानि सर्वाणि
प्रपलायिताः॥८४॥ सुखोचितस्य मे तत्र शयनेष्वार्यसेवितं। यदहं नाभिजानामि शेते वा शयनोत्तमे॥८५॥ स्मरामि वनवासं च यत्र मे
हृतवान्रिपुः। तथा तानि भयार्तानि सर्वतो मृगयूथपैः॥८६॥ वृक्षमूलेषु दृष्टानि वनेषु विजनेषु च। तथा गुहासु दृष्टानि गिरिप्रस्रवणेषु च॥८७॥
सुखं जीवति सुग्रीवो लक्ष्मणेह महाबलः। प्रविष्टो भीमविक्रान्तं लक्ष्मणं वानरं पुरं॥८८॥ अम्पश्यं तत्सुदुःसहं विमानं तत्पुरोत्तमं। दृष्ट्वैव मम दुःखानि सर्वाणि
प्रपलायिताः॥८९॥ सुखोचितस्य मे तत्र शयनेष्वार्यसेवितं। यदहं नाभिजानामि शेते वा शयनोत्तमे॥९०॥ स्मरामि वनवासं च यत्र मे
हृतवान्रिपुः। तथा तानि भयार्तानि सर्वतो मृगयूथपैः॥९१॥ वृक्षमूलेषु दृष्टानि वनेषु विजनेषु च। तथा गुहासु दृष्टानि गिरिप्रस्रवणेषु च॥९२॥
सुखं जीवति सुग्रीवो लक्ष्मणेह महाबलः। प्रविष्टो भीमविक्रान्तं लक्ष्मणं वानरं पुरं॥९३॥ अम्पश्यं तत्सुदुःसहं विमानं तत्पुरोत्तमं। दृष्ट्वैव मम दुःखानि सर्वाणि
प्रपलायिताः॥९४॥ सुखोचितस्य मे तत्र शयनेष्वार्यसेवितं। यदहं नाभिजानामि शेते वा शयनोत्तमे॥९५॥ स्मरामि वनवासं च यत्र मे
हृतवान्रिपुः। तथा तानि भयार्तानि सर्वतो मृगयूथपैः॥९६॥ वृक्षमूलेषु दृष्टानि वनेषु विजनेषु च। तथा गुहासु दृष्टानि गिरिप्रस्रवणेषु च॥९७॥
सुखं जीवति सुग्रीवो लक्ष्मणेह महाबलः। प्रविष्टो भीमविक्रान्तं लक्ष्मणं वानरं पुरं॥९८॥ अम्पश्यं तत्सुदुःसहं विमानं तत्पुरोत्तमं। दृष्ट्वैव मम दुःखानि सर्वाणि
प्रपलायिताः॥९९॥ सुखोचितस्य मे तत्र शयनेष्वार्यसेवितं। यदहं नाभिजानामि शेते वा शयनोत्तमे॥१००॥ स्मरामि वनवासं च यत्र मे
हृतवान्रिपुः। तथा तानि भयार्तानि सर्वतो मृगयूथपैः॥१०१॥ वृक्षमूलेषु दृष्टानि वनेषु विजनेषु च। तथा गुहासु दृष्टानि गिरिप्रस्रवणेषु च॥१०२॥
सुखं जीवति सुग्रीवो लक्ष्मणेह महाबलः। प्रविष्टो भीमविक्रान्तं लक्ष्मणं वानरं पुरं॥१०३॥ अम्पश्यं तत्सुदुःसहं विमानं तत्पुरोत्तमं। दृष्ट्वैव मम दुःखानि सर्वाणि
प्रपलायिताः॥१०४॥ सुखोचितस्य मे तत्र शयनेष्वार्यसेवितं। यदहं नाभिजानामि शेते वा शयनोत्तमे॥१०५॥ स्मरामि वनवासं च यत्र मे
हृतवान्रिपुः। तथा तानि भयार्तानि सर्वतो मृगयूथपैः॥१०६॥ वृक्षमूलेषु दृष्टानि वनेषु विजनेषु च। तथा गुहासु दृष्टानि गिरिप्रस्रवणेषु च॥१०७॥
सुखं जीवति सुग्रीवो लक्ष्मणेह महाबलः। प्रविष्टो भीमविक्रान्तं लक्ष्मणं वानरं पुरं॥१०८॥ अम्पश्यं तत्सुदुःसहं विमानं तत्पुरोत्तमं। दृष्ट्वैव मम दुःखानि सर्वाणि
प्रपलायिताः॥१०९॥ सुखोचितस्य मे तत्र शयनेष्वार्यसेवितं। यदहं नाभिजानामि शेते वा शयनोत्तमे॥११०॥ स्मरामि वनवासं च यत्र मे
हृतवान्रिपुः। तथा तानि भयार्तानि सर्वतो मृगयूथपैः॥१११॥ वृक्षमूलेषु दृष्टानि वनेषु विजनेषु च। तथा गुहासु दृष्टानि गिरिप्रस्रवणेषु च॥११२॥
सुखं जीवति सुग्रीवो लक्ष्मणेह महाबलः। प्रविष्टो भीमविक्रान्तं लक्ष्मणं वानरं पुरं॥११३॥ अम्पश्यं तत्सुदुःसहं विमानं तत्पुरोत्तमं। दृष्ट्वैव मम दुःखानि सर्वाणि
प्रपलायिताः॥११४॥ सुखोचितस्य मे तत्र शयनेष्वार्यसेवितं। यदहं नाभिजानामि शेते वा शयनोत्तमे॥११५॥ स्मरामि वनवासं च यत्र मे
हृतवान्रिपुः। तथा तानि भयार्तानि सर्वतो मृगयूथपैः॥११६॥ वृक्षमूलेषु दृष्टानि वनेषु विजनेषु च। तथा गुहासु दृष्टानि गिरिप्रस्रवणेषु च॥११७॥
सुखं जीवति सुग्रीवो लक्ष्मणेह महाबलः। प्रविष्टो भीमविक्रान्तं लक्ष्मणं वानरं पुरं॥११८॥ अम्पश्यं तत्सुदुःसहं विमानं तत्पुरोत्तमं। दृष्ट्वैव मम दुःखानि सर्वाणि
प्रपलायिताः॥११९॥ सुखोचितस्य मे तत्र शयनेष्वार्यसेवितं। यदहं नाभिजानामि शेते वा शयनोत्तमे॥१२०॥ स्मरामि वनवासं च यत्र मे
हृतवान्रिपुः। तथा तानि भयार्तानि सर्वतो मृगयूथपैः॥१२१॥ वृक्षमूलेषु दृष्टानि वनेषु विजनेषु च। तथा गुहासु दृष्टानि गिरिप्रस्रवणेषु च॥१२२॥
सुखं जीवति सुग्रीवो लक्ष्मणेह महाबलः। प्रविष्टो भीमविक्रान्तं लक्ष्मणं वानरं पुरं॥१२३॥ अम्पश्यं तत्सुदुःसहं विमानं तत्पुरोत्तमं। दृष्ट्वैव मम दुःखानि सर्वाणि
प्रपलायिताः॥१२४॥ सुखोचितस्य मे तत्र शयनेष्वार्यसेवितं। यदहं नाभिजानामि शेते वा शयनोत्तमे॥१२५॥ स्मरामि वनवासं च यत्र मे
हृतवान्रिपुः। तथा तानि भयार्तानि सर्वतो मृगयूथपैः॥१२६॥ वृक्षमूलेषु दृष्टानि वनेषु विजनेषु च। तथा गुहासु दृष्टानि गिरिप्रस्रवणेषु च॥१२७॥
सुखं जीवति सुग्रीवो लक्ष्मणेह महाबलः। प्रविष्टो भीमविक्रान्तं लक्ष्मणं वानरं पुरं॥१२८॥ अम्पश्यं तत्सुदुःसहं विमानं तत्पुरोत्तमं। दृष्ट्वैव मम दुःखानि सर्वाणि
प्रपलायिताः॥१२९॥ सुखोचितस्य मे तत्र शयनेष्वार्यसेवितं। यदहं नाभिजानामि शेते वा शयनोत्तमे॥१३०॥ स्मरामि वनवासं च यत्र मे
हृतवान्रिपुः। तथा तानि भयार्तानि सर्वतो मृगयूथपैः॥१३१॥ वृक्षमूलेषु दृष्टानि वनेषु विजनेषु च। तथा गुहासु दृष्टानि गिरिप्रस्रवणेषु च॥१३२॥
सुखं जीवति सुग्रीवो लक्ष्मणेह महाबलः। प्रविष्टो भीमविक्रान्तं लक्ष्मणं वानरं पुरं॥१३३॥ अम्पश्यं तत्सुदुःसहं विमानं तत्पुरोत्तमं। दृष्ट्वैव मम दुःखानि सर्वाणि
प्रपलायिताः॥१३४॥ सुखोचितस्य मे तत्र शयनेष्वार्यसेवितं। यदहं नाभिजानामि शेते वा शयनोत्तमे॥१३५॥ स्मरामि वनवासं च यत्र मे
हृतवान्रिपुः। तथा तानि भयार्तानि सर्वतो मृगयूथपैः॥१३६॥ वृक्षमूलेषु दृष्टानि वनेषु विजनेषु च। तथा गुहासु दृष्टानि गिरिप्रस्रवणेषु च॥१३७॥
सुखं जीवति सुग्रीवो लक्ष्मणेह महाबलः। प्रविष्टो भीमविक्रान्तं लक्ष्मणं वानरं पुरं॥१३८॥ अम्पश्यं तत्सुदुःसहं विमानं तत्पुरोत्तमं। दृष्ट्वैव मम दुःखानि सर्वाणि
प्रपलायिताः॥१३९॥ सुखोचितस्य मे तत्र शयनेष्वार्यसेवितं। यदहं नाभिजानामि शेते वा शयनोत्तमे॥१४०॥ स्मरामि वनवासं च यत्र मे
हृतवान्रिपुः। तथा तानि भयार्तानि सर्वतो मृगयूथपैः॥१४१॥ वृक्षमूलेषु दृष्टानि वनेषु विजनेषु च। तथा गुहासु दृष्टानि गिरिप्रस्रवणेषु च॥१४२॥
सुखं जीवति सुग्रीवो लक्ष्मणेह महाबलः। प्रविष्टो भीमविक्रान्तं लक्ष्मणं वानरं पुरं॥१४३॥ अम्पश्यं तत्सुदुःसहं विमानं तत्पुरोत्तमं। दृष्ट्वैव मम दुःखानि सर्वाणि
प्रपलायिताः॥१४४॥ सुखोचितस्य मे तत्र शयनेष्वार्यसेवितं। यदहं नाभिजानामि शेते वा शयनोत्तमे॥१४५॥ स्मरामि वनवासं च यत्र मे
हृतवान्रिपुः। तथा तानि भयार्तानि सर्वतो मृगयूथपैः॥१४६॥ वृक्षमूलेषु दृष्टानि वनेषु विजनेषु च। तथा गुहासु दृष्टानि गिरिप्रस्रवणेषु च॥१४७॥
सुखं जीवति सुग्रीवो लक्ष्मणेह महाबलः। प्रविष्टो भीमविक्रान्तं लक्ष्मणं वानरं पुरं॥१४८॥ अम्पश्यं तत्सुदुःसहं विमानं तत्पुरोत्तमं। दृष्ट्वैव मम दुःखानि सर्वाणि
प्रपलायिताः॥१४९॥ सुखोचितस्य मे तत्र शयनेष्वार्यसेवितं। यदहं नाभिजानामि शेते वा शयनोत्तमे॥१५०॥ स्मरामि वनवासं च यत्र मे
हृतवान्रिपुः। तथा तानि भयार्तानि सर्वतो मृगयूथपैः॥१५१॥ वृक्षमूलेषु दृष्टानि वनेषु विजनेषु च। तथा गुहासु दृष्टानि गिरिप्रस्रवणेषु च॥१५२॥
सुखं जीवति सुग्रीवो लक्ष्मणेह महाबलः। प्रविष्टो भीमविक्रान्तं लक्ष्मणं वानरं पुरं॥१५३॥ अम्पश्यं तत्सुदुःसहं विमानं तत्पुरोत्तमं। दृष्ट्वैव मम दुःखानि सर्वाणि
प्रपलायिताः॥१५४॥ सुखोचितस्य मे तत्र शयनेष्वार्यसेवितं। यदहं नाभिजानामि शेते वा शयनोत्तमे॥१५५॥ स्मरामि वनवासं च यत्र मे
हृतवान्रिपुः। तथा तानि भयार्तानि सर्वतो मृगयूथपैः॥१५६॥ वृक्षमूलेषु दृष्टानि वनेषु विजनेषु च। तथा गुहासु दृष्टानि गिरिप्रस्रवणेषु च॥१५७॥
सुखं जीवति सुग्रीवो लक्ष्मणेह महाबलः। प्रविष्टो भीमविक्रान्तं लक्ष्मणं वानरं पुरं॥१५८॥ अम्पश्यं तत्सुदुःसहं विमानं तत्पुरोत्तमं। दृष्ट्वैव मम दुःखानि सर्वाणि
प्रपलायिताः॥१५९॥ सुखोचितस्य मे तत्र शयनेष्वार्यसेवितं। यदहं नाभिजानामि शेते वा शयनोत्तमे॥१६०॥ स्मरामि वनवासं च यत्र मे
हृतवान्रिपुः। तथा तानि भयार्तानि सर्वतो मृगयूथपैः॥१६१॥ वृक्षमूलेषु दृष्टानि वनेषु विजनेषु च। तथा गुहासु दृष्टानि गिरिप्रस्रवणेषु च॥१६२॥
सुखं जीवति सुग्रीवो लक्ष्मणेह महाबलः। प्रविष्टो भीमविक्रान्तं लक्ष्मणं वानरं पुरं॥१६३॥ अम्पश्यं तत्सुदुःसहं विमानं तत्पुरोत्तमं। दृष्ट्वैव मम दुःखानि सर्वाणि
प्रपलायिताः॥१६४॥ सुखोचितस्य मे तत्र शयनेष्वार्यसेवितं। यदहं नाभिजानामि शेते वा शयनोत्तमे॥१६५॥ स्मरामि वनवासं च यत्र मे
हृतवान्रिपुः। तथा तानि भयार्तानि सर्वतो मृगयूथपैः॥१६६॥ वृक्षमूलेषु दृष्टानि वनेषु विजनेषु च। तथा गुहासु दृष्टानि गिरिप्रस्रवणेषु च॥१६७॥
सुखं जीवति सुग्रीवो लक्ष्मणेह महाबलः। प्रविष्टो भीमविक्रान्तं लक्ष्मणं वानरं पुरं॥१६८॥ अम्पश्यं तत्सुदुःसहं विमानं तत्पुरोत्तमं। दृष्ट्वैव मम दुःखानि सर्वाणि
प्रपलायिताः॥१६९॥ सुखोचितस्य मे तत्र शयनेष्वार्यसेवितं। यदहं नाभिजानामि शेते वा शयनोत्तमे॥१७०॥ स्मरामि वनवासं च यत्र मे
हृतवान्रिपुः। तथा तानि भयार्तानि सर्वतो मृगयूथपैः॥१७१॥ वृक्षमूलेषु दृष्टानि वनेषु विजनेषु च। तथा गुहासु दृष्टानि गिरिप्रस्रवणेषु च॥१७२॥
सुखं जीवति सुग्रीवो लक्ष्मणेह महाबलः। प्रविष्टो भीमविक्रान्तं लक्ष्मणं वानरं पुरं॥१७३॥ अम्पश्यं तत्सुदुःसहं विमानं तत्पुरोत्तमं। दृष्ट्वैव मम दुःखानि सर्वाणि
प्रपलायिताः॥१७४॥ सुखोचितस्य मे तत्र शयनेष्वार्यसेवितं। यदहं नाभिजानामि शेते वा शयनोत्तमे॥१७५॥ स्मरामि वनवासं च यत्र मे
हृतवान्रिपुः। तथा तानि भयार्तानि सर्वतो मृगयूथपैः॥१७६॥ वृक्षमूलेषु दृष्टानि वनेषु विजनेषु च। तथा गुहासु दृष्टानि गिरिप्रस्रवणेषु च॥१७७॥
सुखं जीवति सुग्रीवो लक्ष्मणेह महाबलः। प्रविष्टो भीमविक्रान्तं लक्ष्मणं वानरं पुरं॥१७८॥ अम्पश्यं तत्सुदुःसहं विमानं तत्पुरोत्तमं। दृष्ट्वैव मम दुःखानि सर्वाणि
प्रपलायिताः॥१७९॥ सुखोचितस्य मे तत्र शयनेष्वार्यसेवितं। यदहं नाभिजानामि शेते वा शयनोत्तमे॥१८०॥ स्मरामि वनवासं च यत्र मे
हृतवान्रिपुः। तथा तानि भयार्तानि सर्वतो मृगयूथपैः॥१८१॥ वृक्षमूलेषु दृष्टानि वनेषु विजनेषु च। तथा गुहासु दृष्टानि गिरिप्रस्रवणेषु च॥१८२॥
सुखं जीवति सुग्रीवो लक्ष्मणेह महाबलः। प्रविष्टो भीमविक्रान्तं लक्ष्मणं वानरं पुरं॥१८३॥ अम्पश्यं तत्सुदुःसहं विमानं तत्पुरोत्तमं। दृष्ट्वैव मम दुःखानि सर्वाणि
प्रपलायिताः॥१८४॥ सुखोचितस्य मे तत्र शयनेष्वार्यसेवितं। यदहं नाभिजानामि शेते वा शयनोत्तमे॥१८५॥ स्मरामि वनवासं च यत्र मे
हृतवान्रिपुः। तथा तानि भयार्तानि सर्वतो मृगयूथपैः॥१८६॥ वृक्षमूलेषु दृष्टानि वनेषु विजनेषु च। तथा गुहासु दृष्टानि गिरिप्रस्रवणेषु च॥१८७॥
सुखं जीवति सुग्रीवो लक्ष्मणेह महाबलः। प्रविष्टो भीमविक्रान्तं लक्ष्मणं वानरं पुरं॥१८८॥ अम्पश्यं तत्सुदुःसहं विमानं तत्पुरोत्तमं। दृष्ट्वैव मम दुःखानि सर्वाणि
प्रपलायिताः॥१८९॥ सुखोचितस्य मे तत्र शयनेष्वार्यसेवितं। यदहं नाभिजानामि शेते वा शयनोत्तमे॥१९०॥ स्मरामि वनवासं च यत्र मे
हृतवान्रिपुः। तथा तानि भयार्तानि सर्वतो मृगयूथपैः॥१९१॥ वृक्षमूलेषु दृष्टानि वनेषु विजनेषु च। तथा गुहासु दृष्टानि गिरिप्रस्रवणेषु च॥१९२॥
सुखं जीवति सुग्रीवो लक्ष्मणेह महाबलः। प्रविष्टो भीमविक्रान्तं लक्ष्मणं वानरं पुरं॥१९३॥ अम्पश्यं तत्सुदुःसहं विमानं तत्पुरोत्तमं। दृष्ट्वैव मम दुःखानि सर्वाणि
प्रपलायिताः॥१९४॥ सुखोचितस्य मे तत्र शयनेष्वार्यसेवितं। यदहं नाभिजानामि शेते वा शयनोत्तमे॥१९५॥ स्मरामि वनवासं च यत्र मे
हृतवान्रिपुः। तथा तानि भयार्तानि सर्वतो मृगयूथपैः॥१९६॥ वृक्षमूलेषु दृष्टानि वनेषु विजनेषु च। तथा गुहासु दृष्टानि गिरिप्रस्रवणेषु च॥१९७॥
सुखं जीवति सुग्रीवो लक्ष्मणेह महाबलः। प्रविष्टो भीमविक्रान्तं लक्ष्मणं वानरं पुरं॥१९८॥ अम्पश्यं तत्सुदुःसहं विमानं तत्पुरोत्तमं। दृष्ट्वैव मम दुःखानि सर्वाणि
प्रपलायिताः॥१९९॥ सुखोचितस्य मे तत्र शयनेष्वार्यसेवितं। यदहं नाभिजानामि शेते वा शयनोत्तमे॥२००॥ स्मरामि वनवासं च यत्र मे
हृतवान्रिपुः। तथा तानि भयार्तानि सर्वतो मृगयूथपैः॥२०१॥ वृक्षमूलेषु दृष्टानि वनेषु विजनेषु च। तथा गुहासु दृष्टानि गिरिप्रस्रवणेषु च॥२०२॥
सुखं जीवति सुग्रीवो लक्ष्मणेह महाबलः। प्रविष्टो भीमविक्रान्तं लक्ष्मणं वानरं पुरं॥२०३॥ अम्पश्यं तत्सुदुःसहं विमानं तत्पुरोत्तमं। दृष्ट्वैव मम दुःखानि सर्वाणि
प्रपलायिताः॥२०४॥ सुखोचितस्य मे तत्र शयनेष्वार्यसेवितं। यदहं नाभिजानामि शेते वा शयनोत्तमे॥२०५॥ स्मरामि वनवासं च यत्र मे
हृतवान्रिपुः। तथा तानि भयार्तानि सर्वतो मृगयूथपैः॥२०६॥ वृक्षमूलेषु दृष्टानि वनेषु विजनेषु च। तथा गुहासु दृष्टानि गिरिप्रस्रवणेषु च॥२०७॥
सुखं जीवति सुग्रीवो लक्ष्मणेह महाबलः। प्रविष्टो भीमविक्रान्तं लक्ष्मणं वानरं पुरं॥२०८॥ अम्पश्यं तत्सुदुःसहं विमानं तत्पुरोत्तमं। दृष्ट्वैव मम दुःखानि सर्वाणि
प्रपलायिताः॥२०९॥ सुखोचितस्य मे तत्र शयनेष्वार्यसेवितं। यदहं नाभिजानामि शेते वा शयनोत्तमे॥२१०॥ स्मरामि वनवासं च यत्र मे
हृतवान्रिपुः। तथा तानि भयार्तानि सर्वतो मृगयूथपैः॥२११॥ वृक्षमूलेषु दृष्टानि वनेषु विजनेषु च। तथा गुहासु दृष्टानि गिरिप्रस्रवणेषु च॥२१२॥
सुखं जीवति सुग्रीवो लक्ष्मणेह महाबलः। प्रविष्टो भीमविक्रान्तं लक्ष्मणं वानरं पुरं॥२१३॥ अम्पश्यं तत्सुदुःसहं विमानं तत्पुरोत्तमं। दृष्ट्वैव मम दुःखानि सर्वाणि
प्रपलायिताः॥२१४॥ सुखोचितस्य मे तत्र शयनेष्वार्यसेवितं। यदहं नाभिजानामि शेते वा शयनोत्तमे॥२१५॥ स्मरामि वनवासं च यत्र मे
हृतवान्रिपुः। तथा तानि भयार्तानि सर्वतो मृगयूथपैः॥२१६॥ वृक्षमूलेषु दृष्टानि वनेषु विजनेषु च। तथा गुहासु दृष्टानि गिरिप्रस्रवणेषु च॥२१७॥
सुखं जीवति सुग्रीवो लक्ष्मणेह महाबलः। प्रविष्टो भीमविक्रान्तं लक्ष्मणं वानरं पुरं॥२१८॥ अम्पश्यं तत्सुदुःसहं विमानं तत्पुरोत्तमं। दृष्ट्वैव मम दुःखानि सर्वाणि
प्रपलायिताः॥२१९॥ सुखोचितस्य मे तत्र शयनेष्वार्यसेवितं। यदहं नाभिजानामि शेते वा शयनोत्तमे॥२२०॥ स्मरामि वनवासं च यत्र मे
हृतवान्रिपुः। तथा तानि भयार्तानि सर्वतो मृगयूथपैः॥२२१॥ वृक्षमूलेषु दृष्टानि वनेषु विजनेषु च। तथा गुहासु दृष्टानि गिरिप्रस्रवणेषु च॥२२२॥
सुखं जीवति सुग्रीवो लक्ष्मणेह महाबलः। प्रविष्टो भीमविक्रान्तं लक्ष्मणं वानरं पुरं

रविवर्मवेति।२७।तमालंमनोज्ञनुनेषनो२८।ततस्तमित्यादिवस्त्रोवासवेयध्येत्तमे कंको।हिनस्तषभान्वानाजातीयहिनस्तषभाग्।३०।ननश्मिहेमपतिष्ठानेवरास्त
रणसंहननेरत्येतदुभयंवरासनविशेषणं।हेमपतिष्ठानेहेममयपीठयुक्ते।३१।नदीनदेभ्यस्तीर्थेभ्यश्चसमंततः।३२।आहृत्यचसमुद्रेभ्यः स

अस्तेनेनातरूपेवपियंयुमधुसर्पिषी।दधिवर्मवेव्याघ्रवरा हौवाप्युपानहौ।२७।घमालंमनमाद्यायोघनोश्मनःशिलाःआहृत्यमुत्रमुद्दिनावराःकन्या
श्चषोउशा२८।ननानेवानांश्रेष्ठंयथाकालंयथाविधिरत्नैर्वस्त्रैश्चभक्ष्यैश्चनोपपादितंहिनर्षभान्।ततःकुशपतिलीर्णसमिद्धेनातवेदसोमंत्रपूतेनहविषा
हुत्वामंत्रविदोतनाः।३०।ननोहेमघनिष्ठानेवरास्तरणसंहतेः।पासादरक्षिरम्येचित्रमाल्योपशोभितेः।३१।आज्यवेविधिवेमंत्रैस्थापयित्वावरासने।
नदीनदेभ्यःसंहृत्यतीर्थेभ्यश्चसमंततः।३२।आहृत्यचसमुद्रेभ्यः स वैश्रवानर्षभःअपःकनककुंभेषुनिधायविधिवन्नलः।३३।शुभैरक्षश्चकन
शोश्वापिकांचनैः।शास्त्रदृष्टेनविधिनामहर्षिविहितेनच।३४।गजोगवाशोगवयःशरभोगंधमादनः।मेरुश्चहिविदश्चैवहरमाजांबवास्त्वनः।३५।अभ्य
षिंचेतस्त्रयीवेदमत्रैर्नलमगधिनामलिलैर्नदहृत्वातेवसवोवासवंतथा।३६।अभिषिक्तेतस्त्रयीवेदैर्वैश्रवणोनराधिपः।प्रयुक्तुर्मुदमात्मानोलब्धाः
तसदृशाः।३७।एमस्यतवाकुर्वन्नस्त्रयीवोद्यिर्युगवत्।अंगदेमपरिष्वज्यपोषतान्पेम्पवेबयत।३८।अंगस्त्वाभिषिक्तेतमानुकोशाःसवैंगमाःसा
घुमाद्विजितस्त्रयीवेदमहात्मानोल्यश्नयत।३९।एमवैवमहात्मानंलब्धतरोबुधःपुनःपुनः।पीतामृतइवदुःखैर्नाकाधन्नशोमिता।बभूवनगरीरम्याकिंकिंधागिरिगह्वरे।४०।निवेद्यरामायतदामहात्मनेमहाभिषेकंकपिवाहिनीपतिंगरुत्मांवमार्यामुपलभ्य
वीर्यवानवापरान्पेत्रिदशाधिपोयथा।४१।इत्यार्षेरामायणेआदिकाव्येकिंकिंधाकांडेषड्विंशःसर्गः।।।।अभिषिक्तेतस्त्रयीवेदविदोनेयुर्हरीन्।आज्ञापयत्स
हस्राणांतमःपवनगोचरे।शार्दूलसृगसंघुष्टेसिंहभीमतरद्रुमे।नानागुल्मलतागूढेबहुपादपसंकुले।३।अस्तवानरगोवृद्धेमार्गेनारेश्रमनिवेदिते।
मेघाशनिर्भशेनेनिषेषुविकरंशिवान्।३।तस्यशैलस्यशिखरेमहतीमपतागुहा।पत्यर्थंक्षीनवासार्थंरामःसौमित्रिणासह।३५।

कुंभेषुनिधायेतिसंबंधः।शास्त्रदृष्टेनमहर्षिविहितेनचशास्त्रवेदः।महर्षयोमन्त्राएवमभिषिक्तारामादेशेःस्त्रयीवोक्तादिषेकरूपमहोत्सववेवर्त्तेतिवर्त्तमाने
सति।।।इतिश्रीमहेश्वरीयेकिंकिंधाकांडेषड्विंशःसर्गः।।।

राम २८

रूत्वेति। तमयंरूत्वा शरदिरंस्यात्रेतिसंकेतंरूत्वेत्यर्थः। कालयुक्तंतत्कालोचितंरम्यमितिवर्षरात्रंनात्येकवचनमेतत्। अत्रवसतोरावयोःसौकर्यानिश्चयोभविष्यतीत्या
हारम्यंचेत्पानलिनीश्रीकरिणीगुहायाःनातिरेप्रविष्यतिवर्षाकालस्यहेतत्वात्माविवारिशस्यमध्यागुहासप्तपर्णवतिनीमविष्यतीत्यर्थः। प्रागुदितिधागुहक्ष
वतोदेशेवर्तमानगुहासाधुभविष्यति। प्रागुदग्प्रवणावर्तमानत्वाभिधानात्सुहायानिश्चैतिद्वारत्वमवगम्यते। अतएवोत्तरत्रवर्षर्तुदेशभावेनसाधुत्वमुक्तंभवतिरम्यं
रूत्वावसमपरामःस्यंविणसहानघःकालयुक्तंमद्वाक्यमुवाचाघृनेरनः॥५॥विनीतेभ्रातरंधात्रात्रस्मात्तत्रस्मिवर्षर्तौरम्येगिरिगुहास्याविशानाशुक्ल
माहतादाश्रयोवत्स्यामिसौमित्रेवर्षरात्रमरिंदमागिरिशृंगमिदंरम्यमुनयेपार्थिवात्मना॥७॥श्लक्ष्णाभिःश्लक्ष्णताम्राभिःशिलाभिरुपशोभितंनानाधातुसमा
कीर्णंनदीदुर्दुरसंयुतं॥८॥विविधैर्द्रुतलंडैश्चारुचित्रलताद्रुतंनानाविहगसंघुष्टमप्सरोभिरनुद्रुतं॥९॥हिमावसानेरुचिरंसुखोदयैःशिरीषकैःकरवीरकै
र्नगैर्वृतेसपुष्पैरुपकल्पितेमहि॥१०॥नानाविहंगगुहायानौमविष्यतिनःपात्मना॥११॥पागुदग्प्रवणेदेशेगुहासाधुभविष्यति॥पश्चाद्वेनोननोम्यनिवाते
यंभविष्यति॥१२॥गुहाद्वारंवसौमित्रेशिलावानोन्नसमतलाशिलावाश्चरणावैवमित्रोननवपोयमा॥१३॥गिरेरंगमिदंतातपश्यपद्मोत्पलानुगं॥शुभाभिर्नोननवपा
कारमंभोधरविरोदितं॥१४॥दक्षिणेश्यामपिंडिशिस्थितेश्वेतमिवापरंकेलासशिखरंप्रभोनानाधातुविराजितं॥१५॥प्राचीनवाहिनीचैवनदीश्रेशमुकर्द
मोगुहायाःपश्चतःपश्यविरूक्षेमाहवीमिव॥१६॥पंपाकेलिनकैःसालैस्तमालैरतिमुक्तकैःपमकैःसरलैश्चैवचंदनशोकैरपिशोभितं॥१७॥नीवारैस्ति
मिशैश्चैवचूतैःकेतकैर्धवैः॥हिमालेर्जुनैर्नीपैर्वेत्रकैश्चतमालकैः॥१८॥तीरजैःशोभितांभोभिर्नानारूपैस्ततस्ततः॥वसनाभरणोपेतांश्रमश्चाभ्यपनेष्य
तां॥१९॥शतशःपक्षिसंघैश्चनानारुतविनादिताएकैकमनुरक्तैश्चचक्रवाकैरलंकृता॥२०॥पुलिनैरतिरम्यैश्चहंससारसमालिता॥मत्तसंघैश्चमाद्यद्भि
स्तथासंपरिवारिता॥२१॥कुचिन्नीलोत्पलच्छायाभातिरक्तोत्पलैःकुचित्॥कुचिद्विकसिताभातिपुलिनैश्चसितैरिव॥२२॥चारिसर्वशतेनेष्टावर्हिणाक्रीडनादिना।
परपुष्टयानरीसौम्यमुनिसंघैर्निषेवितां॥२३॥पश्यपद्मवनंस्निग्धंतीरजैःसंवृतंजलैः॥कुचिच्चारुचक्रवाकंकुचिन्नीलोत्पलोत्पलं॥२४॥
व्याख्या॥तत्रतत्रेतिपश्चाद्गोत्रेणात्रप्रवणेदेशेतत्रिरोधकत्वाविवानावभविष्यति॥दक्षिणेश्यामेतिश्वेतमिवरूपमिवाश्वेतरूप्येपीत्यर्थः॥अयंशृंगंपश्येतिश्रवं
णाभ्यांपदंसंबंधः॥एकैकमनुरक्तैरित्यत्रमनुरक्तैरित्यस्यावृत्तिः॥पाणिसंवशतेतिपाणिसंवशतेतिशेषः॥मनसेवेतिसमंमनसासंकल्पेनसमंपदातिधावंतितान्पक्षीःपश्येतिसंबंधः॥॥

गीतवादित्रनिर्घोषः श्रूयतेमृदंगाङ्गैरुत्तमैः सदेत्यनेकानगणांनिर्घोषश्चश्रूयतइति मंबधाःस्युस्तुल्केति॥तस्मिन्सत्त्ववणेगिरौ नरवृषभाःपांसुपरिमर्दनदयाम्पुरि
तेउत्तमपर्वतादुत्तरे॥अत्रमिनिगशोवनःपुरुषसंपभवतीनि।क्रियापरिस्पन्देनैकार्थसिद्धिहेतुत्वाद्धकारान्तमुच्यते।नहीनि।विक्रमेनिलयकारिणंकुर्विनाष्टश्रीमि
ति।परिवर्तीपिलं।अहैनिति।दीप्तैःदीपकैर्वर्किरिनिशेषणवाच्यमिनि॥अनुरक्तेन।अनुरागयुक्तेनाधिघ्नेनतत्कालोचितमपिपरेणहितेनाउदर्कहितेविणासा

अहोसुरमणीयोयंदेशःशत्रुनिषूदनं॥हृष्टंरम्यावप्रौमित्रेसाध्वनिवसावहे॥२५॥इतश्चनानिहरेमाकिष्किंधांचित्रकानना॥सर्यूवस्पुरीरम्यामविष्यनि
नृपात्मजा॥३६॥गीतवादित्रनिर्घोषःश्रूयतेनयतांवरानर्दतांवानगाणांचमृदंगाङ्गैरुत्तमैःसदा॥३७॥नचाभार्योकुपितःस्याप्यगम्यःसतेहृतः।क्रूरंनैरनिसंप्रा
प्यःसंप्राप्यमहतींश्रियं॥३८॥इत्युक्त्वानरवसनत्रराघवःसहलक्ष्मणःवक्त्रंरूक्षदरीकुनेतस्मिन्सत्त्ववणेगिरौ॥२९॥तस्मत्वेहिवरंदृष्ट्वेनस्मिन्सत्त्ववणेगिरौ।
वसनस्तस्परामस्परतिस्यापिनाभवत्॥३०॥तत्तोहिभार्यांस्मरनःप्राणेभ्योपिगरीयसीं॥उदपास्यदयंदृष्ट्वाशशांकंसविशेषतः॥३१॥आविवेशनतंनि
द्रानिशासशयनेगतं॥तत्तस्यसत्यंनशोकेनबाष्पोपहतचेतसः॥३२॥नशोचमानंकाकुत्स्थंनिःश्वसंतंकरायणं॥तस्यदुःखोपनीतेनलक्ष्मणोनुनयंव
चः॥३३॥अलंवीरव्यथांगत्वानत्वंशोचितुमर्हसिशोचतोह्यवसीदंतिसर्वार्थाविदितास्तेते॥३४॥भवाक्रियापरोलोकेभवान्हेवपरायणः॥आत्मिकोधर्मशी
लश्चश्रूयतेमाधीद्यराघव॥३५॥नत्यज्यवल्यिनंशत्रुंराजन्मंतेविशेषतः॥समर्थंस्त्रीणांहंतेविक्रमेनिलयकारिणं॥३६॥समुन्मूलयशोकंत्वंयवसायोस्थिरं
कुरुततः॥संपरिवारंतेनिर्मूलंकुरुराक्षसं॥३७॥पृथिवीप्रविकाकुत्स्थसमासागरनाथवान्॥पौरवंतेपितुश्चक्रुःकिमंगपुरावणं॥३८॥शरत्कालंप्रतीक्षस्व
प्राप्तरूक्षोयमागतः॥ततःसराक्षसंगणारावणंत्वंवधिष्यसि॥३९॥अहंतुखल्वनेवार्थंप्रसक्तंप्रतिबोधयेस्त्रीस्नेहानुभिःकालेममत्वज्ञमिवानलः॥४०॥
लक्ष्मणस्यतदाक्यंप्रतिपूज्यहितंशुभं॥उवाचरामोधर्मज्ञंसत्त्वंसत्त्वेसमाहितं॥४१॥वाक्यंचेदमुपक्रम्यनाहितेनचहितेनच॥सत्यविक्रमयुक्तेनतमुक्तंलक्ष्म
णंत्वया॥४२॥एषशोकःपरित्यक्तःसर्वकार्यावमादकः॥विक्लबंमेप्रतिहतंनेतःशोत्साहमाप्तवान्॥४३॥शरत्कालंप्रतीक्षेयंस्थितोस्मिवैदनेतवास्मीवल्पन
स्त्रीनांवशमापादमनुपालयन्॥४४॥उपकारेणवीरस्यप्रतीकारेणपुत्रके॥अकृततोप्रतिकृतोहंतिसत्त्ववतोमनः॥४५॥तदेवमुक्तंप्रतिधायलक्ष्मणःकृतान
लिसत्प्रतिरूपभाषितं॥उवाचरामंस्वभिरामदर्शनंपरंशयंस्वंहृदिनमात्मनःशुभं॥४६॥॥

रामायण २९

त्यविक्रमपुरुषेनत्रमोघविक्रमपुरुषेनयदाख्यंनतत्सर्वत्वियोक्तमितिसंबधःसत्त्ववशंमत्माकंप्रत्युपकारंकरिष्यतीत्याशयेनाहउपकारेणेति।नशरो
बधारोपोपकारेणयुक्तोवीरःकेनचिल्लोपकारःपुरुषस्यार्थःप्रतिकारेणयुक्तएवपुरुषकारकीर्त्येवअकृततःअप्रतिकृतःअकृतप्रत्युपकारस्यार्थः
सत्त्ववतोपरमसात्विकानोमनःहृनिरोभवति।अथवमितिदर्शनमतोनविरादविरात॥४६॥॥

किं॰ टी॰ ३१

रजसीति। सरिमः मशीकाः स्थितानिष्टा। संपस्थितास्तिमान सवासलुब्धाः। प्रानसमशिवासायलुब्धाः। यानामिरथशकरादीनि। किंविशिष्टानि। तमहार्णवस्थनिसंघा
जलवेः यामिश्रितमिति। पर्वतधातुतामर्पपर्वतनिष्टाधातुसंवेवेनतानेनशैलापगाहइनद्यः वहंतिप्रवहंति। समुद्रंतशतिविलाकिनः मेघाःसलिलोतिमा एसमुद्रं
ताः। अत एववारिधराः अतएवमहीध्राणांष्टंगेषुविश्रम्यविश्रम्यपुनर्यांतीतिसंवंधः। मेघेति। मेघामिकामाः। गर्मधारणंधैर्यमेघमभिकामंतइतिमेघाभिकामाः। पौंडरीकामा

म मशोकामिश्चूतस्पकामसंरीपनास्थिताःनाःजः प्रशोतं सरि मोघवायुर्निदाद्यद्योषप्रमणाः। प्रशोताःस्थिताःक्रियावावस्तुधाविपानोंप्रवासिनोयांतिनराःस्वदेश
च॥१४॥संपस्थिताःमानसवासलुब्धाः प्रियावितः संघनिवकुवाकाः॥ अमोघणवर्षेरिवीस्तेषुयानानिघार्गेषुनसंतति॥१६॥कचित्प्रकाशंकचिदप्रकाशं
नभःप्रकीर्णभुधरंविभाति। कचित्कचिद्वर्षवतसंनिरुद्धंरूपंयथा शांतमहार्णवस्य॥१७॥व्यामिश्रितंसन्नकदंवसुष्पैःनवंजलंपर्वतधातुताम्रं। मदकेकामि
नुतानुयानैशैलापगाःशीघ्रतरंवहंति॥१८॥स्मात लंषद्दसन्निकाशंशुभ्रंजलंतेजेबुफलप्रकाशं। अनेकवर्णंपवनावधूतंभूमौपतत्यंप्रफलंविपक्वं। विषु
त्यताकाःसबलाकमालाः शैलेंद्रकूटाक्तिसन्निकाशाः। गर्जंतिमेघाःसमुदीर्णनादास्तागर्जेद्राश्वसंयुक्तरथाः॥१९॥वर्षोदकाप्यायितशाद्वलानिप्रहृष्ट
रत्नोत्सवबर्हणानि। वनानिनिर्दृष्टबलाहकानि पश्यापराह्णेधविकंवीनांति॥२१॥सशुद्धंतःसलिलानिनारंबलाकिनोवारिधरानदंतः। महत्सुभूमेषुमहो
धराणांविश्रम्यविश्रम्यपुनःप्रयांति॥२३॥मेघाभिकामाःपरिसंपतंतिसंमोदितानाभातिबलाकपंक्तिः। वातावधूतास्पहरीकिलंबेबमालारतांबरस्य॥२३॥बा
लेंद्रकोपांतरविविक्तनविभान्भूमिर्नवशाद्वलेनागात्रायुषक्तेनशुकप्रभेणनारीबलासोहितकंबलेन॥२४॥निशांतेनःकेशवपुष्पेपेतिदुतंनदीसागमसु
पेति। हृष्टाबलाकाघनमभ्युपेतिकांतासकामाप्रियमभ्युपेति॥२५॥जातावनांताःशिखिसंप्रनृत्ताःजातांकदंबाःसदृवशाखाः। जातातृषार्गेषुसुख
पानकामाजातामहीसस्यवनाभिरामा॥२६॥वहंतिवर्षंतिनदंतिमोदंतिध्यायंतिनृत्यंतिसमाक्रयंति। नघोघनाभन्नगजावनांताःप्रियाविहीनाशिखिनःलवंगाः
॥२७॥ वहर्षिताःकेतकपुष्पगंधमाघ्रायवृष्टावनिर्झरेषु। प्रयातशाद्वलिकानागनेंद्राःसार्धंमदैरेःसमदानदंति॥२८॥धारानिपातैरभिहन्यमानाकदंब
लेवश्चेतपंकजमालेवावानेंद्रेति॥सुकप्रभेणलाक्षोक्षितेणनिर्विशेषणद्वेयनकंबल१ शाखासुविलंबमानाःक्षणंनिर्तंपुष्पसावगाढंशनैर्मेरवंडरणोत्पतंति२
स्पशाक्षेर्पणशुकप्रभंवंमध्येमध्येलाक्षारसरंजितंवोव्यतेजाताइति शिखिसुपलापाः शिखिनांसुपलापायेषुतेनतथोक्ताः। सकरंबशाखाः॥करंबपुष्पसहित रास
शाखाःवहंतीतिनघाद्योयद्याकर्मवहंतीत्यारिक्रियाभिःसंवेध्यतेधीरेति। धारानिपातैःवर्षधारानिपातैः। पुष्परसावगाढंपुष्परसैःपुष्पमकरंदपानैरित्यर्थः। ३०
अवगाढंनिविडंमदंत्पन्नेतीतिसंवंधः॥

अंगारेति। अत्र अंगारशब्दः शांतांगारवाचीसम्बद्धैः फलैरुपलक्षिता। जंबुद्रुमाणां शाखाः अतिनांतीतिसंबंधः। मार्गानुगा इति। स्वनिवासभूमिशैलवनानुसारिमार्गानुगम्या
र्गानुगमनेनसंभ्रमस्थितः। दृष्टतोमेघरवंनिशम्यप्रतिहतत्वरनिसंबंधः। कचिदिति। अनेकाश्रयिणः गीतदत्तमराश्रयिणः। करंबेति। आपानभूमिः मधुपानस्थानं तत्र करंबवपुष्पा
यंमधुहर्णमत्रजना निराम्बुनं तरुकंच इयंवांतभूमिरपि वर्षाकाले संभ्रांतैरक्तवर्णैः करंबादिभिः पुष्पैराश्रमधुसदृशवारिहरणं वमत्। तास्तां मतानामपि हेतेः पुनः त्रैम्र युक्ते
स्मान भूमिसाहरूपं युक्तेति विवर्णैरत्ना विविधवर्णपक्षाः प्रद्धारतंत्रीमधुराभिनादपृष्ठरः भ्रमराः तएव तंत्री तस्याः मधुरनादो यस्मिन् तत्सवंगमोदीरितमेवकंठतालापास्मिन्
त तमेघमृदंगनादैः आविष्कृतं प्रकटितं संगीतं वनेषु प्रवृत्तमिवेति संबंधः। संगीतविषये केचित् उत्पंति केचिद्गायंति केचित् लक्षा नाम अनुभरं निनत्तसर्वं वनेषु संपाद्यते। कवि

अंगारचूर्णोत्करसन्निकाशैः फलैः सुपर्यैः रसैः समृद्धैः। जंबुद्रुमाणां प्रविशंति शाखा निलीयमाना खगवृन्दघोषैः॥ ३०॥ तडित्पताकाभिरलंकृतानामत्यर्थगंभी
रमहास्वनानां। विभांतिरूपाणिबलाहकानां रणोद्धतानामिववारणानां॥ ३१॥ मार्गानुगः शैलवनानुसारी संप्रस्थितो मेघरवं निशम्य। युद्धाभिकामः प्रतिनागशंकी
मत्तोगजेंद्रः प्रतिसन्निवृत्तः॥ ३२॥ कचित्प्रगीता इव षट्पदौघैः कचित्प्रनृत्ता इव नीलकंठैः कचित्प्रमत्ता इव वारणेन्द्रैः विभांत्यनेकाश्रयिणो वनांताः॥ ३३॥ कदंबसर्जार्जुनके
दवाघावनीतःभूमिर्मधुवारिहरणं मदस्यतामिरुपतन्तैरापानभूमिप्रतिमा विभाति। ३४। मुक्तासमानं सलिले पतद्भिः निर्मलपत्रपुटेषु लग्नो हृष्टा विवर्णैकरत्ना
विहंगमाः सुरेंद्ररत्नं तृषिताः पिबंति॥ ३५॥ प्रद्धारतंत्रीमधुराभिनादं ज्ञात्वा गमोदीरितकंठतालं। आविष्कृतं मेघमृदंगनादैः वनेषु संगीतमिव प्रवृत्तं॥ खनैर्घनानां विर
गाः प्रबुद्धा विहाय निद्रां चिरसंनिरुद्धां। अनेकरूपाकृतिवर्णनादान्वांबुधारा मिहनानंदति॥ ३७॥ नद्यः समुद्रा हितवक्रतारकाः नदा निशीर्णाः स्ववशा हापिता। द
ध्यान केशारु न तू निभोगपुतेसमन्नीस्वपापयांति। ३८। नीलेषु नीलानवबारिहर्णमेघेषु मेघा प्रतिमांतिसक्ताः। रवोप्लिदा वेषु रवाप्लिदाभाः शैलेषु शैला इव बद्धम्
लाः॥ ३९॥ प्रमत्तसत्रादितबर्हिणानि सशक्रगोपाकुलशाद्वलानि। विभांति नीपार्जुनवाप्लितानि सुरम्याणि वनांतराणि॥ ४०॥ न वांबुधाराहतकेसराणि ध्रुवं परित्यज्य

सरोरुहाणि। कदंबपुष्पाणि सकेसराणि नवानि हृष्टा भ्रमरा पिबंति॥ ४१
दिति। नृत्यंती मयूरा नर्त्तकश्च नीपाः हृष्टा अनिषण्णमहत्पाः अनुमवितस्या नीपाः। नरं तौम पुरा मृदंगस्था
नीपाः गायकाश्च तत्तैः संगीतं प्रवृत्तमिव लक्ष्यते पंगमिकुंती प्रिकान्कट मन्मथा दिशा। प्रिवुवतिभिः नघउपमीयंतोनघइति। समुद्रा हितवकपाकावारिहरणे नमितक्र
वाकाः सनस्था नीपाः। तयादि शीर्णी स्ववाहयिते येतत्वबद्धपरिजनातिक्रमणस्था नीयंनवो यो वित ज्ञातिनं पुनस्थानीयं वानवपाहत स्पर्शा भोगाः। आहन्नं फलाधुप्रहा
रभोगः वंदनकेशाकुसुमतां क्षिप्तादि सम्मनारं समुद्रानी लोष्विति। रवाप्लिदग्धे षु शैलेषु बद्धमनारवाप्लि रम्याशैलाइव नीलेषु मेघेषु सक्ताः नवबारिहरणैः नीलमेघाः
प्रतिमा तीत्यन्वयः। प्रमत्तेति। सशक्रगोपाकुलशाद्वला। निर्झरगोपात्मकी रविशेषस्तु रसाद्वलमभेताति॥ ४०॥

मत्ता इति। प्रकीर्णा इति। कर्न्नेरी निष्ठा। मेघा इति। मेघाः महाजलौघैः नदीनपवाह्यंत इति परिवाह्यंत इति संबंधः। वर्षेति। वर्षप्रवेगः अतिवेगा हृष्टयस्त्वत्यर्थः। विपुलानि रंध्राः। विपुलपत्रमार्गा विरूढं पानमार्गाः। नेरेरिति। नेरेरभिषिच्यमानाः नेरंडाः स्त्रीश्रियं राज्यसंपारभेव घनो वुकुंभैरभिषिच्यमानाः पर्वतेंद्राः रूपेक्षाकारं दर्शयंति नर्मल्पविविक्षा तुभुषितलंभना विधपुष्पितवल्लताल तालवलंकृतविशिष्टाकारं दर्शयंतीत्यर्थः। महांतिरूढानि। शिखराणिधरा भिद्योतान्यधिकं विभांति। मदा झिताभांतीति संबंधः शैलेति। शैलोपरिपतितशैलोन्नमानां विपुलाः प्रपाताः निर्झराः शैलोपरिप्रस्खलमानवेगाः संततसंनादितवोर्ध्वाणसुगृहासुविकीर्यंतः विकीर्यमाणा

मत्तागजेंद्रासुरितारवेंद्रा वनेषु विश्रांतातरामगेंद्राः। रम्यानगेंद्राः निहृतानरेंद्राः प्रकीर्णतोवारिधरेः सुरेंद्रः॥४२॥ मेघाःसमुद्धूतसमुद्गनादामहाजलौघैर्गगनावलंबाः। नदीतटस्थाकांतिसरांसिवापीर्महीत्वरूक्षामभितर्पयंति॥४३॥ वर्षप्रवेगा विपुलापतंतिश्रवांतिताःवाताःसंसुरार्णैर्घोषाः घनध्वनूनांःप्रवरंतिशीघ्रंनघो जलैर्विप्रतिपन्नमार्गाः॥४४॥ नेरंडाइवपुष्कलेंद्राःसुरेंद्ररेतेः पवनोपवीतेः घनावुकुंभैरभिषिच्यमानारूपंश्रियंयेषामिवदर्शयंति॥४५॥ घनोपरूढंगगनसं तारंनभास्करोदर्शनमस्तुयेंति। नवैर्जलौघैधरनींविलिप्तामनोविलिप्तानरिशः प्रकाशाः॥४६॥ महांतिरूढानिमहीधराणांधारानिभोतान्यधिकंविभांति। मदा प्रमाणैर्विपुलैःप्रपातैर्सुकाकलापैरिवलंबमानैः॥४७॥ शृंगोपलग्नस्खलमानवेगाः शैलोन्नमानांविपुलाःप्रपाताः। गुहासुसंनादितबर्हिणंसुहृदाविकीर्यंत इवाविभांति॥४८॥ शीघ्रप्रवेगाविपुलाःपातानिर्धूतमृगोपलातागिरिणांसुकाकलापप्रतिमाः पतंतोमहाद्रुहोत्तुंगरवंधैर्ययंते॥४९॥ सुरतामर्दविछिन्नाः स्वर्गस्त्रीहारमौक्तिकाः॥ पतंतिवाकुलादिरुतोयधारासमंततः॥५०॥ विलोयमानैर्विहगैर्निमीलद्भिपंकजैःविरुतसंत्यजमालात्यागतोसंज्ञायतेरविः॥५१॥ वृत्तायात्रानरेंद्राणांसेनाप्रतिनिवर्त्तते। वैराणिचैवमार्गाश्चसलिलेनसमीकृताः ५२ मासिभाद्रपदेब्रह्मन्ब्राह्मणानांविवस्वतो। अयमध्यापसमयः साम गानामुपस्थितः॥५३॥ निहृतकर्मायतनोनूनंसंचितसंचयः। आषाढीमभ्युपगतोभरतःकोशलाधिपः ५४

हारास्त्वभांतीतियोजनानिहृतेति। नेरंडाणांपात्रवृक्षा

निहृताअतःपुरप्रस्थितासेनाप्रतिनिवर्त्तते सलिलेनसमीकृताहृष्टिवाहृत्वान्मार्गानिरुद्धाःअतएववैराण्यपिनिरुद्धानीत्यर्थः मासीति। विवस्वतोऽध्ययनं कर्तुमिच्छतो। अध्यायः अध्ययनंतस्यसमयपनिहृतेति। निहृतकर्मायतनः। निर्हृतंकर्मयस्यतन्निहृतकर्मआयतनंहृदयंयस्यसः तथोक्तः॥ अपरतः दृष्ट्वा पारंत्यर्थः। आषाढीआषाढमासपरिसमाप्तिपौर्णमासींअभ्युपगतः। व्रतीगत्वेनस्नेहनवान्। तेऽर्कः महामासे। आषाढेतुसितेपक्षेएकादश्यामुपोषितः। चतुर्मास्यव्रतंकुर्यात्यत्किंचिन्मधुरोतरः। वार्षिकान्चतुरोमासान्यत्किंचित्संप्रयच्छति। तत्रसंभवेतुलार्केपिकर्त्तव्यंतत्फलतृप्तये॥ ॥

ष्यादिति। वर्षाः वर्षाकालाद्याशो करोतीति। मेघस्तत्र तयं अपरं यतिमानिदुर्मित्रतेरतिमानीत्यर्थः। अथेति। अथाजौराज्ञामेतत्कालोचितदेवयात्राभावोज्ञातैवेवदरानीमेव
स्त्रीसाद्वेषणावणार्हिसनोयोगःकर्त्तव्यइतिभावार्थेनार्त्तवंकंधक्षीकृतोऽयिवेति। आत्मकार्यगतीचस्यातत्रअस्मत्योजनस्यातिमहत्वात्अल्पयत्नेनअज्यकालेनासाध्य
त्वादित्यर्थःधक्कुर्निरोक्कुर्नेच्छामीति। भूरेर्त्तेरप्यतिक्लिष्टदोरः समागतइतिमथमोतपदेइतिकरणेहृष्टव्यंचापकारेणेतिअक्रतज्ञः। कृतोपकारानभिज्ञः। सुरुषः अप्रति
कृतः प्रत्युपकारमकुर्वन्सत्ववतांमहात्मनांमनोहंतिन्नोभयतिवीरःप्रत्युपकरणसमर्थः उपकारेणहेतुनाप्रतिकारेणयुज्यतेहिसुज्यतएवस्वयंयोयेवेतिवत्वात्स्वयुपकारे

नसार्यमाणायाःसरघावद्धंतेरणःसोसमीक्ष्यसमायांसपयोध्यायाइवस्वमः॥५५॥रमाः स्फीतगुणवर्षाःसुयोवःसुखमश्नुतेविजिगीरिःसरारभराज्जोम
तिवस्थितः॥५६॥अरंतत्कृतदारश्चराज्यायमरुच्छुनः॥नदीकूलमिविक्लिष्टमसीक्ष्यदमिलत्सेणा॥५७॥शोकश्चसनविस्तीर्णोवर्षीश्चवृष्टशरद्गमाः॥एवर्ण
स्यमहाकृच्छ्रव्यापारः यतिमानिमे॥५८॥अथायात्रोचवक्षेमोमार्गश्चदुरुशमार्गवान्॥यागतेवेवसुखीयेनमवाकिंवेरीरितं॥५९॥अथिवारितंक्लिष्टंवि
एादूरेःसमागतोआत्मकार्यगतीयात्रादुरुंनेच्छामिवानं॥६०॥स्वयंपेक्षरिविश्वस्यज्ञात्वा कालमयागतं॥उपकारेसुखीवेवेत्स्यतेनात्रसंशयः॥६१॥क्षत
स्मात्कालप्रतीक्षोरंस्थितोस्मिसुमहत्सैन्यएणसुखीवनस्यनरीनांवप्रसारमनुपालयन्॥६२॥उपकारेणवीरोहिमानिकारेणसुज्यतेअकृतज्ञेमतिर्कृतो
हंतिसत्ववतोमनः॥६३॥तवमेवमुक्काःघणिश्रायलक्ष्मणाः॥कृतेनलिमत्यनिहन्युमापितोउवाचरामंस्वामिरुमदर्शनंप्रदर्शयन्दर्शनमात्मनःसुमोक्षय
योक्रमेतन्नवसर्वप्रीप्सितेनरेकंदर्नीनिराद्धरीश्वरःशरस्तुतीत्तमनामिदंभगवान्नलप्रपातेरपुनिरूहहृतः॥६५॥इत्यार्षेरामायणेकिंकिंधाकांडेत्रयस्त्रिं
विंशःसर्गः॥समीक्ष्यविपुलेव्योमगतविपुद्लाद्कासारसाकुलसंघुष्टंसंपुंज्योत्स्नादुलेपनं॥१॥समृद्धार्थेचसुयोवंमेद्धर्मीर्थसंपदं॥अत्यर्थमसतो

मार्गमेकोनमागतो॥निहतकार्यसिद्धार्थंप्रमदामिवतंसदाजाज्ञवंतमभिमे

करोतीतिभावः॥२॥ इतिश्रीमद्देश्वरतीर्थीयेकिंकिंधाकांडेत्र्यस्त्रिंशःसर्गः॥

समीक्ष्येत्यादि। समृद्धार्थेचेत्यादिनाकामहेतुमवस्थितंमित्यंतेनउक्तविशेषणविशिष्टोऽपीवंवसमीक्ष्यमधुरेवीकेहरीश्वरंसायहरीश्वरमुपागम्यहनूमान्वा
एणद्वाक्यमब्रवीदिनिसंवंधः। मेरधर्मार्थसंग्रहमेदोसल्पेधर्मार्थौसंग्रहेतीतिनथाएकंगुणमानसंएकस्मिन्नेवकारणपुरुषार्थेत्रंतंनिश्चयंगतंमानसंयस्य
सतथोक्तःनिहतकार्यनिष्पन्नत्वालिवेचरूपकार्यसिद्धार्थश्चराज्यो अभिप्रेतारईप्सितार्थीत्रमनोरथान्राज्यपापप्तेनंतरमेवकरिष्यतीतिमनोरथविषय
भूतानार्थीश्चसमीक्षितोरावणियोत्सवंनमितिसंबंधः॥

उत्सराज्यसंदेहो उत्सन्ननष्टराज्यसंदेहो यस्य स तथोक्तः स्वेनारक्षितस्य राज्यस्य कुशलं भवेति न वेति संकारहितमित्यर्थः। हितं उदर्कसुखकरं पथ्यं नीतिमार्गादनपेतं साम
धर्मार्थनीतिमनंतसामवद्धर्मार्थनीतिस्वसामधर्मार्थनीतितदस्यास्तीति तथा विश्वासकृतनिश्चयं आप्तवाक्यवद्विश्वासेन कृतनिश्चयं गृहीतिकालज्ञत्वमुपकारकालज्ञः
सन्मित्रेषु चोपकर्तृष्वितिशेषः। यः साधु यथा तथा वर्त्ततो यस्येति। दंडः दंड्या अनेनेति दंडः सैन्यविशेषः। तथाह कामंदकः। अद्वैध्यः क्षत्रियः प्रायो दंडो दंडविदां मत इति। तदि
ति। मित्रार्थे मित्रकार्ये अभिनितार्थे प्रापितप्रयोजनं यथार्थवत् यथाप्रतिज्ञमित्यर्थः। यस्त्विति। कालव्यतीतेषु उचितकालविशेषातिक्रांतेषु यदिदमिति। वीर अरिंदम नः का
र्यं अस्माभिः कर्त्तव्यं यदिदं मित्रकार्यमस्ति तदिदं वीरकार्यं राम कार्यं अरिंदमते कालीतीतं पुक्तकालमतिक्रम्य वर्त्तत इत्यर्थः। कथमहानज्ञातवानत आह नेति। कालवि

स्वां च यत्नीमभिप्रेतां तारां चापि समाश्रितां विहरंतमहोरात्रं कृतार्थं विगतज्वरः। क्रीडंतमिव देवेशं नंदनेप्सरसां गणैः। मंत्रिषु न्यस्तकार्यं च मंत्राणामनवेक्षकं॥६॥ उत्सराज्यसंदेशं कामवृत्तमवस्थितं। निश्चितार्थो यथोत्तत्वज्ञकालधर्मविशेषवित्॥७॥ प्रसाद्य विविधैर्वाक्यैर्हेतुर्मनोनुगैः। वाक्यविद्वाक्यजत्वज्ञो हरी
शं मारुतात्मजः॥८॥ हितं तथ्यं च पथ्यं च सामधर्मार्थनीतिमत्। प्रणयप्रीतिसंयुक्तं विश्वासकृतनिश्चयं॥९॥ हरीश्वरमुपागम्य हनूमान्वाक्यमब्रवीत्। राज्यं प्राप्तं
यशश्चैव कौलीश्वरपिवर्द्धिनी॥१०॥ मित्राणां संग्रहः शेषस्तद्भवान्कर्त्तुमर्हति। यो हि मित्रेषु कालज्ञः सततं साधु वर्त्तते॥११॥ तस्य राज्यं च कीर्त्तिश्च प्रतापश्च
श्चातिवर्त्ततो यस्य कोशश्च दंडश्च मित्राण्यात्मा च भूमिप॥१२॥ समवेतानि सर्वाणि स राज्यमदश्रुतो तद्भवान्वृत्तसंपन्नः स्थितः पथि निरत्यये॥१३॥ मित्रार्थमभि
नीतार्थं यथावत्कर्त्तुमर्हति॥ संव्यज्य सर्वकार्याणि मित्रार्थे योनुवर्त्तते॥१४॥ संभ्रमाद्धि कृतोत्साहः सोयेनैवावरुध्यते। स्तु कालव्यतीतेषु मित्रकार्येषु वर्त्तते॥१५॥
स कृत्वा महतोप्यर्थान्न मित्रार्थेन युज्यते। यदिदं वीरकार्यं नो मित्रवार्यं मरीदम॥१६॥ तदिदं वीर्यं कार्यं ते कालीतीतमरींदमाक्रियतां राघवस्येतद्वेदेत्यप
रिमार्गणं॥१७॥ न च कालमतीतं ते निवेदयति कालवित्। त्वरमाणोपि संप्राप्तस्तव राज्यं त्वशानुगः॥१८॥ कुलस्य हेतुभूतः सन्दीर्घबंधुश्च राघवः। अप्रमेयप्रभावश्च
स्वयं चाप्रतिमो गुणैः॥१९॥ तस्य त्वं कुरु वै कार्यं पूर्वं तन्न कृतं तवाहरीश्वर हरीश्रेष्ठ नाज्ञापयितुमर्हसि॥२०॥ नहि तावद्भवेत्कालोव्यतीतश्चोदनादतो वोत स्यहि

कालज्ञापकः कर्त्तव्यमेवाह। क्रियतामिति। रामाप्रेरितैरस्माभिः किमर्थं कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं वेदयिकेन प्रकारेण कर्त्तव्यमत आह। त्वरमाणइत्यादिश्लोकद्वयेनाप्रमेयस्व
भावः। कुलस्य बंधुः। स्वयं गुणैरप्रतिमश्च रामस्त्वरमाणोपि तव वशानुगः अतस्त्वां न प्रेरयतीति शेषः। किंच तेन पूर्वं तव कार्यं कृतं तस्य कार्यं कुरु कर्त्तव्यप्रकारमाह॥
हरीश्वरेति। इहानीं वानरप्रेषणेपि कालात्ययो दोषस्तत्स्वस्यैवेत्याशंक्यानेत्याह नहीति। चोदितस्य कार्यस्य हि कार्यस्य कालव्यतिक्रमो भवेत्कालात्ययसत्यपि चोदनानं
तरं कृतस्य कार्यस्य कालात्ययदोषो भवेदित्यर्थः। चोदनादते आज्ञां विना क्रियमाणस्य कार्यस्य कालस्तावद्व्यतीतो न भवेत्कालातिक्रमदोषो न भवेदेव अतो रामनियोगाद्

अकर्तुरिति। अकर्तुरपि अनुपकर्तुरपि। कार्यस्य कर्तारं राज्ञेनबंधेन वपतिकर्तुः उपकर्तुः। शक्तिमानिति। अज्ञापो किंतत्सज्जसे। किमर्थं विघ्नंबुसेनेति। अस्माकंमध्ये कस्यांचिदपि तिस्तवेश्वः। तदिति। अनघा अद्वष्याः। को घयतः। कोद्यविकाहरयः। तेसुतिहितिषां मध्ये कःते कृतेत्वदर्थे किंकरोत्विति शेषः। कुत्वविकुरुत्वसतत्तथाज्ञापयेतियो ज्ञना। पश्येति। सेनापतेः सेनाने सराश। तथाकुरुत यथाज्ञापया असंगेना अविलंबनायेति। अंतपालाः। सेना पर्येतपालकाः। त्रिपंचगवाद्वर्द्वे पंचदशराज्ञा रत्नंतरिव

अकर्तुरपिकार्यस्यनवाकर्तारीश्वराकिंपुनः। प्रतिकर्तुस्तेणसेनबंधेनबंधनेन॥२३॥ शक्तिमानतिविक्रोतेवानर्गणेश्वरा। कर्तुराशरथेः प्रीतिंआज्ञाकिंयानुसज्जते॥२३॥ कामंखलुशरैःशक्रः सुरमहोरगान्। वशेराशरथिः कर्तुंदीक्षितंतिक्षतोक्षते॥२४॥ प्राणत्यागाविशंकेनक्षतेतेनवतावपियं॥तस्यमार्गा मवेदेहीष्टथिव्यामपिवीवरे॥२५॥ देवदानवगंधर्वाअसुराःसमरुद्गणाः। नबयुद्धामयंवस्यकुर्युः किमिवपराक्षसाः॥२६॥ तेरवंशक्तियुक्तस्यसर्वंप्रतिक्षतं तथा। एमस्मार्हसिपिंगेशकर्तुंसर्वात्मनापियं॥२७॥ नाधस्तारवनोनाप्सुगतिर्नोपरिवांवरे। कस्यचित्सज्जनेस्माकं कपीश्वरानवाज्ञया॥२८॥ तथाज्ञप्तःकिंनेक्षतेवसतिकुञ्जरैत्। हरयोत्यद्वष्टाप्तासेसंकिंयमशोनघ॥२९॥ तस्यतद्वचनेश्रुत्वाकालेसाधुनिरूपिते। सुग्रीवःसत्वसंपन्नश्चकामेतिसुतत्त्वं॥३० संदिशेतिमतिमान्नीलोनित्यंक्षतोद्यमंरिक्षुसर्वासुसर्वेषांसेन्यानांसुपसंग्रहे॥३१॥ यथासेनासमग्रामेद्यथापाशाश्चसर्वशः। समागच्छंतुकोनसेना यणितथाकुरु॥३२॥एतंतपालाश्चत्वरागशीघ्रगाश्चवासुनः। समानयंतुतंशीघ्रंबलिताःशासनात्मम॥३३॥ स्वयंवनोत्तरंकार्यंभगवानेवापश्यतु। त्रिपंचराद्वर्द्वेयःपात्रुयात्रेहवानरः॥३४॥तस्यप्राणांतिकोरंडोनवकार्यावचारणा॥३५॥ हरीश्वरस्तद्वाक्यमुपयातसागरोभगवा ब्समात्मामाविक्त्यनिश्चि तां॥इतिव्यवस्कोहरिपुंगवेश्वरोनिधायवेश्मप्रविवेशवीर्यवान्॥३५॥इत्यार्षेरामायणेवा ल्मिकीयेकिष्किंधाकांडेएकोनत्रिंशःसर्गः॥ ॥गुरौप्रविष्टेतु

यीवेविपुलेगगनंथरेः। वर्षरावोपितोरामःकामशोकामिपीडितः॥१॥ पांडुरेगगनेदृष्ट्वाविमलेचंद्रमंडलं। शारदंरजनीचैवदृष्ट्वास्मोत्तुलेपुनः॥२॥ कामबंधेचस्यीवेनष्टांवृजनकात्मजां। दृष्ट्वाकालमतीतंचस्वमोहपरमातुरः॥३॥ सतुसंज्ञामुपागम्यमुहूर्तान्मतिमांस्तदा। मनस्यामपिवेदेहींवैत यामासराघवः॥४॥ दृष्ट्वाविमलंव्योमगतिघुद्भाहकं। सारसारवसंघुष्टंविप्रलापाकुलेंद्रियः॥५॥

सेदृनघात्रुयात्॥तस्यप्राणांतिकोरंडइतियोजना।त्रिपंचराद्वर्द्वेयःपात्रुयादिहभावानरइतिपाठेपंचराद्वर्द्वेगतेवर्षंतत्रमितिभावः॥ ॥इतिश्रीमद्रेरवातीर्थी येकिष्किंधाकांडेएकोनत्रिंशःसर्गः॥ इतइतिसुग्रीवेविपुलेगगनेथरेइतिछेदः।सुग्रीवेगुहोकिष्किं धाप्रविष्टेगगनेथरेविपुलेआश्वेतसनिवर्षरावोपि तोरामःपांडुरंगगनंदृष्ट्वासुमोहेत्सरवसंवंधः।सारसारवसंघुष्टं सारसानांस्वरैःसंघुष्टंयोमद्दष्ट्वेतिसंबंधः॥॥

सारसारवलेसंनादैः सारसारवोरिवनधनि निः यामेवाला आश्रमेमते सा अथरक्षेवशं प्राप्ता कथं रमतेऽधुष्मितानिति। अथ्येतीमदिरक्षयास्वस्तनः॥ दृष्टिंविक्षिपंती सोसोति। को नाविलसता हतपुन्नपदेशात्र॥ अपितामिति। शरडुगनिरंतराः। शरडुगेःसा बनेनिरंतरः हरणःकामःसोकुमार्यान्मलियोगाच्चदेवोनाभामिनीहरंत्या मरणेनपीडयेरपि अभिःपरार्थसंभावनायोपीड्येरेवेत्यर्थः। एवमिति। विरोवेखरान्तलिनसुदिप्पसारंगश्ववातकरुविललापेतिसंबंधः। अतश्चेति संचार्य कुटिल परित्याक्तमभिलाषेणाकुटिलमार्गं उररित्वेत्यर्थः। किमिति आर्य यदार्यस्मिन्काले समाधिःविनसमाधानेसंपादनीयं अत्रास्मिन्काले अर्यकिंकिंयते किमर्थंसंकि

आनीनःपर्वतस्थानेहेमधातुविभूषितैः। शरद्गगनतुल्यानगमनसाप्रियं॥६॥ सारसारवसंनादैः सारसारवनादिनीयाश्रमेमतेकथं॥७॥ पुष्पितोरुवा सीना दक्षाकांचनोनिचनिमेलाच॥ कथंसारमतेबालापश्यंतिमामपश्यतो॥८॥ यापुराकलहंसानांस्वरेणाकलभाषिणी॥ क्षुभ्यतेवारुसर्वांगीसाद्यमेदु ष्यतेकथं॥९॥ निस्वनेवकुवाकानांनिशम्यसचारिणां॥ पुंडरीकविशालाक्षीकथंमेधाभविष्यति॥१०॥ सरोसिसारसोवापीकानानिवनानिच।तांविना मृगशीवालोदरंनाद्यसुखंलभे॥११॥ अयितामाहियोगाच्चसोकुमार्यात्वभामिनी॥ नहरंपीड्येत्कामःशरडुगनिरंतराः॥१२॥ एवमरिंदमश्रेष्ठोविललाप दुःखितः। विहंगरवसारंगःसलिलेविदशेश्वर॥१३॥ अतःसंवार्यकुटिलेफल्गुर्थीक्रियागिरिः॥ क्षुद्रदर्शपर्वयाह्यालहीवाह्यक्षणोयजे॥१४॥तं दिनत्याद्युःसदयापरीतंविसंज्ञमेकंविजनेमनस्वी॥१४॥ आर्तविषाराक्षरितोतिदीनःसमीक्ष्यसोमित्रिरुवाचरामः॥१५॥ किमार्यकामस्यवशंगतेनकिमात्म वैरूप्यकरेणमेन॥ आद्यंयथासंक्रियतेसमाधिःकिमत्रयोगेननिवर्तितेन॥१६॥ क्रियानियोगंमनसःप्रसादंसमाधियोग्यनुगतंकालं।सहायसामर्थ्य महीनसत्वःसकमैरहेतंचकुरुघ्वयोगं॥१७॥नजानकीमानवदंशनाथत्वयासनाथासुलभापरेणन चाग्निसंशुल्वलितामुपेत्यरंरक्ष्यतेवीरवराईकस्त्रिता॥१८॥सलक्ष्मणोलक्ष्मणपूर्वजेनप्रधृष्यसम्यावनंवाक्यमुवाचरामः। हितंचयथ्यंवचनंसलक्ष्मणंसामधर्मार्थसमाहितार्थं॥१९

पनेकामस्यवशंगतेनकिंकामवृंगमनेनकिंहितीयायाश्चलुगर्वः। आत्मैवोरुषपराभवेनकिंपौरुषेणेवपोरुषेणनिर्वर्तितेनयोगेनयोगःसत्रहातंउयोगःस्वर्थःकि मित्यन्वयः। क्रियानियोगमितिहिअरीनसत्वकिंपानियोगेकार्योयोगमनसःप्रसादंसमाधियोग्यनुगतंधैर्यंपा यात्सामन्तवदेकालेचसहायसाम्यंसुखीवारिसहा यसामर्थ्यंसकलकर्मरेतंचसकर्मरेवतोपासत्वात्मकंतेरेचहेतुःतंचरेतं। कुरुघ्वक्रियानियोगरिकंसर्वंस्वकार्यासिद्धोहेतुंकुरुघ्वेत्यर्थः। नजानकीति। अग्निवृ रांअग्निशिखां।सलक्ष्मणमिति। रामःअप्रधृष्यंयुक्तंमिरविवोल्कांस्वभावनंस्वभावसिद्धं।हितंउरकंसुखकरं।पथ्यंतत्कालसुखकरं।नयंसकलंराजनीतियुक्तं। सम्यमवाक्यंहितंचार्थंसहितंवाक्यंसलक्ष्मणंसवाक्यंवेत्यन्वयः॥

निःसंशयमिति हेकुमारपद्मस्योरसदस्य कार्यस्य फलेसीनाग्राग्निरूपनर्वित्यमिति न। किंतु चिंत्यमेवाकियाविशेषः। उदारिः सोपिअनुवर्त्तितव्योहिअनुवर्त्तितव्यएव
कार्यसीनाद्वेषणदीनिसंशयमनवेक्षिणीयेनिःसशयंयथातथाकर्त्तव्यमित्यर्थः। संप्रतीति। सूर्यांशुयादंयति वोधितेषुस्वपिस्वप्रथमप्रस्तकिरणविकसितेषु। सन्नद्ध

निःसंशयकार्यमवेक्षितव्यंक्रियाविशेषोत्रानुवर्त्तितव्यः। नन्वपद्मनालपउरसदस्यकुमारकार्यस्यफलेवचिंत्य॥२०॥ अथपद्मपलाशक्षीमेथिलीमनुचिंतयन्।
उवाचलक्ष्मणोमोवामुखेनपरिशुष्यते॥२१॥ तर्पयित्वासहस्रांशुःसलिलेनवसुंधरां। निवर्त्तयित्वातस्यानिक्षतकर्मव्यवस्थितः॥२२॥ दीर्घगंभीरनिर्घोषःशैलो
दुमउलोगमाः। विसृज्यसलिलंमेघाःपरिशोनाद्यपात्मन॥२३॥ नीलोत्पलदलश्यामः। श्यामीकृत्यादिशोदश। विरामइवमारुतंत्यः शांतेवगाः पयोधराः॥२४॥ न
लगभोमरावेगाःकुटजाजार्नुनगेषिनः॥ वरित्वावितताःसोम्यदृष्टिवाताःसमुद्यताः॥२५॥ घनानीवाएणानीवमदप्रस्रवणंवलक्ष्मणनादप्रस्रवणंनीचप्रशांतः स
हसानघ॥२६॥ अभिदृष्टामरामेघैर्निर्मलाशिवत्रिनवः॥ अनुलिप्तारवामांतिगिरयश्चंद्ररश्मिभिः॥२७॥शाखासप्रच्छदपारयानांपभासुतारार्कदिशाकरा
एणं॥लीलासुवेवेनमवाएणानांप्रियंविभ्याद्यशरत्प्रवृत्ता॥२८॥संप्रत्यनेकाश्रयचित्रशोभालक्ष्मीःशरत्कालगुणेपपन्ना। सूर्यांशुपादप्रतिबोधितेषुपद्मा
करेष्वध्यधिकंविभाति॥२९॥ सन्नद्धरानाकुसुपोपगंधिषद्दादृष्टैरेरुणगोपमानैः॥मत्तद्विपानांपवनानुसार्यंविनेष्यत्याधिकंविभाति॥३०॥अभ्यागतैश्चा
रुविशालपक्षैःसरःप्रियैःपद्मरजोवकीर्णैः महानदीनांपुलिनोपपातैःक्रीडंतिहंसाःसहचक्रवाकैः॥३१॥मदप्रगल्भेषुविषाणेषुगवांसखूदेषुचर
र्पितेषु।प्रशस्यतोयासुवनिम्नगासुविभानिलक्ष्मीर्बृंहयाविमुक्ता॥३२॥नभःसमीक्ष्यांबुधरैर्विमुक्तंविमुक्तवर्हीमरुणंवनेषु।प्रियासखस्कंधविनिक्षिप्ते
शोभागतोत्कंठवाध्यानपरामहद्राः॥३३॥मनोज्ञगंधैःप्रियकैरनल्पैःपुष्पाभमारावनतामशाखैः।सुवर्णगौरैर्नयनाभिरामैरुद्योतितानीववनानितानि
३४ प्रियाद्वितानांनलिनीप्रियाणांवनेप्रियाणांकुसुमोद्गतानांमरोत्करानांमदलालसानांगनोन्मुखानांगतयोघमंदाः॥३५॥व्यभ्रंनभःशस्यविशोभितवर्णं
क्रशप्रवाहानिनदीजलानिकल्याशीताःपवनाःप्रवांतितमोविमुक्तामुदिशःप्रकाशाः॥३६॥

द्यानामिति। कर्मणिषष्ठी। तानुसारी। अनुरूपवर्त्मगामीपवनः। मत्तद्विपानांदर्पंकरोतीतिसंबंधः। मनोज्ञेति। प्रियंकैःसत्कैःप्रियाद्वितानामिति। कुसुमोद्ग
तानां। सन्नद्धरक्तकुसुमाघ्राणेनमत्तानांमरोत्करानांमदेनोद्भिन्नकटानां॥३५॥व्यभ्रमिति। शस्यविशोभितवर्णं। द्योतितशस्यवर्णं॥३६॥

त्येति।ससुरित्यादि।तसोद्रेरणीरिनिपाठः। यथेति।ससारसारवनिनादितासुससारसाश्चतेषामगवनिनादितास्मिंश्चे
दःस्त्रवांनानांमंडूकानांराविरिति॥शशीकोदितसौम्यवक्त्रोउदितशशांकसौम्यवक्त्रोवेणुस्वनेति।वेणुस्वनव्यंजितदूर्यमिश्रः।वेणुस्वविशेषितवाद्यमिश्रः
पत्यूषकालेनिलसंप्रवृत्तःअनिलसंप्रयातः।अनिलसमाहिमइत्यर्थः।संमूर्छितः।गर्गीरणोद्दघाणेगर्गरणीदधिमंथनभांडानांगोद्दघाणेद्दशभा

दूर्यातपाक्रमणनष्टपंकाश्चमिश्चिरोद्धारितसोद्रेरणः॥अन्योन्यवैरेणसेनायुतानांउद्योगकालोधनराविपानां॥३७॥शरदुणन्नायतरूपशोभाप्रद
र्शिनाःयोसुससुस्थितभागाः॥मदोत्कटाःसंप्रतियुद्धलुब्धाद्दषागवांमध्येगतानांरति॥३८॥समन्मथोग्रतराउकुलानितानेरागिंकरिणः।मदावितंसंप
रिवीर्यायतेवनेषुभर्तारमनुप्रयांति।३९।त्पत्कावणापात्मविभूषितानिवर्हीणितीरेपगतानदीनां।निर्मत्सरंमानाइवसारसौघैःप्रयांतिरीनाविमनामदराः४०
विकंपकारंडवचक्रवाकान्मदारवैर्मित्रकटागतेद्राः।सरःसुजुष्टांबुजद्दषणेषुविस्रोमविषाद्दोम्यजलंपिबंति।४२।यमेतपंकासुसवालाकासुप्रसन्नतो
षासुसंगेकुललासुससारसावलिनादितास्तुनदीषुहंसानिपतंतिद्दष्टाः॥४३॥नदीयतःपस्त्रवणेरकानामतिप्रहृष्टानिलवर्हिणांनांस्त्रवंगमानांस
गत्सोवानोंक्रवैरवासोप्रतिसंप्रनष्टाः॥४३॥अनेकवर्णाःसुनिसृष्टकायानवोदितोधंवुधरेषुनद्धाः।स्त्रग्वादिनाघोरविषाविलेस्थिरोवितावियसरंगि
गत्सोवानोंक्रवैरवासोप्रतिसंप्रनष्टाः॥४३॥अनेकवर्णाःसुनिसृष्टकायानवोदितोधंवुधरेषुनद्धाः।स्त्रग्वादिनाघोरविषाविलेस्थिरोवितावियसरंगि
सतयीः॥४४॥रात्रिःशशांकोदितसौम्यवक्त्रातारागणोन्मीलितवारुनेत्राज्योत्स्नांशुकप्रावरणाविभानिनारीवशुक्लांबरसंवृतांगी।४५।वियत्कशालिप्रस
वानिमंत्काप्रहर्षितासारसचारुपंक्तिः।नभःसमाकामतिणीप्रवेगावातावधूतायथितेवमाला।४६।खंडेकहंसंकुसुदेरुपेतंमहानदस्येसजिलंविभा
।घनेर्विमुक्तंनिशिदृश्यतेचंद्रंतारागणाकीर्णमिवांतरिक्षं।४७।चकीर्णहंसाकुलमेखलानांप्रबुद्धपद्मोत्पलमालिनीनां।वाप्युत्तमानामधिकांग
नश्रीर्दीपागणनामिवभूषितानां।४८।वेणुस्वनव्यंजितदूर्यमिश्रःप्रत्यूषकालेनिलसंप्रवृद्धः।संमूर्छितोगर्गरणोद्दघाणमन्योन्यमाह्वयंतीवशब्द
:॥४९॥नवेर्नदीनांकुसुमप्रभासैर्व्याप्तप्रमानैर्दुमारुते॥धौतोमलौमपटमकाशैःकुजानिकाशैरुपशोभितानि।५०।वनप्रवेशाप्रमुमानशौंडःप्रिया
गावशद्दंअन्योन्यमाह्वयतीवाप्रत्यूषकालेप्रबुद्धागोपागोष्ठमुवेरुवाघानिवारयंतिताःपद्मरणाःप्रहृष्टाःकेसुमप्रभाःपवनानुपावांकुर्वंतिनिपत्यासवेरुणोगैः।५१
तिगोप्योगर्गरांश्चमथंतिगोद्दषाश्चनेरंतितत्रसमुदितशब्दः।पवनेनप्रथतरत्पथैःकुसुमप्रभासैःकुसुमाक्षरैः॥पवनेति।पवनानुपावांपवनानुगमनंपद्मास
नोरणोगैरःपद्मानामासनोवेणुमिर्गैरिः॥

जलमिति ॥ वर्षव्यपनीतं काले वर्षतोव्यपनीतकालेशरत्कालमितियावत्सचक्रवाकानीतिचक्रवाकशैवलकाशारोचनायत्रेरवायत्र क्रुनदुकूलस्थानीयाःपुलि
ह्मेतिःहरीतवायोयात चंदरंदः हरीतवापश्वासौउद्यत्वंडरंडश्चंडः शरविशेषः।यद्वा हरीतवायेनउद्भूतःपसचक्रचंडरंडःतीक्ष्णरंडनंयेनसतथोक्तः।इयमिति।यावा
जलंपसन्नंकुसुमग्रहासंकीर्णसुनंशालिवनंविपक्कोत्कंठश्चवासुर्विमलश्चचंद्रःशंसंतिवर्षव्यपनीतकाले॥५३॥मीनोपसंदर्शितमेखलानोनदीवद्भूनांगतयो
घमंदाः॥कांतोपयुक्तोलसगामिनीनांप्रभातकालेध्वितकामिनीनां॥५३॥सचक्रवाकानिसशैवलानिकाशैर्दुकूलैरिवसंहतानि॥सपत्रलोत्खानिसर्वनानि
वद्भूसुखानीवनदीसुखानि॥५४॥पंकुन्नवाणसनविविधेषुप्रहृष्टपद्मदनिष्कनितेषु॥हरीतोवायोयातचंदरंडःप्रवंद्रवारोयवनेषुकामः॥५५॥लोकेसुहृद्या
परितोषयित्वानदीस्तटाकानिचहृत्वायित्वानिष्पन्नसस्यावसुधांचकृत्वात्यक्तानभस्तोवघराःप्रनष्टाः॥५६॥दर्शयतिशरत्कथंपुलिनानिशैरःशैतःनवसंगमसं
व्रीडाचनानीवपोषितां॥५७॥प्रसन्नासलिलाःसौम्यकुररिनिर्विनादिताः॥चक्रवाकगणाकीर्णविभांतिसलिलाशयाः॥५८॥शरद्वृंदकरस्यहीहर्षोन्मीलित
लोचनाः॥ग्रहोरागवतीसंध्या॥जहातिस्वयमंबरं॥ग्रनोन्यबद्धवैरागंनिर्गतंगगनंहपात्मनाऽधोगसमयः॥सौम्यपार्थिवानांनपात्मनानंवपश्यामिसुग्रीवसुखोगंवातथाविधं॥६१॥चत्वारोवार्षिकामासागतावर्षशतोपमाः॥ममशोकाभिनंदस्यसौम्यसीतामपश्य
तः॥६४॥चक्रवाकीवामत्तारंदृष्टेतानुगतावनेविषक्तंदंडकाएंपसुघानमिववांगना॥६५॥प्रियाविहीनेउरगाद्वीहतराज्येविवासने॥रूपंनकुरुतेराजा
सुग्रीवोमपिलक्ष्मण॥६६॥अनाथोहृतराज्योर्यरावणोनवधर्षितः॥दीनोहृष्टहृःकामीमांचेवशरणंगतः॥६७॥इत्येतैःकारणैःसौम्यसुग्रीवस्यपुरात्मनः॥
अहंवानरराजस्यपरिभूतःपरंतप॥६८॥सकालेपरिसंख्यायसीतायाःपरिमार्गणेकृतार्थसमयंकृत्वाहमंतिनंवबुध्यते॥६९॥सकिंकिंधाप्रविष्यत्वंदृष्ट्विा
नरेंद्रंवांसुर्खेयाम्यसुखेसक्तंसुग्रीवंववनान्मम॥७०॥अर्थिनासुपपन्नानांदुर्वचाप्युपकारिणां॥आशांसंकल्पयोहंतिसत्वोकेपुरुषाधमः॥७१
मुग्रंवार्यरिवापापंयेरिवाक्यसुदीरितं॥सत्येनपरिरक्षंतिसवीरःपुरुषोत्तमः ७२

उपस्थितेतिशेषः।चत्वारस्त्वारिःचक्रवाकीनर्तारमिवविषमंदंडकारण्यमुघानमिवयाएषतोनुगतातामपश्यतोमेमासावर्षशतोपमाःगतास्तैस्तैरिति।सुग्रीवेणसुभमिति।येनप्रकारेणवाक्यसुदीरितंतेनप्रकारेणयः।परिरक्षंतिनिष्पादयंतियोरिवाक्यसुदीरितमितिचयाउः॥७२॥

किं-टी-
३५

कृतार्थाहीति। मित्राणांनभवंतिमित्राण्यमुपकारकानभवंतीत्यर्थः। अस्यश्लोकस्यांतरंतिकरणंदृष्टव्यं॥ इति चतुर्थी॥ हेनिर्देशएवेक्षाकामोनिर्वीरन्नपात्मनत्वन्साह्य
यस्यसंगतेसालीगिरिभूविदलनादिषुदृश्यमप्रतिरुतेपराक्रमेकामंपरिज्ञातेसत्यस्मिन्सुग्रीवस्यवितानंस्यात्॥समयंयताक्रमेपरिनिष्पतीतिविवाहेनाभूदित्यर्थः
यद्वा। सुग्रीवस्यामोदातिशयंप्रतिविस्मयवचनमेतत्एवंगतेइत्यंप्रतिहतेत्ववहायस्मिंपराक्रमेकांमपरिज्ञातेपिअस्यसुग्रीवस्यवितानंविवृद्धिर्नस्यात्।नभवेत्अरो
विस्मयइत्यर्थः॥यदर्थमिति॥अयमारंभःसख्यकरणवालिनिरसनरूपंयदर्थंयस्मैसीतावेषणंप्रयोजनायकृतः॥समयंतदविषयंसंकेतंजवंगेश्वरोनातिवर्तीतिसं

कृतार्थात्यक्तकार्थानांमित्राणंनभवंतियेतान्प्रतानयिक्ष्यामदःकृतमात्मोपलंभते॥७३॥ हृतंकांचनंदृष्टमस्मिन्दृष्टमस्मयाणेदृष्टमिक्ष्वाकुसिंहायस्यरूपंदि
घुडुणेपमं॥७१॥घोरज्यातलनिर्घोषंकुद्धस्यमम संयुगेनिर्घोषमिववज्रस्यपुनःसंत्रोत्रमिछसि॥७४॥काममेवंगतेप्यस्मिन्परिज्ञानेपराक्रमेत्वत्सराय्यस्मेवीरं
चिंतास्याद्दृष्टात्मजा॥७१॥यदर्थमयंभारंभः॥कृतः पांडुरंजपासमर्थंनाभिजानातिकृतार्थंजवंगेश्वरः॥७७॥वर्षसमयःकालेवर्तनिष्ठायहरीश्वरः॥व्यतीतोयंगुरो
मासाविहरात्रावत्युध्यतां॥७७॥सामात्यापरिषत्कीडन्मामेवोपसेवतांशोकरीनेषुनास्मासुसुग्रीवः॥कुरुतेदयं॥७८॥उच्यतांगच्छसुग्रीवस्त्वयावत्समंहृद
नाममेरोषस्यपदंपूर्वपार्थेनमिरंक्ष्वकुः॥८०॥नक्षसंकुचितःपंथायेनवालीहतोगतः॥समयेतिष्ठसुग्रीवमाणावालिपथमन्वगः॥८१॥एकस्यक्षणेबाल्मी
शरेणनिहतोमया।तांतसत्यादनिकांतंवधिष्यामिसबांधवं॥८२॥तेदवंविहितेकार्येविनितंपुरुषर्षभातंनदूरितश्चेष्टंतत्कालव्यतिक्रमः॥८३॥कुरुष्वस
त्पंमपिवानरेश्वरप्रतिष्ठंतेधर्ममवेक्ष्यशाश्वतामावालिनंचेतगतोयमक्षयंत्वमद्यपश्येममचोदितःशरैः॥८४॥सदूर्वनंतीव्रविषंडकोपंलालप्यमानंप्रसभी

स्थरीनांचकारतीव्रांमतिमुग्रतेजाहरीश्वरेमानववंशवर्धनः॥८५॥॥इषार्षेरामायणेकिष्किंधाकांडेत्रिंशःसर्गः॥अत्रगायत्रीदेवत्यर्चः॥सकामिनंदीन
मदीनसत्वंशोकामिपन्नंसमुदीर्णकामंनरेंद्रसूनुर्नरदेवपुत्रंरामानुजःपूर्वजमित्युवाच॥१॥

वंधः।वर्षमितिवर्षेत्ववर्षाकालमेवसमयकालंप्रतिज्ञायअत्रस्थायसंकेतकालंप्रतिज्ञायेत्यर्थः। उच्यतामिति। ममरूपस्थयद्यंतत्सुग्रीवस्योच्यतांरक्ष्यमाणंत्वयनंत्व राम
ब्रूयाइतिसंबंधः।तदेवमितिकार्यएवंविरतेएवमवस्थितेसतियदिंततस्तद्यहिकालव्यतिक्रमोमाभूदितिशेषः।अतस्त्वरेतिसंबंधः।कुरुष्वेत्यादुपपन्नाःसंयरेण ३५
सुग्रीवहितंपदर्शनार्थं॥इतिश्रीमहेश्वरतीर्थायेकिष्किंधाकांडेत्रिंशःसर्गः॥गायत्रमाद्देत्सेकेदशाहरंसकामिनंरक्षनमित्यस्यश्लोकस्यत्रिंशत्तमेरेफाद्देत्सप्तमेन
संग्रहातिसकामिनंदीनमदीनसत्वंशोकामिपन्नंसमुदीर्णकोपः।नरेंद्रसूनुर्नरदेवपुत्रंरामानुजंपूर्वमित्युवाच॥१॥

नवानरइति। साधुहृत्तेसाधवोमित्रसमानसुखदुःखानोसुहृदांहृत्तेनस्थास्यतिकर्मफलात्पंगात्य। अग्निसाक्षिकसख्यरूपकर्मणाप्राप्तवालिनिरसनराज्यरामरूपका
लात्तुवंधादेतोःनमस्तेऽस्माभितिशेषः।वानराणांराजलक्ष्मीनमोऽस्तेनेत्यादि।अस्मद्बुद्धिर्नीमिकमतेऽस्मभ्यंपोजनामित्रसुखेननवर्त्ततइतियोजना।अस्माकुपेक्ष
एतत्सर्वमनुपपन्नंवितुंनार्हतीतिभावः।एतद्दर्शयिष्यतिमकृतियादिनिविवर्णः।अद्वेषणंतमिति।निवेदितार्थंज्ञापितप्रयोजनंस्ववेश्मतंसुष्ठनिरूपितोनहीतिपाठेमित्रहृत्तना
ध्यवसायरूपंआवार्येणसम्यग्विवेकेनानेरमिति।इदंमित्रहृत्तनाध्यवसायरूपंसाधुहृत्तेनसाधुलोकानांस्वेहृत्तेवर्त्तमानंस्वकृतसंध्यरूपंवाक्षंवावेशोमेनित्यतीतंव्यतिक्रांतवंत।

नवानराःस्थास्यतिसाधुहृत्तेनमन्योन्यकर्मफलात्तुभंगात्॥सनोऽस्तेवानरराजलक्ष्मीतथाविनाग्निकमतेस्वबुद्धिः॥मतिस्तयाऽस्मत्सुखेषुसक्तस्त्वत्सारात्यतिपत्र
राज्यः॥हृतोमयानंपशुवद्वीरवालिनेनराज्यमेवंविधुरेणसेव्यं॥३॥नधार्यतेकोपसुरोषवेगोनिहन्मिसुग्रीवमसक्तमद्य॥हरिप्रवीरैःसहवालिपुत्रोनरेंद्रपुत्र्याविषयं
करोतु॥४॥तमात्मवाणासनसुत्यतंततिवेदितार्थेनवदंकोपाउवाचरामःपरवीरहंतासवीक्षितंसाधुनयंवृवाक्यं॥५॥नहिवेत्तिबुद्धिर्विलोकेपापमेवंसमावेक्ष्य॥मापमार्य
णयोर्हितेसवीरःसुरुषोबभूवः॥६॥निरमंयत्वयाप्राप्तंसाधुहृत्तेनलक्ष्मणोजीतिमनुवर्त्तसर्वहृत्तेनंदमंगतं॥७॥सामोपहितयावाचारूक्षाणिपरिवर्जयन्नपक्रु
मर्हसिसुग्रीवंव्यतीतंकालपर्ययं॥८॥सोग्रतेनानुशिष्योर्थोयथावत्पुरुषर्षभः॥प्रविवेशपुरींवीरोलक्ष्मणःपरवीरहा॥९॥ततःसुभमतिःप्राज्ञोभ्रातुःप्रियहितेरतः॥
लक्ष्मणःप्रतिसंरेभेजगामभवनंकपेः॥१०॥शक्रचापनिभंस्फीतंधनुःकालांतकोपमं॥घृष्ट्वागिरिशृंगाग्रंमंदरस्यसानुमान्॥११॥पप्रोच्चकारोच्चतरुंनरेंद्रेवसो
र्नरः॥हृष्टस्तनिसमोघुष्टमाह्वानमरिनर्दनः॥१२॥कामक्रोधवसमुत्थेनभ्रातुःक्रोधाग्निनाहृतः॥प्रभंजन्सर्वतोवृक्षान्ययौलक्ष्मणलक्षितः॥१३॥सालतालाश्वकर्णांश्च
तरसापातयन्भूवि॥पर्यस्यगिरिकूटानिदुमान्पुष्पैरवेगतः॥१४॥शिलाश्चशकलीकुर्वत्यग्रागजइवाद्रुमान्॥ह्रस्वैकपदगत्वायथौकार्यवशादुतं॥१५॥तांमपश्यद्व
नाकीर्णांहरिराजमहापुरीं॥दुर्गामिक्ष्वाकुशार्दूलःकिष्किंधांगिरिसंकटे॥१६॥शैलप्रस्थैरमासोपुःसुमीवप्रतिलक्ष्मणं॥ददर्शवानराम्भोमाकिष्किंधांपरिधावतः॥
यत्र॥१७॥तेदृष्ट्वावानराःसर्वेलक्ष्मणंपुरुषर्षभं॥शैलशृंगाणिशतशःप्रवृद्धाश्चमहीरुहाः॥१८॥नष्टकुंजरसंघाढ्यानराःपर्वतगोचराःनष्टहरणसर्वान्दृष्ट्वात

काल पर्यये कालक्रमविषये।व्यतीतंकालपर्ययमितिवपाठः।सोग्रजेनेत्यादिश्लोकद्वयं।वक्ष्यमाणस्यसंग्रहः।।ततइति।प्रतिसंरेभेःप्रतिनिहन्नहननायावसाश्चक्रे।
पथोच्चकारीति।वचनंसुग्रीवप्रतिग्रहेनवक्तव्यंवक्तव्यंनयथोच्चकारीतिविशेषणंदिक्षुवनेरानापरिष्ठमितिमतेनंगुलानखवक्त्रस्यसुग्रीवेणवसमाणेउन्नरेखेनवक्ष्माणे
नोन्नरेणसहितंत्वाआलोक्यासाजेतिपर्यस्यन्निपनशिलाश्चेतिहृस्वैकपदंपश्चात्यपादहृस्वंयथातथात्यक्त्वाअनेनोरुपपादहृस्वहृस्वविशेषःस्मृतः॥१९॥

ततइतिप्रकारपरिघोत्तरविष्कभ्यआविष्कृतंचकर्तयथातथास्युर्बाणशल्यस्फुरंगीकृःबाणशल्यमिवस्फुरंगीनिकायस्यसतथोक्तःपंचास्यपन्नगश्चवदृष्टेतिसर्वत्रसं

वत्सरयमकुडोवेकीधनस्वानलः। नंतेभयपरीतांगाः। स्तंबेरमाश्चवंगमाः॥१९॥कालवत्तुकृतांतानंशतशोविद्रुताद्दिशः॥ततःसुग्रीवभवनेप्रविश्यहरिपुं

गवाः॥२०॥कोधमागमनेचैवलक्ष्मणस्यन्यवेदयत्॥तारयासहितःकामीसक्तःकपिवृषोरहः॥२१॥ततोवीकपिसिंहानांशुश्रावक्वनोत्तरा॥ततःसविवर्चरं

घारयोरोमहर्षणः॥२२॥गिरिकुंजरमेघाभानगाविर्यसुसंभृताः॥नखदंष्ट्रायुधावीराःसर्वेविक्रांतदर्शनाः॥२३॥सर्वेशार्दूलदर्पास्तेसर्वेवविक्रांतानन्याः॥दश

नागबलाःकेचित्केचिद्दशगुणोत्तराः॥२४॥केचिन्नागसहस्रस्यबभूवुस्तुल्यविक्रमाः॥किंकिंवीकपिमिर्व्याप्तोदुष्प्रसहैर्महाबलैः॥२५॥अप्रधृष्यबलत्राणःक्रुद्धःकि

किंवोनोदुरासदः॥ततस्तेहरयःसर्वेप्राकारपरिघोत्तराः॥२६॥निष्क्रम्योदयमास्थायस्फुरंतस्थुरविक्रांतास्तदा॥सुग्रीवस्यपदंचैवसर्वतस्थोकमात्मवान्॥२७॥दृष्ट्वा कां

वेवंशवीरःपुनरेवजगामसः॥सरोधांस्यमरोद्धासःकोपसंरक्तलोचनः॥२८॥वज्रवज्रनरशार्दूलःसप्तसप्तरपावकः॥बाणशल्यःस्फुरंगीकृःसायकासनभगवान्॥२९॥सतेजो

विषसंश्रितः॥वेगवास्यइवपन्नगः॥तंदृष्ट्वाभिवकालाग्निंनागेंद्रमिवकोपितं॥३०॥समासाद्यागतस्त्रासाद्विषादमगमत्परं॥सागरंरोषतोत्तीर्णं॥सोदिशमहरायशाः॥३१॥सुग्री

वःकथ्यतावत्तमभागमनमित्तुनाएषरामानुजः॥प्राप्तस्तत्तकाशमरिंदमः॥३२॥श्रांतोर्मिसनसेनंत्वाद्राक्षिष्टतिलक्ष्मणः॥तंसंपश्यकेयंदिरुविक्रियतांसाधुदान

रः॥३३॥निशम्यसंश्रोतभावंपरिरीनवक्त्रः॥निमीत्यहर्वनपतेसारखीततोरुमायाश्रणागववंदे॥३४॥संस्पृश्यपादौपुनरुत्थितोजोजग्राहमाजुःसुनेस्तुपादौ॥पादोरु

मायाश्चनियोजयित्वानिवेद्यामासतत्तत्समर्थं॥३५॥सनिद्रायासंसदीतोवानरोनावबुद्धवान्॥वज्रवज्रमस्तश्चमदनेनमोहितः॥३६॥ततःकिलिकिलांवकृ

र्वीत्स्मणंपेत्स्यवानराः॥त्रसादयंतसंक्रुद्धेनयमोहितवेतसः॥३७॥तेमरोधनिर्मंदस्यावज्राशनिसमस्वनं॥सिंहनादंसमंचक्रुर्लक्ष्मणस्यसमीपतः॥४०॥तेनशब्देनम

हताप्यबुध्यतवानरः॥मदविक्लवतांज्ञात्वासुग्रीवाकुलःस्वयंविभूषणः॥४१॥ ॥ ॥

वेधः॥ ॥४२॥ ॥

अथेत्यादि। अंगदस्य वचः श्रुत्वा ते नैव समागताः। मंत्रिणः। उच्चावचं वक्तुं घा नैलक्ष्मणं शशंसत्वरिति संबंधः। दारदर्शिनो ऽनेनः सुषेणश्च योगेषु सारमिच्छंतः। भवत्सत्त्व
तिश्रवस्त्वंतमेकं वा वयं। अत्र शशंसत्वरित्यनुशास्ते। यस्मीताय स्माहीनः॥ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थयतिकृतौ किष्किंधाकांडे एकत्रिंशः सर्गः॥ अंगदस्येति। अंगदस्य च

अथांगदः ववः श्रुत्वा तेनैव समागतो। मंत्रिणो वानरेंद्रस्य संमतो दारदर्शिनो॥४२। ल तत्रैव च मासद्य मंत्रिणः वर्थ धर्मयोः। वक्तुमुच्चावचं घा नैलक्ष्म
णतौ शशंसतुः॥४३॥ घसादयित्वा सुग्रीवं वनेः सार्थनिश्चितेः॥ आसीनं पर्युपासीनो यथाशक्रं मरुत्पतिं॥४४। सत्पर्षदो महाभागो धा तरोरमलत्म
णोवयस्यभावं स घात्रोराज्याद्धीराज्यापहारिणौ॥४५॥ तयोरेको धनुःपाणिद्वारि तिष्ठति घा नलक्ष्मणः। यस्यमीताः पवेपंतो नरास्तुवंति नरः ४६ सएष
णवत्रातालक्ष्मणो वाक्यसारथिः। व्यवसायशरः घा त्रात्तस्य एमस्मशासनात्॥४७॥ अयं वतन्नयोपनयतारायारक्षितोगदः। लक्ष्मणेन संकाशंते मोषितस्व
रूपानघ॥४६। सोयंरोषपरीतात्मोद्वारि तिष्ठति वीर्यवान्। घा नरावानरपतेर्वस्वषा निर्हरन्निव॥४८। तस्यसूर्योपणमत्वं सपुत्रः सहबांधवः। गच्छशीघ्रम
राजरोषाद्व घोपशाम्यतां॥४०। यथाहिराघवो धर्मात्मातत्कुरुष्व समाहितः। राज्ञस्तिष्ठ सस मये भवसत्य प्रतिश्रवः॥४१॥ इतिश्रीमद्रामायणे किष्किंधा
कांडे एकत्रिंशः सर्गः॥ ॥ अंगदस्यवचः श्रुत्वासुग्रीवः सचिवैः सहलक्ष्मणं कुपितंश्रुत्वासुमोवासनमात्मवान्॥१॥ ससतान बवीद्वाक्यंनिश्चित्यसु
रुला घवं। मंत्रज्ञोमंत्रकुशलोमंत्रेषुपरिनिष्ठितः॥२॥ नमोऽर्थीतत्तंकविन्नायिमे उरनुष्ठितंनलक्ष्मणोराघवभ्राताऽरुक्कि मितिचिंतये॥३॥ असुहृद्भिर्म
मामित्रैर्नित्यंमंतरदर्शिभिः॥ ममगुणदोषानसंभूतांश्चविदोराघवानुजः ४ अनतावद्यथाबुद्धिं सर्वैरेवयथाविधि। भावविश्वायवत्साव दिहेयोनिश्चयं
शनैः॥५॥ नखल्वसिममत्रासोलक्ष्मणोनायिराघवात्। निवंतरुक्षानंकुपितंजनयत्यपसंभ्रमो सर्वथास्तु करमित्रंदुष्करंपरिपालनं॥ अविचल्य वादिक्षितानो
प्रीतिरल्पापिमिद्यतेऽतोनिमित्तंत्रस्तोरणमेरणदुमहात्मना। यन्ममोयकृतंशक्यंतिकर्तुनतन्मया॥ नसुखी वैणवपुत्रोदहद्मा मारुतात्मजः। उवाचसे
नगर्कीनामयेवानरेंद्रिणं ९ सर्वथैनेतराश्चर्ययत्संरंभिणेश्वरनविस्मरस्यविस्रब्धसुपकारकंतंसुमे॥१०॥ एवंवेणातविरोषाभयसु क्तःप्रियार्हतः॥

धान्यारंगदस्यवः श्रुत्वेत्युक्तं। मंत्रकुशलमंत्रज्ञयो गुरुशलः। असुहृद्भिः अशोभनाहृदयैः। अत्रेति॥ तावत्स्वयमेभावः श्रेष्ठोनिश्चयः॥ ॥५॥

अध्यवसायः॥ तावत्सा कल्पेनमित्रस्या स्थानकोपसं मा सा नायो नोक न्यायमाह। सर्वथेति। अन्येष्य पराधेसतीतिशेषः॥ अतइति। महात्मना रामेणायउपकृतं तन्नु मयाप्र
तिकर्तुंनश क्येअतोस्मात्रिति ना अस्तोरमितिसंबंधाः॥ तर्कणाऊरेना आर्तस्येति। पुरुषोत्तरा लक्ष्मणा ता आगतमितिशेषः। मत्यरुषवचनेन लक्ष्मणायहोन कार्यइत्याश
येनार। नियुक्तैरितिपार्थिवैराजाज्ञप्तैर्निश्चितोतस्येति। तदशरतिप्रथमोतपारः साधुः। सन्नम्यन्तपदेस्वसमयस्त्यक्तवर्त्तमानशेषः। सरा सरति। सुरेंद्रवर्त्मना
सर्वथा प्राणयात्रा क्रुद्धो राघवो नावसंशयः॥ धांतरंसंघवाहिवान्लक्ष्मणोलक्ष्मिवर्धनं। १२ क्वेयमन्तोनना नीषेकालेकालविसंवरा फुल्लससच्छदस्यामा भद्रना
तुशरक्षुना १२॥ निर्मलग्रहनक्षत्रा घोषनष्टबलाहका॥ प्रसन्नाश्चदिशः सर्वाः सरितश्चसरांसि च॥ १३॥ प्राप्तसुयोगकालंतृना वेक्षिहरिपुंगवावर्षमतर
तिव्यक्तंलक्ष्मणेयामेह्यागतः॥ १३॥ आर्तस्यतृतरारस्यपरुषंत्वपुरुषोतरात्॥ वसनंमर्षणीयंतेराघवस्यमहात्मनः॥ १५॥ कृतापराधस्यहितेनान्यस्य
श्यास्यहेलया॥ क्षेतेरणेजविंवश्चलक्ष्मणस्यप्रसादनात॥ १६॥ नियुक्तैर्मंत्रिभिर्वीरैर्व्यवस्थेपार्थिवोहितो। इतएवभयेत्यक्तापूर्ववैरस्यहंतंक्वः १७ अभिक्रु
द्धसमर्थोहिसपशुघन्यराघवः॥ सेंद्रवास्त्ररगंधर्ववशेस्थापयितुंजगत्॥ १८॥ नसज्ञ मःकोपयितव्यःप्रसाद्यश्चनर्मवेत्। स्वेंपकारंस्मरताकृतज्ञेनवीरे
षतः॥ १९॥ तस्मद्दोषाणस्यत्वंसपुत्रैःससुहृज्जनः। रतिंसिष्वसमयेमनुर्भार्यामिवतेइशी॥ २०॥ नरामान्मानुजशासनंत्वयाकर्यांडसुकंमनसाप्यतीहि
तु॥ मनोहितेनास्थितमानुषेबलेसराघवस्यास्यसुरेंद्रवर्चसः॥ ॥ इत्यार्षरामायणेकिष्किंधाकांडेद्वात्रिंशःसर्गः॥ ॥ अथप्रतिसमादिष्टोलक्ष्मणःपर
वीरहा॥ प्रविवेशपुरीरम्यांकिष्किंधांगमशासनात्॥ १॥ द्वारस्थाहरयस्तस्यमहाकायामहाबलाः। बभूवुर्लक्ष्मणंदृष्ट्वासर्वेप्रांजलयःस्थिताः २ निख
सेतंतंतंदृष्ट्वाक्रुद्धंदशरथात्मजं॥ बभूवुर्हरयस्त्रासान्नवेनंपर्यवारयन्॥ ३॥ सतोरत्नमयीर्दिव्याश्रीमान्सुष्ठितकाननाः। रम्यारत्नसमाकीर्णाहर्म्यमाल
तीर्गुहाः ४ हर्म्यप्रासादसंबाधानानारत्नोपशोभितां॥ प्रियदर्शनैः॥ ह वेरनागरुपद्मानांगंधैःसुरभिगंधिनां। मैरेयाणांमधूनांचसंमोदितमहापथं॥ ६
सर्वकामफलैर्दीप्तैःसुष्ठितैरुपशोभितां॥ पादपैर्गंधवंतैश्चवानरैरुपशोभितां॥ दिव्यमाल्याम्बरधरैः शोभितां॥ ५

सः। सराघवस्यसलक्ष्मणस्यअसाधारणस्यमानुषंबलंस्थित्वा स्थिरबलमंतरेणकेवलंस्वाभाविकंबलमित्यर्थः। तेमनोस्तास्यति। हिनानान्येवसालगिरिभेदनादोष्ट
ष्टत्वस्थाइतिभावः इतिश्रीमत्रेश्वरतीर्थीयेकिष्किंधाकांडेद्वात्रिंशसर्गः॥ ॥अथेति॥ प्रतिसमादिष्टः ईर्ष्यायेविनेतानागरेनप्रत्येत्यसमाक्रुतः। निश्चयेनतमिति। न
चेनंपर्यवारयन्नयेनलक्ष्मणंउपगंतुंनयेननाशक्नुवंतिसमर्थाः। सतामिति। रत्नसमाकीर्णंआपणस्थरत्नैः समाकीर्णं। वरेति। अत्रमशब्दः आलेपनद्रव्यविशेषवाची॥

पक्षरक्षाश्रितो धर्मस्त्यक्तधर्मइतिद्वेषः। शतमिति। पुरुषः अश्वान्नेते अश्वविषयान्नेतोशतंरशितास्त्रहननदोषभाग्भवेदित्यर्थः॥ एवंगवान्नेते गोविषयान्नेतेसहस्रंहंतिसहस्रंहनन
दोषभाग्भवेत्। पुरुषान्नेते पुरुषान्नोआत्मानंसजनंहंति॥ आत्मस्वजनहननदोषभाग्भवेदित्यर्थः। महापुरुषरामविषयान्नेते तुसर्वहननदोषभाग्नभवेदिति भावः। अन्नतत्वादिनोरोष
ममिधायकृतघ्नस्यदोषमाह। सर्वमिति। कर्तव्यंप्रत्युपकारमाहानवेति। कृतमिदृयाताऽप्यकारंस्मरतानत्वमिति। सर्वंमेसुकरंविदुर्गंमेसुकरंहरेः। तामेवंवचव

तमप्रतिहतंकुर्द्वेषविष्टंपुरुषर्षभं। सुग्रीवोलक्ष्मणंदृष्ट्वा वक्तव्यविदतेंद्रियः॥१॥ कृतंहिनश्वसमातंतरोत्रामिवतेजसा॥ आतुर्यमनसंतन्नेदृष्ट्वारशरथात्मजं॥२॥ उ
त्थमानंहरिश्रेष्ठंहित्वासौवर्णमासनं। महात्मेहेश्यपयासलंकृतश्चक्षनः॥३॥ उत्पतंमन्नत्तेन्तुरुषाभरतयस्त्रियः। सुग्रीवंगगनेदृष्ट्वा चंद्रंतारागणाइव॥४॥ संरक्त
नयनः श्रीमांसंचचारकृतांजलिः। बद्ध्वा वस्थितस्तत्रकल्पद्रुमइवापरः॥५॥ रुमाद्वितीयं सुग्रीवंनारीमध्यगतंस्थितं। अब्रवीत्स्मयणः कुद्धः सतांशिशनेयथा॥६॥ स
त्वंनन संप्रेत्रः सानुक्रोशोजितेंद्रियः। कृतज्ञः सत्यवादी वाराजालोकेमहीयते॥७॥ एकरत्नाश्रितो धर्म्मोमित्राणांसुपकारिणं। मिथ्याप्रतिज्ञांकुरुतेकोन्वतोसंतर
सतः॥ ८॥ शतमश्वान्हतेहंतिसहस्रंतद्गवान्हतो। आत्मानंस्वजनंहंतिपुरुषः पुरुषाहते ॥ सर्वेकृतार्थोमित्राणांनत्यजतिकोनियः। कृतघ्नःसर्वभूतानांसवध्यः जग
तेश्वरः॥१०॥ गीतोयंब्रह्मणश्लोकः सर्वलोकनमस्कृतः॥ दृष्ट्वाकृतघ्नंकुद्धेन तत्क्षिप्रोवधमर्हति॥११॥ गोघ्नेचैवसुरापेचचोरेभग्नव्रतेतथा। निष्कृतिर्विहितासद्भिः कृ
तघ्नेनास्तिनिष्कृतिः॥१२॥ अनार्यस्त्वंकृतघ्नश्चमिथ्याचारीचवानरा। सर्वेकृतार्थाएवमस्यनतत्यजतिकश्चन॥१३॥ नन्वयंकृतार्थोनत्वयारामस्यवानर। सीतायामा
र्गणेयत्नः कर्त्तव्यःकृतमिच्छता॥१४॥ सत्त्वंह्यस्मेषुभोगेषुसकोमिथ्याप्रतिश्रवः॥ नत्वांरामोविजानीतेसर्ममद्भुतकर्मणं॥१५॥ महाभागेनरेणेषापापःकरु
णवेरिणो हरीणांप्लवतांश्रेष्ठराज्यंतदुरात्मा महात्मना॥१६॥ कृतंत्वन्नाभिजानीतेराघवस्यमहात्मनः॥ सघ्नंत्वंनिशितैर्बाणैर्हतोद्रक्ष्यसिवालिनं॥१७॥ नचसंकुचितः
पंथायेनवालीहतोगतः॥ समयेतिष्ठसुग्रीवमावामिपथमन्वगः॥१८॥ नन्वतमिहाङ्गदस्यकार्मुकाच्छरान्पश्यसिवज्रसंनिभान्॥ ततः सुखंनामनिषेवसे
सुखंनरामकार्यंमनसाध्यवेक्षसे॥१९॥ ॥ इत्यार्षेरामायणेवाल्मीकीयेकिष्किंधाकांडेचतुस्त्रिंशःसर्गः॥ ॥

रामकर्त्तव्यानाज्ञासीदित्यर्थः॥ रामसंदिश्यवाक्यमिवायंकृतकार्योदितस्तवाकृमाह॥ नन्वनमिति॥ इत्याकुवरस्यकार्मुकश्युताबाणान्नवज्रसंनिभान्नपश्यसिनाशनीः ३९
नंततोनामतस्मात्त्वंसुखंनषेवसेऽतस्त्वंसरामकार्यंमनसायिनावेत्तसइतियोजना॥ ॥ इतिश्रीमहेश्वरतीर्थायेकिष्किंधाकांडेचतुस्त्रिंशःसर्गः॥ ॥

तवहीनेहरिश्रेष्ठनिताःतेवदंसुखंनिरीक्ष्यवयमभयंलंकिनावालीवधंनिनपशेकिंनाःसन्यःरोषादेतोःननजसामपेक्षतेनिरीक्ष्यणंशोतिनयांतिहिनयांत्येवमृत्यु
मयस्पतिकर्मणिषष्टी॥ ॥इतिश्रीमद्रेरवरतीर्थीयेकिष्किंधाकांडेपंचविंशःसर्गः॥ ॥ततइति।वज्रयुतंवज्रविधयोगपदोमहत्किंकरतिकःशक्रदत्तःसोनायामिमिष

कोघोनेकारक्तकाक्रुत्स्थकपीनांरीक्षतेजसा॥तवहिमुखमिरेनोरीक्ष्यकोपोज्ञतजसेवपेनविरीक्ष्यमाणाःहरिवरनिवानयांतिशंविपृथग्भयस्पर्शिकि
ताक्ष्मसर्वाः॥ ॥इत्यार्षेरामायणेकिष्किंधाकांडेपंचविंशःसर्गः॥ ॥इत्युक्तारपावाक्यंपथितंधर्मसंहितंहृदयस्वभावःसोमित्रिःप्रतियानरतदवः॥नीत्म
न्यतिहरीतेतुवाक्येहरिगणेश्वरःलक्ष्मणंसुमहत्रासंवर्धयंश्लक्ष्णमिदंवाक्यमब्रवीत्॥१॥ततःकंदरांतमास्थायचिंतंवंजुपुणंमहत्विलेदविमरखासीत्तुयीवोवानरेश्व
रःसलक्ष्मणंसौमवलंसर्वावानरसत्तमः॥२॥श्रुत्वीत्यश्रितंवाक्येसुग्रीवःसंप्रहर्षयन्॥धनशाश्रीश्चकीर्तिश्चकीर्णत्यंवशाश्वतेःअएमप्रसारात्सौमित्रेसु
नःप्राप्तमिरेमयाकःशक्रसम्परेवस्पख्यातस्यसेनकर्मणा॥५॥तादृशंविक्रमंवीरप्रतिकर्तुमरीदमाज्ञसीतांप्राप्स्यतिधर्मात्मा वधिष्यतिचरावणं॥६॥स
हायमात्रेणमयारघुवंस्तेनतेन सासहायकृत्यंकिंनस्पर्येनसक्ष्मराडुमाः॥७॥गिरिश्रवसुधांवेदकाणेबकेनादारिताः।धनुर्विस्फारयाबस्मप्रशरेवल
क्ष्मणः॥८॥संशेलाकंपिनाभूमिःसहशैलैःकिंनुतस्यवैःचतुर्याभिनेरेंद्रस्यकरिष्येरंनरर्षभा॥९॥गछतोरावणंहंतुवैरिणंसत्यसंगरं॥यादिकिंविदतिकांतावै
देहणावाक्यमब्रवीत्॥१०॥वेष्मस्यक्षमितंवंमेनकश्चिन्नापराध्यति॥इतिब्रुवाणस्यसुग्रीवस्यमहात्मनः॥११॥शुभंवाक्यंलक्ष्मणःशीनःप्रेमणावेनसुवावह॥सर्वथा
रिममत्रातासनाथोवानरेश्वरः॥१२॥त्वयानाथेनसुग्रीवोवाक्षिनेनविशेषतः॥पसेषमावःसुग्रीवयश्चतेशोचसुव्रते॥१३॥अर्हस्त्वंकपिराज्यस्यश्रियंभोक्तुमतु
नम्॥सहायेनत्वसुग्रीवत्वयाराम:प्रतापवान्॥१४॥वधिष्यतिरणेशत्रूञ्शत्रविघ्नाञ्चसंशयः॥धर्मज्ञस्यकृतज्ञस्यसंग्रामेष्वनिवर्तिनः॥१५॥उपपन्नंचयुक्तंचसु
ग्रीवत्वभाषितंकिंतुशीघ्रमितोवीरनिष्क्रमतेमपाश्र॥१६॥सोत्वयस्ववयस्येवभार्याहरणदुःखितं॥पश्यशोकाग्निसंतप्तंमामरण्येसभाषितं॥१७॥मणात्वपुरुषा

रायमात्रेणमयेत्युपपन्नगुणंहतीया॥स्वयमेवार्थसाधकः॥अहंतुनत्वपरिकरमात्रमिति भा एषकल्पतांलक्ष्मणसंक्षेपम्॥१८॥इतिश्रीमद्रेरवरतीर्थीयेकिष्किंधाकांडेषट्विंशःसर्गः॥
वः॥अद्यहीति।नेरंद्रस्यनेरंद्रमात्रमनुरूपमपात्रंकरिष्ये।यहीति।अनिष्कांतेतिकरणेधर्मज्ञसेति।उपपन्नंमहेंद्रसुकंठयोरेषःसंवादोविदांसोरूपवाक्योनारामोक्रुशंका
क्षम्॥इतिस्वेनेवोक्तमुपपादयतस्तावराधंशमयति॥यश्चेतिरामस्यभाषितंसीतोद्देशेनश्रवणसत्यविलापं॥इतिश्रीमद्रेरवरतीर्थीयेकिष्किंधाकांडेषट्त्रिंशःसर्गः॥ ॥

क्षीरोदेति॥ अत्रआपतनउत्पित्यसुखम्पतेयेसुरवरयित्वंयाताश्चसुक्रावानराःसर्वेनीलेनप्रेषिताःनदद्दृशुः॥ अथनिश्चयोविशेषवावीतराङ्गदेनफलाहरणसं
निधाविरानीप्रेषितानांउरानीमेवआगमनासंभवाच्च अत्रनिष्पंदजातानिहोमद्रव्यादिसचणाज्ञातानितवयज्ञायतनेतेत्विनितेवानराःकारणार्थंगताःसुखाः॥ ४

ततःकोटिसहस्राणिवानराणांसमागताः॥ कलमूलेनजीवंतोरिष्यवंतमुपाश्रिताः॥२७॥ तेषांकोटिसहस्राणांसहस्रंसमवर्तते॥ ऋंगस्यसमवर्णीनां
मीमकर्मणां॥२८॥ विंध्याहानरकोटीनांसहस्राणांपतन्नुतांस्तीरेवेलानिलयालमालवन्मवासिनः॥२९॥ नारिकेलाशनास्वेकेषांसंख्यानविद्यते॥व
नेष्वेगकरेभ्यश्चसोऽभ्यश्चमहाबलः॥३०॥ आगछनदानरीसोनालिवंतीवदिवाकरोयेतुयातानराःसर्वेवानराः॥३१॥ तेवारिमवक्षेजंदद्दुस्तंमहाद्रुमं॥
तस्मिन्गिरिसुरेपेतोमहेश्वरःपुरा॥३२॥ सर्वेस्वमनसोध्यावश्चसुमनोरमः॥ ऋनिष्पंदजातानिहलानिवफलानिवा॥३३॥ ऋषभसाडकल्पानिदद्दुस्तं
त्रवानराः॥ तदत्रसंमवंदिव्यंफलंमूलंमनोहरं॥३४॥ यःकश्चित्सकदश्नातिमासंभवतितर्पितः॥ तानिमूलानिवमूलानिचफलाशनाः॥३५॥ औषधानिचदिव्या
निजग्मुर्हृष्टमनसः॥ तस्मात्तियज्ञायतनात्सुष्पाणिसुरभिणिच॥३६॥ आनिसर्वानागत्वासुग्रीवायोपयकाणन्त॥ तेतुसर्वेहरिवराःसाधिकांसर्ववानरा
न्॥३७॥ संबोदयित्वात्वरितंपूर्वयाजग्मुरुत्तमाः॥ तेतुतेनसुकर्तनकपयःशीघ्रचारिणः॥३८॥ किंकिंत्वयाप्राप्ताःसुग्रीवोयत्नवानराः॥ तेपूर्वोषधीःस
र्वाःफलमूलंचवानराः॥३९॥ तंप्रतिज्ञायहृष्टास्तेपप्रच्छुःसर्वेसुखंपपनं॥ ॥इत्यार्षेरामायणेकिंकिंधाकांडेचतुस्त्रिंशःसर्गः॥ ॥प्रतिपूज्यवचस्तस्यवेउप
शायनसुपाहृतं॥ वानराःसोत्सवयित्वावसर्वानेवर्जयेत्॥१॥ विसर्जयित्वासहरीकुरांस्तान्कृतकर्मणः॥ मनेकृतार्थमात्मानंरामंचमहाबलं॥२॥ सलक्ष्म
णंमहाभीमबलंसर्ववानरसत्तमं॥ ऋब्रवीत्प्रश्रितंवाक्यंसुग्रीवंसंप्रहर्षयन्॥३॥ किंकिंधायाविनिष्क्रामोयदितेसोम्यरोचते॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वालक्ष्म
णस्यसुभाषितं॥४॥ सुग्रीवःपरमप्रीतोवाक्यमेतदुवाचह॥ एवमेवतुगछामस्थेयंत्वछासनेमया॥५॥ तमेवमुक्त्वासुग्रीवोलक्ष्मणंसुमहत्तरं॥ विस
र्जयामासतदाराघवंचैवयोषितः॥६॥

॥इतिश्रीमहेश्वरतीर्थविरचितरामायणतत्त्वदीपिकायांकिंकिंधाकांडेचतुस्त्रिंशःसर्गः॥ ॥सप्तत्रिंशच्छतंश्लोकमेकंवाक्यं॥ ऋषिकरणंदृश्यं॥ विसर्जयेति॥ ॥

किं॰ री॰ ४९

शतेत्यादि। अत्र केचित्समध्यार्द्धं केचित्पंचवंगमाः। ते तैः कपिशैन्यैः आवृता आगमिष्यंतिकिंचित्सहस्रैरावृताः। केचिद्धरिभिरावृताः। केचिद्वर्वरैः केचिद्वर्दरशतैः केचिन्मध्येः केचिदंतेकेचित्सुदंष्ट्राः केचित्पराद्धैरावृता आगच्छंतीतियोजना। हरीणां पार्श्वतस्तथा मौलिविशेषणत्वेनसर्वत्रसंबध्यते। शतसहस्रंनखैर्नखलूकोः शतसहस्रंकोटीलक्षंशंकुः। शंकुसहस्रंअर्बुदं। अर्बुदशतंमध्योअस्मादशगुणंअंतः। अक्षौहिणीतिगुणास्सप्तदा। अस्माद्विंशतिगुणंपरार्धः। ततश्चतुःष

देवगंधर्वयुवानश्च वानराः कामरूपिणः। सेनासेनाः परिवृताः। सैन्येवर्तंतेपथिकाश्चयवा॥२६॥ शतेः शतसहस्रैश्चकोटीभिश्चसवंगमाः। अर्बुदैरावृतावीरशंकुभिश्चपरंतप॥२७॥ अर्बुदैश्चशतैश्चवानराः सप्तदेश्वपरार्धैश्चहरयोहरियूथपाः॥२८॥ आगमिष्यंतेतेराजन्महेंद्रसमविक्रमाः। मेरुपर्वतसंकाशामेरु

विंध्यकृतालयाः॥२९॥ तेसामगिमिष्यंतिराक्षसेयेसवीर्यवंतोधनिरस्त्रावरणंसंख्येत्यानास्मिंतिमोथिलो॥३०॥ ततःससुग्रीवमवेक्ष्यवीर्यवान्हरिप्रविरस्य

निरेशवह्निनः। वृक्षवर्षाद्रस्वधाविषात्मजः। चतुर्दानीलोत्पलरश्मनः॥३४॥ इत्यार्षेरामायणेकिष्किंधाकांडेत्रयस्त्रिंशःसर्गः॥ इतिब्रुवाणंसु

ग्रीवंरामोधर्मभृतांवरः। वाक्यंसंपश्यत्यपत्रपत्रुवाचकृतांजलिः॥१॥ यदीशोवर्षतेवर्षंनतद्विघ्नंभविष्यति॥ आदित्योवासहस्रांशुःकुर्यादितिमिरंनभः

शवेदमाप्यसिंधुंकुर्यात्पर्वतोवेसोप्यनिर्मलोत्वद्विधोवापिमित्रवाणेषतिकुर्वीत्यरंतप॥३॥ एवंत्वयिनतद्विघ्नंभवेद्यत्सोम्यशोभने। जानाम्यहंत्वांसु

ग्रीवसततंप्रियवादिनं। धात्वयात्मनाथःसखेयंप्रेतोस्मिसकलानरीश्वरत्वेमेवमेसुहृत्त्वंहिनःसाह्यंकर्तुमर्हसि॥५॥ जराराक्षसीविनाशायवैदेह्यारावणंबलं

धर्मः। वंचयित्वातुपौलोमीयथोल्लोलोमहार्णवे। विष्णुनावेधिताभिरावणंनिशितैःशरैः। पौलोम्याःपितरंदृष्ट्वाशतक्रतुरिवाहवे॥६॥ एतस्मिन्नेवंकाले

रेचेवरजःसमभिवर्तते। उत्पेतुर्जलसहस्रंशोल्कारयनागनेषभ॥७॥ दिशःपर्याकुलाश्चासन्रजसातेनसंवृता। चचाल चमहीसर्वासशैलवनकानना

॥ ततोनगेंद्रसंकाशैर्लक्षणैर्देवमानवैः॥ कृत्स्नामासंज्ञादिताभूमिर्संघैर्यैःप्लवंगमैः १०

वुडुनीलोत्पलउत्पलरश्मनः। विकसितनिलोत्पलवदर्शनाः पर्वणः॥ इतिश्रीमहेश्वरतीर्थीयेकिष्किंधाकांडेत्रयस्त्रिंशःसर्गः॥ तद्विधइति। तद्विधत्वात्सत्सत्पुरुषोपि

वाणंषतिर्यात्यन्यत्पुपकारंकुर्यात्। नतद्विघ्नमितिसंबंधः। तर्हितेहेसोम्यत्वयिशोभनंपत्यपकारस्तत्राणंभवेत्तस्मान्नविघ्नमितिसंबंधः। वद्विति। सुहृत्तशोभनाहृदयंज

हरेति। अनेनश्लोकेनसीतांपौलोमीनांसिद्धःपुलोपास्यः। अनुमन्यतामनुज्ञायतां। तत इति। सीतयाप्यनंतरंअनेनश्लोकेनसेनाय

।दिशइति। मुक्तोक्तयाचुवता। ततइति। सीतयाप्यनंतरंअनेनश्लोकेनसेनाय

निमेषेति। ततः सेनासमुदायबाह्यनेतारान्देयेरितिअन्येश्चबलचारिभिरहतेतिदेवेनसंबंधः। तत्रनि। तारायाःपितासुषेणः। तथैतिरुमायाःपितातारः। महाब

निमेषांतरमात्रेणततस्तैर्दरिस्थपेः। कोटीशतहतैश्चान्यैःकामरूपिभिरावृतां॥२१॥ नादेयैःपार्वतेयैश्चसामुद्रैश्चमहाबलैः। शरीरैर्मेयनिर्हारैरन्यैश्च
वनवासिभिः॥२२॥ तरुणादित्यवर्णेस्वशशिशोरेश्वरानेः। पद्मकेसरवर्णेस्वस्वैस्तरुर्मकुतालयैः॥२३॥ कोटीसहस्रसंमितैरशमिः श्रीमान्मारुततैस्तदा। वीरः श
तबलिनीमवानराः अन्यदृश्यत। २५ ततः कांचनशैलाभस्तारायावार्यवाग्पिता। अन्यैःकैर्वृतः सहस्रैः कोटीभिः षट्सहस्रकैः। २५। तथापरेणकोटीनांसर
स्रेणसमन्वितः। पितामायाःसंघातः सुग्रीवश्वशुरोविभुः॥ २६। पद्मकेसरसंकाशस्तारार्कनिभाननः। बुद्धिबलनरःश्रेष्ठः सर्ववानरसत्तमः॥२७॥ अ
न्यैःकैर्वृतःसहस्रैर्गनराणांसमन्वितः पिताऽनुमतः श्रीमाकेसरीचत्पदृश्यत॥२८॥ गोलांगुलाधिपःश्रीमाञ्शरभोत्तो भीमविक्रमः। हतःकोटिसहस्रेणका
नराम दृश्यत। २९। ऋक्षाणांभीमवेगानांऋक्षः शत्रुनिवारणः। हतःकोटिसहस्राभ्यांसमन्वितस्तैः। ३०। मरावलनिर्मेघैरिःपनसोनाम वीर्यः। आज
गामहावीर्यैःकोटिभिः षड्भिरावृतः॥३१॥ दरीमुखश्चबलवान्दरस्थपः। अयदृश्यतमहाकपिः। कोटिभिर्दशभिर्वृतः। प्रायायोनदीहतः। कोटिसहस्रेणसुयो
धैसमन्वितः॥ ३४। मैन्दश्चविविदश्चोभावश्विपुत्रौमहाबलौ। कोटिभिःकोटिसहस्रेणवानराणामदृश्यतां॥३५। गजश्चगवयोरुमिसूनुः कोटिभिर्हतः। कान्त
राज्ञोमहातेजाजांववान्नामनामतः॥ ३६॥ कोटिभिर्दशभिर्वीरः सुग्रीवस्यवशेस्थितः। रुपवान्नामतेजस्वीविक्रांतेर्वानरेश्वरः॥३७॥ आगतोबालवा
रुण्यैकोटीशतसमावृतः॥३८॥ ततः कोटिसहस्राणांसहस्रेणशतेनच॥३९॥ दृष्ठतोनुगतः। पाप्तोहरिभिर्गवयारुनः। ततः पद्मसहस्रेण हतःयेक्रूरय
तेनच॥३९॥ युवराजोंगदः प्राज्ञः पितृकल्यपराक्रमः। ततस्तैरघुतिस्तारोहरिभिर्भीमविक्रमैः॥३०॥ एवमिहरिकोटीभिर्हतःपरिदृश्यते। इंद्रभानुःकपि
वीरोदृश्यपः घुत्पदृश्यत॥३१॥ एकादशार्बुदकोटीर्नाईश्वरस्तैश्चसंहतः। ततोरेमरत्वनुप्राप्तस्तरुणादित्यसन्निभः॥३२॥ अपुनर्नहतश्चैवसहस्रेणशतेनच॥ त
तोदृश्यपतिर्वीरोदुर्मुखोनामवानरः ३३॥ घत्पदृश्यत कोटीभ्यांहाभ्यांपरिवृतो बली। कैलासशिखराकारोवैनतेयोमविक्रमैः॥३४॥ हतःकोटिसहस्रेणपद्म

वलेति। तत्रनि। कोटिभिरुपवर्त्तितेनेमहालनिमैर्वानरैर्हतइतिसंबंधः। ततइति। तारः रुमाभिहरत्यः कश्चित्। कैलासेति। कोटिसहस्रेणेपवर्त्तितेनेवानरैर्हतइतिसंबंधः।

नलस्येति।कोटिशतेनसदृक्षेणतेनवेदुपलक्षणोतृतीया।आगताइति।इष्टियंविशिष्टाश्चसर्वेवानराः।आगतावाश्चआगताएवाआहुर्वंतश्चआत्मनाश्चवंतः।लंघयंतःकुर्वाणइति।सुग्रीवायसर्वेदर्शयत।आत्मानमितिशेषः।अपरइतिसंयम्यवस्त्रादिकंसंकुचितंकृत्वासुग्रीवंप्रतिसुग्रीवःसोऽलिस्त्वरितःसर्वान्वानरर्षभानवरुणेनिवेदयित्वाहितमानश्चीत्प्रोवाचेशः।पर्वतनिर्झरेषुसर्वेषुवनेषुस्थानिबालानियथासुखंनिवेशयित्वा वलीमुख्यपर्वंस्ववलंप्रतिपन्नोहृष्टईश्वरोभवेत्यत्यर्थेनलिऊर्ध्वलट्।इतिश्रीम

नलश्चापितामहादीर्घःसंहताशैलवासिभिः॥२५॥कोटीशतंतुसंख्यातःसहस्रेणशतेनच॥ततोदधिमुखश्रीमाकोटीभिर्दशभिर्हृतः॥२६॥संघातोऽभिरनल्पस्यु
र्योवस्यमहात्मनः॥शरभाःकुमुदोवह्निर्वानरोरभएवच॥२७॥एतेचान्येचबहवोवानराःकामरूपिणः।आहुर्व्याप्तेथिवींसर्वांपर्वतांश्चवनानिच॥२८॥सुषेणमु
मुषाग्नेयंसरभानविधेतेः।आगतास्तुनिविष्टाश्चस्थिर्व्यांसर्ववानराः॥२९॥आप्लवंतःप्लवंतश्चगर्जंतश्चप्लवंगमाः॥अभ्यर्कंतेतुसुग्रीवंसूर्यमभ्रगणाइव॥३०॥कुर्वाणा
वटुशश्चाश्चवत्तृष्टावाटुकाःशालिनः॥शिरोभिर्वानरेंद्रायसुग्रीवायन्यवेदयन्॥३१॥अपरेवानरश्रेष्ठाःसंयम्यवयथोचितांसुग्रीवेणसमागम्यस्थिताःसोऽलयस
हा॥३२॥सुग्रीवस्त्वरितोराजन्सर्वान्वानरपुंगवान्।निवेदयित्वाधर्मेज्ञःस्थितःप्रोवाचनिश्चयवित्॥३३॥यथासुखंपर्वतानिर्झरेषुवनेषुसर्वेसुवानरेंद्राः।निवेशयि
त्वाविविधंबलानिबलंबलज्ञःप्रतियूथमीशे॥३४॥इत्यार्षेरामायणेकिष्किंधाकांडेएकोनचत्वारिंशःसर्गः॥अथाज्ञासमकार्षीत्सुग्रीवःप्लवगेश्वरः।उवाच
नरशार्दूलंरामंपरबलार्दनं॥१॥आगतानिनिविष्टानिबलिनःकामरूपिणः।वानरेंद्रामहेंद्राभावैमहिषयवासिनः॥२॥तन्ममैवऋक्षराजस्यवैवस्वतनिभामवै।कर्मः।आ
गतावानरश्रेष्ठौसदृशौनिलवह्निभौ॥३॥ख्यातकर्मापराजय्यौबलेवतोमितक्रमौ॥दीर्घप्लवौमहाकायौनानानगनिवासिनौ॥४॥कोयशश्चमेधावीवानरश्रेष्ठकिंक
रः॥निर्देशवर्तिनःसर्वेसर्वंयुरुहितेस्थितः॥५॥अभिपेतमनुष्याणांतवशक्यमरिंदमातस्मैवऋक्षरजसेहरीणांकेचमेमधिकर्मणि॥६॥यद्यन्यसेनरव्याघ्रघोषाणांकालनोदय
तांत्वंसेनांचदेशंचुकमाज्ञापयितुमर्हसि॥७॥कामयेषामिहैकार्थोवेदितंममतत्त्वतः॥तथापित्वंयथायुक्तमाज्ञापयितुमर्हसि॥८॥तथाब्रुवाणंसुग्रीवंप्रमोदशर
थात्मजः।बाढमित्यसंपरिष्वज्यहरीश्वरमथाब्रवीत्॥९॥शोयतांसोम्यवैदेहीयदिजीवतिवानवा॥सर्वदेशोमहाराजपश्चिमेसतिरावणः॥१०॥अधिगम्यतुवैदेहीनिलयं

हरीश्वरोवीर्यवानिति किंकिंधाकांडेएकोनचत्वारिंशःसर्गः॥आगताइतिमद्विषवासिनः॥मरुद्रावणस्यच।प्रकाशविधाप्रमितस्मिकालेसहत्नया ११

गतेरशवासिनः।यद्वा।मद्वारान्यवासिनः।ख्यातकर्मापराः।अत्रकर्मशब्दः।अतिहरलंघनक्रियावाचीअपरानशब्दः।सर्वत्रज्ञातिविस्मनीवीर्यशब्दानिरसनरुपक्रि
यावाचीकोयशश्चेत्यत्रतत्रबहुसंख्योपलक्षणं।एरुहितेत्वामिहेत्यर्थेतिप्राज्ञकामलोकालोवितंकामयितिएवंकार्थेएषिःकर्तव्यंममयाविहितं॥११॥

नाहमिति। अस्मिन्नर्थे। वानरेण रूपकार्थे। सुहृद्द्वितीयः। सुहृच्च तेन पेक्षणाद्द्वितीयत्वं। नदी भागीरथी मिसारभ्य भूमिं वरजतां करोमि यं तेन भाव्येनिशेषः। ततः सीतोद्वग
यत्किंचिद्बहिर्भागीरथ्यादिकं षाष्पएतद्दक्षिणकं सर्वं विदेहवत्तव्यमिति संबंधः। नतु मेरोः पूर्वदिग्वस्थितो दयावत्पर्यंतं चत्वारः पक्षा विभागा वानरवन्निमेरोर्दक्षिणदिग्वस्थितभागीरथ्या
दिनदीपर्वतायत्वेषणविधानेकथमुपपद्यत इति चेत्तद्धि भावलर्विधाय यदेशवर्त्तायो वर्त्तापेक्षयाद्या व्यादिविभागो विवक्षितः न उमेरेवापेक्षया स्वावस्थितभाव्यवदपेक्षणं वे
तिनदोषः। सुहृदमवगाद्यपर्वतान्पर्वतानदीर्वनानिवनानिमेरस्यकोटी स्वेयमंश्रिताः। एतेषामालयाः सर्वेविदेहतव्यइतिसंबंधः। एतेषामिति। काननोकसइतिसंबोधनं। कामरूपि

नाहमस्मिन्वधुः। कार्यवानेरावनतत्त्वगाः। त्वमस्मेरेवुः कार्यस्यप्रवुश्चत्त्ववगेश्वर।।२३।त्वमेवात्रापयविलोमम कार्यविनिश्चये। त्वंहितः नासिमत्कार्यममवीरन संशयः
१३। सुहृद्द्वितीयोविक्रोतः प्राज्ञः कालविशेषवित्। प्रवानस्मदितेयुक्तः सुकृतार्थोर्थविक्रमः।२४। एवसुकृत्सुधीर्वाविनेनेनामत्वयोपाश्रयोशमसान्निध्येलक्ष्मणा
स्वयीमतः।२५। शेलाभेमेघनिर्घोषोनूतंज्ञगोश्वर। सोमसूर्यात्मजेः सार्धं वानरेंद्रानोत्तम।२६। देशकालनयेयुक्तः कार्यकार्यविनिश्चये। इतः शतसहस्रे
णवानराणांतरस्विनां।२७। अधिगच्छदिशं दक्षांसशैलवनकाननां। ततः सीतांववंदेहीं निलयंरावणस्यवै।२८। मार्गध्वंगिरिदुर्गेषुवनेषुचनदीषुच। नदीमागीरथीरम्यां
सरइंकोशिकीतथा।२९। कालिंदीयमुनांरम्यांपमुनेचवमहागिरिं। सरस्वतींवासिंधुंशोणमणिनिमोदकं।३०। महीकालमहीं वापिशैलकाननशोभितां। इमांमालावि
देहांश्चमालवाक्काशिकोसलां।३१। मागधांश्चमहाग्रामान्पुंड्रावंगांस्तथैवचापत्तनंकोशकारणंभूमिं वरजतांकरो।३२। सर्वमेतद्विदेहतव्यंमृगयद्भिस्ततस्ततः। रामस्य
रक्षितोभार्यांसीतांदशरथस्नुषां।३३। समुद्रमवगाढांश्चपर्वतान्पत्तनानिवा। मेरुस्यपार्श्वेयेकोटिंसंश्रिताः केविदाश्रमकापाः।३४। कर्णप्रावरणांश्चैवतथाचाप्यौष्ठकर्णिका
नाघोरान्लोहमुखांश्चैववोनांश्चैवकयादकान्च।३५। अन्यांश्चम्लेच्छजातीयान्पुरुषादकान्। किरातीतीक्ष्णसलाश्चेमांगाः प्रियदर्शनाः।३६। उत्कमीनाशना
स्वाचकिरातादीपवासिनः। अंतर्जलचराघोराननरान्द्वारनिश्रुतः।३७। एतेषामालयाः सर्वेविदेहतव्यइतिसंबंधः। गिरिमिर्मेघसंघाभैर्वलयेनतलवेनच।३८। रत्न
वंतंयवद्वीपंसप्तरात्र्यापयोमिनासुवर्णरूप्यकावेलसुवर्णाकरमंडितं।३९। द्यद्वीपमतिक्रम्यशिरोनामपर्वतः। स्वेस्थशतिमृगेरण्यरत्नवंतंविदेहवत्।४०। एतेषांगि
रिदुर्गेषुप्रपातेस्वनेषुच। मार्गध्वंसंस्थितास्तत्रवानरप्रवीरयशस्विनः।४१।

णइतिचपाठः। नरव्याघ्राः। नरश्रेष्ठेत्यादिनरव्याघ्रपदरूपाण्यष्टसंबोधनानि। गिरिमिर्मेघसंघाभैरित्यादि यवद्वीपंयवकोटिंदर्शयन्नाह। रत्नवंतमिति। यवद्वीपंयवकोटिं दर्शयन्नाह
न्नित्यादिस्पष्टं। तत्रराज्ञोपशोभितंसप्तरत्नवंतात्मकंसुवर्णरूप्यकावपिलंकादीपवत्सप्तद्वीपं तत्रैवनिनासुपद्वीपविशेषोयद्वीपंसुवर्णरूप्यकोंचवत्व
द्वीपंवातिक्रम्यशिरोनामपर्वतः मृगेरण्यादिवंस्थशति। एतेषांगिरिदुर्गेषुचरागमप्रतीमार्गध्वमितिसंबंधः। यद्द्वीपस्वर्णरूप्यकावपिलंकादीपान्वितसप्तद्वी
तत्रहिद्वीपविशेषो।।

ततइत्यादिनापर्वतोस्ववनानिचेक्षेतेस्मलक्ष्मद्वीपपरेशाऊचुर्नोमसमुद्रस्यपारेलवणसमुद्रपारस्थेरक्तजलमगाधंशीघ्रगामिनंसिद्धचारणसेवितंशीतंशीतरंगवंतं
नरंगवातस्पतीर्थेषुश्रवतरणमरेशेषुवनेषुचवेदेल्लासदृशवलोमार्गितव्यइतिसंबंधः॥ततोनित्यजलेनीममितिपाठे।नित्यंनजमितिनदस्यसंज्ञानतदनिसमुद्रं
द्वीपान्दृष्ट्वसमुद्रस्यद्वीपान्।ऊर्मिमंतमुडुसमुद्रंनवरत्नसमुद्रेतामेनि।तंदृष्ट्वसमुद्रंतीर्थेनाविगम्यउपायेनाविगम्यतीर्थमंत्रानुपायेपीतिनिरुक्तंउडुपेनगम्यं
नानामछापाग्रहीपरिहारेणगमनोत्तनइति।ततोगताःततःदृष्ट्वसमुद्राउतानिर्गतोतारुटशाल्मलीलोहितोनामसागरंप्रभूतरत्नसूरीवदृश्यथेतिसंबंधःयदृमिति।

ततोरक्तंजलंशीतंमगाधंशीघ्रवाहिनंगत्वापारंसमुद्रस्यसिद्धचारणसेवितं॥३२॥तस्यतीर्थेषुस्थेषुविविक्तेषुवनेषुच॥रक्षणाःसहदैत्यैरीमार्गितव्य
स्ततस्तु॥३३॥पर्वतप्रभवानद्यःसरस्याश्चद्रुमिश्रुताः॥मार्गितव्यास्तीमंतःपर्वताश्चवनानिचि॥३४॥ततःसमुद्रंद्वीपांश्चदृष्ट्वसप्तानरेश्वरमूर्मिमंतमहा
रौद्रंकोशंतमनिलोरुतं॥३५॥तत्रासुरामहाकायाःछायायाहर्तृतिनित्यशः॥घासणासमतुल्यातारीर्घकालंतुभुक्षिताः॥३६॥तेकालमेयप्रतिमंमहोरगनिषेवि
तोंत्रनिगम्यमहानादंतीर्थेनेवमहोदधिं॥३७॥ततोरक्तजलंभीमलोहितोनामसागरंगत्वादृश्यथोतंचैवदृष्ट्वतीक्ष्णशाल्मलीं॥३८॥यंहंचैवंनंतपत्रनानारत्न
विचित्रिणं॥तत्रकेलासंसकाशंविरिंतंविश्वकर्मणं॥३९॥तत्रशेलनिवासीनांमंदेहानामहात्मनां॥शीलस्त्रीगेषुलंबंतेनानारूपामनोरमाः॥४०॥तेपतंतिंज
लेनित्यंसूर्यस्योदयनंप्रति॥अमितंसाममहर्षेणलंबतेस्मसुनः॥४१॥निहतंत्रह्मतेजोग्निरुग्महानिरात्मसा॥ततःपांडुरमेघोमंत्रीयेहनामसागरं॥४२॥
गत्वाद्दृष्ट्वयदुर्धर्षामुल्कादारमिवोर्मिणि॥तत्समंयेमहाशैलोऋषभोनामपर्वतः॥४३॥दिव्यगंधैःजुष्टमिनराजतेखनगैर्हतः॥सरस्वत्याजलंतेषुयत्रेर्त्वालिनं
ईमकेसरः॥४४॥नाम्राजदर्शनंनामराजहंसोनिषेवितं॥विबुधाश्चारणायत्राःकिंनराःसाप्सरोगणाः॥४५॥हृष्टाःसमधिगच्छंतिनलिनीतांरिरंसया॥हीरो
रंसमतिक्रम्यगताद्दृष्ट्वथवानराः॥४६॥जलोरंसागरात्रेष्टंसर्वभूतमयाकरं॥तत्रतत्कोपनंनेनःकृतंरयमुखंमहत्॥४७॥अस्पृशंतेमहावेगंमोदनंसवराकरं॥
ततोविकोशंतानादेभूतानांसागरोकसां॥४८॥श्रुयतेवासमर्थानांदृष्ट्वातंडवासुखं॥जलोदस्योत्तरेदेशेयोजनानित्रयोदश॥४९॥जातरूपशिलाना
ममराक्रनकपर्वतः॥तत्रचंद्रप्रतीकाशंयत्रगंधरणीधरं॥५०॥

त्रशाल्मलीद्वीपं॥तत्रेतिनवमधुसमुद्रे।निहतइतिवह्नितेजोग्निः।गाधवीषमोघः।ततःपांडुरेम
घामंत्रीरोहनोमत्सागरमितिं॥लवणेत्वसुरासर्भिरविंदुधनैलेःसममित्युक्तंक्रियया मधुसमुद्रानंतरंसर्पिरंधिसमुद्रत्वेघरोवक्तव्येतोविरायंतीरोदप्रांतेरनि
धानात्॥तदुभयप्राप्तिमंतरेणतीरोदप्रांतेरसंभवात्तदुभयप्राप्तिनुल्काप्युक्तेस्वर्गंतत्या।जलोरंसुद्रोत्कांतत्रेतिकोपनोस्त्रीवेकोपनंरयमुखंतन्मरालेनाःतत्रसुद्रो
रकेकृतंनिहितंत्रमितिसंबंधःहृयमुखेकृतेतत्रेतिसत्रत्वत्रेतरतिवा॥अस्पतेनसःस्त्रीरत्नमाऊःसेरास्वेलायांरंधनमाऊरित्यर्थः।ततस्तिऊयेवासमर्थानामित्रत्वकारोप्य

पूर्वस्यां दिशि निर्माणं कृतं। पूर्वदिगवधित्वेन कालरूपः केतुः त्रिदशेश्वरैः कल्पितस्तत्पर्थः। तत्रेति। तत्र कोट्यां पूर्वं विष्णुस्त्रिविक्रमप्रस्तावे तत्र सौमनसशृंगे पूर्वपदं कृत्वा द्वितीय
पदं मेरोः पश्चिमदिग्। वधिभूतस्य सावर्णिनिवासमेरुशिखरे चकारेति संबंधः। उत्तरेणेति। अत्र प्राप्येत्यध्याहर्तव्यं। दिवाकरः अस्तमयानंतरं जंबूद्वीपमुत्तरेण परिक्रम्य म
होच्छ्रयं तत्सौमनसं शिखरं प्राप्य भूयिष्ठं दृश्यो भवति मेरोर्दक्षिणपार्श्ववर्तीनां दृश्यो भवतीत्यर्थः। अयमिति। यस्य तेजसः पुरः। संनिधौ। अयं सुदर्शनो द्वीपः शोभनदर्शनो
यं द्वीपः प्रकाशते। अयमिति। शृंगाग्राहिकया निर्देशात् जंबूद्वीप उच्यते। यद्वा। सुदर्शनाकारत्वात् सुदर्शनशब्देन जंबूद्वीप उच्यते। सर्वप्राणभृतां चक्षुश्च यस्य तेजसः पुरः

पद्मपत्रविशालाक्षं ततो द्रक्ष्यथ वानराः। आसीनं पर्वतस्याग्रे सर्वदेवनमस्कृतं ५१ सहस्रशिरसं देवं अनंतं नीलवाससं। त्रिशिराः कांचनः केतुस्तालस्तस्य महा
त्मनः ५२ स्थापितः पर्वतस्याग्रे विराजति सवेदिकः। पूर्वस्यां दिशि निर्माणं कृतं तत्त्रिदशेश्वरैः ५३ ततः परं हेममयः श्रीमानुदयपर्वतः। तस्य कोटिं दिवं स्पृ
ष्ट्वा शतयोजनमायता ५४ जातरूपमया दिव्या विजराति सवेदिका। सालैस्तालैस्तमालैश्च कर्णिकारैश्च पुष्पितैः ५५ जातरूपमयैर्दिव्यैः शोभते रूप्यसंनिभैः
तत्र योजनविस्तारमुच्छ्रितं दशयोजनं ५६ शृंगं सौमनसं नाम जातरूपमयं ध्रुवं॥ तत्र पूर्वपदं कृत्वा पुरा विष्णुस्त्रिविक्रमे ५७ द्वितीयं शिखरे मेरोश्चकार पु
रुषोत्तमः॥ उत्तरेण परिक्रम्य जंबूद्वीपं दिवाकरः ५८ दृश्यो भवति भूयिष्ठं शिखरं तन्महोच्छ्रयं। तत्र वैखानसा नाम वालखिल्या महर्षयः ५९ प्रकाशमानाद्दृ
श्यंते सूर्यवर्णास्तपस्विनः॥ अयं सुदर्शनो द्वीपः पुरो यस्तु प्रकाशते ६० यस्मिंस्तेजश्च चक्षुश्च सर्वप्राणभृतामपि। शैलस्य तस्य कुंजेषु कंदरेषु वनेषु च ६१ रावणः
सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः॥ कांचनस्य च शैलस्य सूर्यस्य च महात्मनः ६२ आविष्टा तेजसा संध्या पूर्वा रक्ता प्रकाशते। पूर्वमेतत्कृतं द्वारं पृथिव्यां भुवनस्य
च ६३ सूर्यस्योदयतश्चैव पूर्वा ह्येषा दिगुच्यते। तस्य शैलस्य पृष्ठेषु निर्झरेषु गुहासु च॥ रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः॥ ततः परमगम्या स्याद्दिक्पूर्वा त्रिद
शावृता ६५ रहिता चंद्रसूर्याभ्यां अदृश्या तमसावृता। शैलेषु तेषु सर्वेषु कंदरेषु नदीषु च॥ ये च नोक्ता मयोद्देशा विचेयास्तेषु जानकी॥ एतावद्वानरैः शक्यं गंतुं वानर
पुंगवाः ६७ अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परं। अधिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च ६८ मासे पूर्णे निवर्तध्वं उदयं प्राप्य पर्वतं। ऊर्ध्वं मासान्न वस्तव्यं वसन्वध्यो
भवेन्मम ६९ सिद्धार्थाः संनिवर्तध्वमधिगम्य च मैथिलीं। महेंद्रकांतां वनखंडमंडितां दिशं चरित्वा निपुणेन वानराः॥ अवाप्य सीतां रघुवंशजप्रियां ततो निवृत्ताः

काशते। तस्य शैलस्य कुंजेषु कंदरेषु च वैदेह्या सह रावणो मार्गितव्य इति संबंधः। पूर्वदि (सुखिनो भविष्यथ॥ ॥इत्यार्षे रामायणे किष्किंधाकांडे चत्वारिंशः सर्गः॥ ॥
शो निर्वचनमाह। पूर्वमेतदिति। हि यस्मात्कारणात् पृथिव्या भुवनस्य पूर्वद्वारं कृतं प्रथमद्वारं ब्रह्मणा सृष्ट्यादौ कल्पितं सूर्यस्य परितो भ्रमणाय प्रथमेदुदयनं च कृतं। उदयस्था
नं कल्पितं तस्मादेषा पूर्वा दिगित्युच्यते। तत इति। त्रिदशावृता इंद्रादिदेवावृता। ततः परमुदयाद्रेः परमगम्यादिति संबंधः। ये चेति। उक्तेष्वनुक्तप्रदेशाः निपुणेन नैपुण्ये

न इति श्रीरामायणतत्वदीपिकायां किष्किंधाकांडे चत्वारिंशः सर्गः॥

ततइति। अभिलसितानदृश्यपदानाह। नीलमित्यादि। अत्रोक्तमुपेक्षणमसंगतमिवानुभवन्॥ महेन्द्रशिखमित्यादि। पूर्ववत्प्रस्थापनेशाणेऽर्धाढ्ये दक्षिणदिक्स्थदेशः महेन्द्रशिखमित्यादिनासर्वमेवानुपश्यतेनतेनविधेयमपश्चिमभागस्थान्दक्षिणपार्श्वस्थोऽत्रनदीनगादेशानुपदिशतीत्यादिना। पूर्वभागस्थादेशानुपदिशति॥ नदीगोदावरीमित्यत्रगोदाव

तवःशस्थाप्यमुखीवक्तन्महद्वानरंबले। दक्षिणांप्रेषयामासवानरानभिलसितान् १ नीलमग्निसुतंचैवहनुमंतंवलानरं॥विनामहसुतंचैवतं[illegible]दक्षिणसे २ सुहोत्रंचसुशर्माणं
चशरगुल्मतथैवच॥ ततोगत्वासुमनायसुवेणामृषभंतथा ३ मैंदंद्विविदंचैवसुषेणंगंधमादने। उत्कामुखमसंगंचदुनाशनसुनाबुभौ ४ अंगदप्रमुखान्वीरान्वीरः क
पिगणेश्वरः। तेगत्विक्षमसंपन्नान्प्रेषयद्दक्षिणांदिशं ५ तेषामग्रेसरंचैवहनूमंतंवलानरं॥विनापहरिवीराणामादिदेशयथादक्षिणां ६ येकेचनमनुष्येन्द्रातस्मादिशमुदाहृताः
कपीशःकपिमुख्यानोसतेषांसमुदाहरन् ७ महेन्द्रशिखरंविंध्यंनानाद्रुमलतायुतं।नर्मदांचनदीरम्यांमहोरगनिषेवितां ८ ततोगोदावरीरम्यांकृष्णवेणांमहानदीं॥वरदां
क्षमहारोहांमहोरगनिषेवितां ९ मेखलामुत्कलांचैवदशार्णानगरैर्वृतां॥अभ्रवंतीमवंतीवसर्वमेवानुपश्यतोविदर्भानृषिकांश्चैवरम्यान्माहिषकानपि॥ततश्चावन्तक
लिंगांश्चकौशिकांश्चसमंततः ११ अवीरस्त्रीकुमारांश्चपर्वतंनदीमुहः।नदीगोदावरीचैवसर्वमेवानुपश्यथ १२ ततश्चोड्रांश्चपुंड्रांश्चचोलान्पाण्ड्यांस्तथैवच
मलयःपर्वतोयानुपंक्तिः १३ विचित्रशिखरःश्रीमान्विचित्रपुष्पितद्रुमः॥सुवर्णरजतोद्देशोमणिरत्नोमहागिरिः १४ ततस्तामागमिष्यथप्रसन्नसलिलांशिवां।नदीम्
थकावेरीविख्यातामप्सरोगणैः १५ ततश्चासीनगस्त्यस्यमलयस्यमहौजसः॥दुष्प्रधर्षादिशंकाशमगस्त्यपृष्ठसंस्थिते १६ ततस्तेनाभ्यनुज्ञाताःप्रसन्नेनमहात्मना॥तांपुण्यां
यान्नदीरम्यांमहानदीं १७ सागरंत्वनवद्यांगैःपश्यद्भिर्हरिपुंगवैः॥कांतेवपुषतीकांतमुदधिमवगाहते १८ ततोहेममयंदिव्यमुक्तामणिविभूषितंपुष्कलंकवरंयाम्यंनाग
तोद्रक्ष्यथवानरः १९ ततःसमुद्रमासाद्यसंपधार्यार्थनिश्चयं॥अगस्त्येनाभ्यनुज्ञाताविनिर्देशात २० विचित्रसानुगतःश्रीमान्महेंद्रःपर्वतोत्तमः॥ज्ञातरू
पमयःश्रीमान्वराहोमहागिरिः २१ नानाविधैर्नगैःकुल्लैर्लताभिश्चोपशोभितं॥देवर्षिसंघैश्चवरैरप्सरोभिश्चशोभितं २२ सिद्धचारणसंघैश्चयक्षकिंनरसुमनो
मः॥नष्टपेतमहत्सत्वःसदापर्वसुपर्वसु २३ हापक्षतपरोरोरश्चंद्रोदयननिस्वनः॥अग्नयोमानुषेलोकेसंमार्गध्वंसमंततः २४ तत्रसर्वंमनासीतमार्गितव्यंविशे
षतः॥महेंद्रशक्तवध्यमरणंस्मरद्भिरतिमानसः २५ एतस्मादधिपतेर्वीरःसहस्राक्षसमद्युतेः॥दक्षिणांसमुदीक्ष्यप्रेतसंज्ञांसंप्रपत्स्यते २६ अंगारकेतिविख्या

तशब्देनदेशकारणपर्वतिगोदावरीत्युच्यते।ततोहेममयमितिकवाटंपांड्यानांनगरद्वारकपाटं।ततइति।अर्थनिश्चयं (तात्पर्यं) मासिप्यमोजीनां ॥ ॥

यःसंप्रधार्यभवद्भिरितिशेषः।अगस्त्येनेति।अत्रश्रीशब्दःपुष्पफलोदमृद्धिपरः।द्वितीयाधिमछट्शेषभागः। हापूर्वति।तत्समुद्रस्याग्नेयेपरोरोरयःपारणतिरिक्तेऽन्ने
तालिकेपारइत्यर्थः।सहीति।तत्प्रदेशस्यगवाक्षसंवर्धनपानामान्येनवागतत्वेपिसुहृत्वात्त्वेषणार्थंतंदेशंतद्दापत्येननिश्चित्यतत्रवाश ॥ ॥

नगरणाहति। अत्रवीदिति पुनर्वचनमौत्तलित्वाभिगमनादिविशेषकथनार्थं। महर्षिपुत्रमारीचं महर्षेः मरीचेः पुत्रमारीचं पुत्रागमनेकुक्षिनित्यादिनाकेतुमालवर्षदेशानुपदिशति। पुत्रो
गति। कुक्षिर्देशविशेषः। कंतारगिरयश्च। एतानपिमार्गध्वमितिपूर्वेणसंबंधः। ततकेतकखंडेषीति। कपयः भवद्दीपः। पद्मानिततलतलस्तेतालैर्मार्गध्वमित्यनुषज्यते। तेवीतिपद

अथपश्चाप्यमहरीन्सुग्रीवोदक्शिरांदिशं। अब्रवीन्मेघसंकाशंसुषेणंनामवानरं १ नारणापितरंगतांश्चपुत्रान्नविक्रमेणाब्रवीत्सोत्तलिर्वरुणस्यसुतंप्रभुं। अग्म्यच १
महर्षेपुत्रमारीचमर्चिष्मंतंमहाकपिं। हतकपिचरैःशूरैर्मैंदसदृशंपुनिं २ वृद्धिविक्रमसंपन्नंवैनतेयसमंपुनिं। ऋषिपुत्रांश्चतान्वीरान्नीलोमादिशदिशं ४ हाग्रीवान
महत्सारंबलंशूराःकपिसत्तमाः।सुषेणंधमुखाप्यंपवैदेहीपरिमार्गिय ५ सोराष्ट्रान्महतोल्हीकान्वह्निकांश्चद्विजोत्तमान्। स्फीतान्जनपदान्रम्यान्पुलिंदपुरुषांश्च ६ पुन्ना
गान्हनेकुक्षिवकुलोद्दालकाकुलं।तथाकेतकखंडेश्चमार्गध्वंहरिपुंगवाः ७ पत्यकस्तोतोवहांश्चैवनदीःशीतजलाःशिवाः।तापसानामराण्यानिकोतारगिरयश्चये
८ तत्रस्थलीर्मरुप्रायान्सुदुर्गाशिशिराःशिलाः।गिरिजालावृतान्दुर्गान्मार्गित्वापश्चिमादिशं ९ ततःपश्चिममार्गस्थंसमुद्रंद्रष्टुमर्हथ।तिमिचक्राकुलंतेलंतालद्रुमथवा
नः १० तथाकेतकखंडेषुतमालगहनेषुच कपयोविहरिष्यंतिनारिकेलवनेषुच ११ ततश्शतोचमार्गस्थंनिलयंवरुणस्यच।। वेलातलनिविष्टेषुपर्वतेषुवनेषुच १२
सुरक्षीपहनेचैवरम्यचैवजटापुरं।अवंतीमंगलोपांतंतथावालसिनंवनं १३ राष्ट्राणिचविशालानिपत्तनानितनस्तनः।सिंधुसागरयोश्चैवसंगमेतत्रपर्वतः १४
महान्हेममिरिर्नाम्नशतशृंगोमहाद्रुमः।तत्रस्थेषुमयेषुसिंहाःपक्षगमाःस्थिताः १५ तिमिमत्स्यगणाश्चैवनीलान्पारेयथंतिमे।तानिनीलानिसिंहानो
गिरिशृंगगताश्चये १६ हसातृप्तास्तुमत्तेनागलोकंपरस्तनिस्तनाः।विचरंतिविशालेस्मिन्शृंगेपश्चिमसंस्थितः १७ तस्यशृंगंदिवस्पृशंकांचनंचित्रपादपं।स
र्वमाशुविचेतव्यंकपिभिःकामरूपिभिः १८ कोटितत्रसमुद्रेथकांचनीशतयोजनं।दुर्दर्शंगिरियात्रस्यगताद्रुस्थवानरः १९ कोघ्यत्रचनुर्विंशद्धेर्वाणं
तरस्तिनं।।वसंत्यग्निनिकाशानांघोराणांकामरूपिणां २० पावकाविपुलाकाशाःसमंतात्सुसमंततः।नाप्नेस्तेदर्शनंयास्तेवनेरौद्रमविक्रमैः २१ नोह
यंवफलेनस्माद्देशात्किंचित्प्लवंगमैः।।दुरासदाहिनेवाणाःसत्ववंतोमहाबलाः २२ फलमूलानितेत्रत्यरसंतेभीमविक्रमाः।। तत्रयत्नश्चकर्तव्योमार्गितव्याचना

गमाः।एष्याभोगगतेनीतिपक्षगमाःसपक्षादत्यर्थः।सिंहाः।तिमिमत्स्यगणान्।नीलान्पारेयथंति। स्ववासस्थाना नक्की २३ नहितेन्योभयंकिंचित्कपिमन्वंतवंतो।।
नि।पयंति।तानीति।समंततः।लोकपश्चिमे।अस्मिंस्थलेयेगताःसंतिमिगिरिशृंगगताश्चयेतेगतास्तानिनीलानिविचरंतिसिंहानाद्रुपमानुषु विचरंतीत्यर्थः।वाधकवाद्रुस्ये
पिसंचारात्पर्वतमात्रिस्मरणंपत्तमवगम्यते।कोटिमिति।तत्रसमुद्रेयास्थितत्रस्यकोटिद्वस्थेतिसंबंधः।। ।।

अंतरा मेरुमस्तं च सावर्णिमेरोरस्ताचलस्य च मध्ये यत्र तिष्ठतीति। यत्र मेरौ। एतावदिति भास्करः। रजनीक्षये जीवलोकस्य एतावत्सर्वं उदयास्तमयाद्रिमध्यं वितिमिरं कृत्वा। अस्तं गच्छतीति योजना।

अंतरा मेरुमस्तं च तालो दशशिरो महान्। जातरूपमयः श्रीमान् भ्राजते चित्रवेदिकः ४५ तेषु सर्वेषु दुर्गेषु सरःसु च सरित्सु च। रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ४६ यत्र तिष्ठति धर्मज्ञस्तपसा
स्वेन भावितः। मेरुसावर्णिरित्येष ख्यातो वै ब्रह्मणा समः ४७ प्रष्टव्यो मेरुसावर्णिर्महर्षिः सूर्यसंनिभः। प्रणम्य शिरसा भूमौ प्रवृत्तिं मैथिलीं प्रति ४८ एतावज्जीवलोकस्य भास्करो रजनीक्षये।
कृत्वा वितिमिरं सर्वमस्तं गच्छति पर्वते ४९ एतावद्वानरैः शक्यं गंतुं वानरपुंगवाः। अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परं ५० अवगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च। अस्तं पर्वतमासाद्य पूर्णे मासे नि
वर्त्तत ५१ ऊर्ध्वमासान्न वस्तव्यं वसन्वध्यो भवेन्मम। सहैव शूरो युष्माभिः श्वशुरो मे गमिष्यति॥ ५२ श्रोतव्यं सर्वमेतस्य भवद्भिर्दिष्टकारिभिः। गुरुरेष महाबाहुः श्वशुरो मे महाबलः ५३ भवं
तश्चापि विक्रांताः प्रमाणं सर्वकर्मसु। प्रमाणमेनं संस्थाप्य पश्यध्वं पश्चिमां दिशं॥ ५४ कृतकृत्या भविष्यामः कृतस्य प्रतिकर्मणा। अतोन्यदपि यत्कार्यमस्माकं च प्रियं भवेत् ५५ संप्र
धार्य भवद्भिश्च देशकालार्थसंहितं ५६ ततः सुषेणप्रमुखाः प्लवंगमाः सुग्रीववाक्यं निगुणं निशम्य। आमंत्र्य सर्वे प्लवगाधिपास्ते जग्मुर्दिशं तां वरुणाभिगुप्तां ५७ इत्यार्षे किष्किं
धाकांडे द्विचत्वारिंशः सर्गः॥ ॥ ततः संदिश्य सुग्रीवः श्वशुरं पश्चिमां दिशं॥ वीरं शतबलिं नाम वानरं वानरर्षभं १ उवाच राजा मंत्रज्ञः सर्ववानरसत्तम॥ वाक्यमात्महितं चैव रामस्य
च हितं तथा॥ २॥ वृतः शतसहस्रेण त्वद्विधानां वनौकसां॥ वैवस्वतसुतैः सार्धं प्रतीक्षस्व ध्वमंत्रिभिः ३ दिशं ह्युदीचीं विक्रांतो हिमशैलावतंसकां॥ सर्वतः परिमार्गध्वं रामपत्नीम
निंदितां ४ अस्मिन्कार्ये वै निर्वृत्ते कृते दाशरथेः प्रिये॥ ऋणान्मुक्तं भविष्यामः कृतार्थार्थविदां वराः ५ कृतं हि प्रियमस्माकं राघवेण महात्मना। तस्य चेत्प्रतिकारोस्ति सफलं जी
वितं भवेत् ६ अर्थिनः कार्यनिर्वृत्तिमकर्तुरपि यश्चरेत्। तस्य स्यात्सफलं जन्म किं पुनः पूर्वकारिणः ७ एतां बुद्धिं समास्थाय दृश्यते जानकी यथा। तथा भवद्भिः कर्तव्यमस्मत्प्रियहि
तैषिभिः ८ अयं हि सर्वभूतानां मान्यस्तु नरसत्तमः। अस्मासु च गतः प्रीतिं रामः परपुरंजयः ९ इमानिव न दुर्गाणि नद्यः शैलांतराणि च। भवंतः परिमार्गंतु बुद्धिविक्रमसंमदाः १०

भवंतश्चेति। येनं सुषेणं। प्रमाणं। व्यवस्थापकं॥ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचिते रामायणतत्त्वदीपिकाकिष्किंधाकांडे द्विचत्वारिंशः सर्गः॥ ॥ अस्मिन्निति। कृतार्थार्थविदां वरा इत्यत्र सचार्ण
दीर्घ आर्षः॥ ॥

तत्रेति। भरतान्। इंद्रप्रस्थहस्तिनापुरप्रदेशान्। कुरून्। कुरुक्षेत्रप्रदेशान्। म्लेच्छादीन्। हिमवदन्तान्देशान्पुनः पुनरन्वीक्ष्य परिमार्गंत्विति पूर्वेणसंबंधः। ततइति। पर्वतालयाइति। कपिसंबोधनं। तमिति।
तमतिक्रम्य देव। सखाख्यपर्वतात्परं आकाशं शून्यारण्यस्थलं वर्त्तत इति शेषः। विशालेति। नलिनी मानसाख्यसरसि। तस्येति। तस्य कैलासस्य पर्वतेषु पर्यंतपर्वतेषु। क्रौंचमिति। बिलं स्कंदशक्तिकृतं।

तत्र म्लेच्छान्पुलिंदांश्च शूरसेनांस्तथैव च। प्रस्थलान्भरतांश्चैव कुरूंश्च समहद्रकैः ११ कांबोजान्यवनांश्चैव शकानारट्टकानपि। वाल्हीकानिषिकांश्चैव पौरवानथ कोकणान्॥
१२ चीनान्परमचीनांश्च व्यहरंश्च पुनः पुनः। अन्वीक्ष्य वरदांश्चैव हिमवंतं तथैव च। लोध्रपद्मकखंडेषु देवदारुवनेषु च। रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः १४ ततः सोमाश्रमं गत्वा
देवगंधर्वसेवितं। कालं नाम महासानुं पर्वतं तं गमिष्यथ १५ महत्सु तस्य शैलेषु पर्वतेषु गुहासु च। विविन्वध्वं महाभागां रामपत्नीमनिंदितां। तमतिक्रम्य शैलेंद्रं हेमगर्भं महागिरिं। ततः
सुदर्शनं नाम पर्वतं गंतुमर्हथ १७ ततो देवसखो नाम पर्वतः पर्वतालयाः। नानापक्षिसमाकीर्णो विविधद्रुमभूषितः। तस्य कांचनखंडेषु निर्दरेषु गुहासु च। रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्य
स्ततः १९ तमतिक्रम्य चाकाशं सर्वतः शतयोजनं। अपर्वतं नदीवृक्षं सर्वसत्वविवर्जितं २० तं तु शीघ्रमतिक्रम्य कांतारं रोमहर्षणं॥ कैलासं पांडुरं शैलं प्राप्य हृष्टा भविष्यथ २१
तत्र पांडुरमेघाभं जांबूनदपरिष्कृतं। कुबेरभवनं रम्यं निर्मितं विश्वकर्मणा २२ विशाला नलिनी पत्रप्रभूतकमलोत्पला। हंसकारंडवाकीर्णा अप्सरोगणसेविता २३ तत्र वै
श्रवणो राजा सर्वलोकनमस्कृतः। धनदो रमते श्रीमान्गुह्यकैः सह यक्षराट् २४ तस्य चंद्रनिकाशेषु पर्वतेषु गुहासु च। रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः २५ क्रौंचं
तु गिरिमासाद्य बिलं तस्य सुदुर्गमं। अप्रमत्तैः प्रवेष्टव्यं दुःप्रवेशं हि तत्स्मृतं २६ वसंति हि महात्मानस्तत्र सूर्यसमप्रभाः। देवैरभ्यर्थिताः सम्यग्देवरूपा महर्षयः २७ क्रौंचस्य
तु गुहाश्चान्याः सानूनि शिखराणि च॥ दर्दशश्च नितंबाश्च विचेतव्यास्ततस्ततः २८ क्रौंचस्य शिखरणा च निरीक्ष्य च ततस्ततः॥ आवृक्षं कामशैलं च मानसं विहगालयं २९
नगतिस्तत्र भूतानां न देवानां न रक्षसां। स च सर्वैर्विचेतव्यः ससानुप्रस्थकंदराः ३० क्रौंचं गिरिमतिक्रम्य मैनाको नाम पर्वतः। मयस्य भवनं तत्र दानवस्य स्वयंकृतं। मैनाकस्य विचेत
व्यः ससानुप्रस्थकंदरः। स्त्रीणामश्वमुखीनां च निकेतास्तत्र तत्र तु ३२ तं देशं समतिक्रम्य ह्याश्रमं सिद्धसेवितं। सिद्धवैखानसा पत्रवालखिल्याश्च तापसाः॥ ३३ वंदितव्यास्ततः सिद्धास्तपसा
वीतकल्मषाः। प्रष्टव्याश्चापि सीतायाः प्रवृत्तिं विनयान्वितैः ३४ हेमपुष्करसंछन्नं तत्र वैखानसं सरः। तरुणादित्यसंकाशैर्हंसैर्विचरितं शुभैः ३५

क्रौंचस्येति। क्रौंचस्य शिखरं प्रधानभूतशिखरस्य। आवृक्षं आवृक्षाख्यं प्रत्यंतपर्वतं कामशैलं च मानसं मानसाख्यगिरिं च ततस्ततो निरीक्ष्य विचेतव्या इति पूर्वेणसंबंधः। नगतिरिति। तत्र मानसाख्ये पर्व
ते। सः मानसपर्वतः सानुः पर्वतपार्श्वः समतलः प्रस्थस्तु विषमतलः। क्रौंचं गिरिमतिक्रम्य क्रौंचगिरेः परं मैनाको नाम पर्वतो वर्त्तत इति शेषः। स्त्रीणां अश्वमुखीनां किंपुरुषयोषितां। तमिति
आश्रमं सिद्धसेवितमस्तीति शेषः। वयाइति। तपः सिद्धाः तपसा सिद्धाः अणिमाद्यष्टैश्वर्ययुक्ताः॥

औपवाह्यः। राजवाहनं। पर्येति। अटति। तत्सरइति। व्योमवर्त्तत इति शेषः। व्योम्नो नष्टचंद्रदिवाकरत्वं निपतमार्गवर्त्तिनां चंद्रादीनां तत्र संचाराभावात्। तमित्यादि सार्द्धश्लोकमेकं वाक्यं। उभयोस्ती
रजाः। कीचकाः। अन्योन्यसंग्रथितया गमनसाधनभूताः संतः सिद्धान्परं पारं नयंति। प्रत्यानयंति। प्रत्यानयंति चेति संबंधः ४० उत्तरा इति। उत्तरकुरवः संज्ञकाः। तत्र वर्त्तंत इति शेषः। कृत
पुण्यप्रतिश्रयाः। पुण्यानां प्रतिश्रयाः। आश्रयभूताः। ज्योतिष्टोमादयः। ते कृतायैः। ते कृतपुण्यप्रतिश्रयाः। ततः कृतपुण्यप्रतिश्रयत्वात्कांचनपद्माभाः। पद्मिनीभिः कृतोदकाश्च दिव्यसरसी

औपवाह्यः कुबेरस्य सार्वभौम इति स्मृतः। गजः पर्येति तं देशं सदा सहकरेणुभिः ३६ तत्सरः समतिक्रम्य नष्टचंद्रदिवाकरं। अनक्षत्रगणं व्योम निष्पयोदमनादिमत् ३७
गभस्तिभिरिवार्कस्य स तु देशः प्रकाशते। विश्रमद्भिस्तपःसिद्धैर्देवकल्पैः स्वयंप्रभैः ३८ तं तु देशमतिक्रम्य शैलोदां नाम निम्नगा। उभयोस्तीरयोस्तस्याः कीचका नाम वेणवः
३९ ते नयंति परं तीरं सिद्धान्प्रत्यानयंति च। उत्तराः कुरवस्तत्र कृतपुण्यप्रतिश्रयाः ४० ततः कांचनपद्माभिः पद्मिनीभिः कृतोदकाः। नीलवैडूर्यपद्माढ्या नद्यस्तत्र सहस्रशः ४१
रक्तोत्पलवनैश्चात्र मंडिताश्च हिरण्मयैः। तरुणादित्यसदृशैर्भांति तत्र जलाशयाः ४२ महार्हमणिपत्रैश्च कांचनप्रभकेसरैः। नीलोत्पलवनैश्चित्रैः स देशः सर्वतोवृतः ४३
निस्तलाभिश्च मुक्ताभिर्मणिभिश्च महाधनैः। उद्धूतपुलिनास्तत्र जातरूपैश्च निम्नगाः ४४ सर्वरत्नमयैश्चित्रैरवगाढनगोत्तमैः। जातरूपमयैश्चापि हुताशनसमप्रभैः ४५
नित्यपुष्पफलास्तत्र नगाः पत्ररथाकुलाः। दिव्यगंधसमस्पर्शाः सर्वान्कामान्स्रवंति च ४६ नानाकाराणि वासांसि फलंत्यन्ये नगोत्तमाः। मुक्ता वैडूर्यचित्राणि भूषणानि
तथैव च ४७ स्त्रीणां यान्यनुरूपाणि पुरुषाणां तथैव च। सर्वर्तुसुखसेव्यानि फलंत्यन्ये नगोत्तमाः ४८ महार्हमणिचित्राणि हैमांसन्ये नगोत्तमाः। प्रापनानि प्रसूयंते चि
त्रास्तरणवंति च ४९ मनःकांतानि माल्यानि फलंत्यत्रापरे द्रुमाः। पानानि च महार्हाणि भक्ष्याणि विविधानि च ५० स्त्रियश्च गुणसंपन्ना रूपयौवनलक्षिताः। गंधर्वाः किंनराः
सिद्धा नानाविद्याधरास्तथा ५१ रमंते सहितास्तत्र नारीभिर्भास्वरप्रभाः। सर्वे सुकृतकर्माणः सर्वे रतिपरायणाः ५२ सर्वे कामार्थसहिता वसंति सह योषितः। गीतवादित्रनिर्घोषः
सोत्कृष्टहसितः स्वनः ५३ श्रूयते सततं तत्र सर्वभूतमनोरमाः। तत्र नामुदितः कश्चिन्नात्र कश्चिदसत्प्रियः ५४ अहन्यहनि वर्धंते गुणास्तत्र मनोरमाः। तमतिक्रम्य शैलेंद्रमुत्तर
स्तोयसां निधिः ५५ तत्र सोमगिरिर्नाम मध्ये हेममयो महान्। इंद्रलोकगतापे च ब्रह्मलोकगताश्रये ५६ देवास्तं समवेक्ष्यंते गिरिराजं दिवंगतं। स तु देशो विसूर्योपि तस्य भासा
प्रकाशते ५७ सूर्यलक्ष्माभिविज्ञेयस्तपतेव विवस्वता॥ ॥

भिः कृतजलक्रीडादिका नीलवैडूर्यत्वादिना। उत्तरकुरुदेशो वर्ण्यते। निस्तलाभिर्वर्त्तुलाभिः। निस्तलं वर्त्तुलकामि
त्यमरः ४४ सर्वरत्नमयैरिति। नगोत्तमैः॥ पर्वतः श्रेष्ठैः ४५ पत्ररथा पक्षिणः ४६ नगोत्तमा वृक्षश्रेष्ठाः ४७ उत्तरस्तोयसां निधिः। उत्तरलवणसमुद्रः। अस्तीति शेषः ५५ तत्र सोमगिरिरिति। त
त्र लवणसमुद्रमध्ये मध्यप्रदेशे ५६ सत्विति। स देशो विसूर्योपि। रात्रौ विगतसूर्योपि। विगतसूर्यकिरणोपीति वा तस्य सोमगिरेर्भासा प्रकाशते॥ कथमिति सूर्यलक्ष्माभिविज्ञेयः। सूर्यप्रभया
विज्ञेयो देशः तपता विवस्वतेवेति योजना॥ ॥ ५७

ततश्चितातनःसुग्रीववचनात्हनूमतिकार्यसमाप्तेरागमवगम्यसुग्रीवेणाहनूमीतकार्यमाशोनिवेशितहृतिकुद्यहृनंतस्यमेदकार्यसाधकंविदित्वादरा यहीप्तितपामाहृतिताचकारहा
हासर्वथीत्यादिश्लोकहेपुनकर्मभिःपुरितात्मयाप्यहूमतःफलोदयस्त्वचरतिकरणंदृष्टवा।एतत्सर्वंतथामासेनिश्चेतुंसवेषःदर्शितिः।तत्रितापतेनेनत्यतिहासनोत्र
गुलीयकंअनुहितानुपश्यंतीतिकथनंकथमित्याशंकाद्यवसोयरंतासिहिंकथयतीवमदंपत्रहृत्यवदरित्यध्याहर्तव्यासहति।हरिणामितत्रहरीणांभावआर्षः।अति

ततःकार्यसमाप्तेरागमवगम्यहनूमति।विदित्वाचहनूमंतंचिंतयामासराघवः ६ सर्वथानिश्चितार्थोयंहनूमतिहरीश्वरः।निश्चितार्थामयाचापिहनूमान्कार्यसाधने ७
तदेवंत्रस्थितस्यास्यपरिज्ञानस्यकर्मभिः।भक्तीपरिगृहीतस्यध्रुवःकार्यफलोदयः १० तंसमीक्ष्यमहाबाहोनाथवानोत्तरंहरिं।कृतार्थरवसंतृप्तःपहृष्टेदृिमानसः ११
दृष्टोनस्यननःप्रीतःखनाशोकोपशोभितं।अंगुलीयमभिज्ञानंदत्तंपुंभ्यांपरंतप १२ अनेनत्वंहरिश्रेष्ठविदेहस्यकानात्मजा।मत्सकाशादनुप्राप्तमनुहिमानुपश्य
ति १३ अवसायश्चतेवीरसत्पुरुषविक्रमः।सुग्रीवस्यचसंदेशःसिहिंकथयतीवमे १४ ततस्तुहरिश्रेष्ठःकृत्वामूर्ध्निकृतांजलिं।विदित्वाचरणौचैवतस्थितः
त्यवग्रहं १५ ततस्तुकर्वेहरिणांमहत्सैन्यंबभूववीरःपवनात्मजःकपिः।ततोबुद्धेर्योभिविशुद्धमंडलःशशीवनक्षत्रगणेषुशोभितः १६ अतिबलबलमा
श्रितस्तवार्थभः १५ ततस्तुकर्वेहरिणांमहत्सैन्यंबभूववीरःपवनात्मजःकपिः।ततोबुद्धेर्योभिविशुद्धमंडलःशशीवनक्षत्रगणेषुशोभितः १६ अतिबलबलमा
श्रितस्तवाहरिवरहरेविक्रमविक्रमेस्तुते॥यवनसुतपथाधिगम्यतेःसाहननकसुताहनुमंतमाख्याकुरुत्व १७ इतिश्रीमल्लिंगिधाकांडेचतुश्चत्वारिंशःसर्गः॥ ॥
सर्वेष्वाहूयसुग्रीवःप्लवगान्प्लवगर्षभः॥समक्षंकाश्यपंवीरंजांबवंतमथाब्रवीत् १ एवमेतद्विनतेयोभवद्भिर्वानरोत्तमैः॥नतुयशसनेभवतुर्विनायहरिपुंगवाः॥२॥
शलभाइवसंछाद्यमेदिनींसंपतंतस्थिरे।रामःपश्चिमदिगंतस्थितंप्लवगसत्तमंहलक्ष्मण : ३ धनीसमाएलंमासीताप्राप्तिगमेकृतः॥नत्रकेनुदिशंस्थाःकिंरिपुंज
समाहृतः ४ ततस्थेमहसावीरोहरिः शतबलिप्रभःपूर्वदिशंप्रतियोविनतोहरिपूथपः ५ तारांगदादिसहितःप्लवगःपवनात्मजः।अगस्त्यचरितांताशंदर
क्षिणंहरिपूथपः ६ पश्चिमांवदिशंघोरंसुषेणःप्लवगेश्वरः।ततस्थेहरिशार्दूलोदिशंवरुणपालितं ७ ततःसर्वदिशोराजावोदीक्षलापथानथं।कपिसेनाप
तिर्वीरोगुमोदसुखितःसुखं ८ एवंसंवोदितःसर्वेराजावानरपूथपः।स्वांस्वांदिशमनुप्रेत्यस्वरिताःसंपतस्थिरे ९

बलेनि।तथाकुरुष्वत्यनंतरंइतिचरामोब्रवीदित्यध्याहर्तव्यं॥ ॥इतिश्रीमहेश्वरतीर्थीयेकिष्किंधाकांडेचतुश्चत्वारिंशःसर्गः॥ ॥रामइतिसीताप्यधिगम
दृतिनिमित्तेसप्तमी।आनयिष्यामीत्यत्रेतिकारोदृश्यं॥ ॥

रामः ४८

नदंतश्चोन्नदंतश्च गर्जंतश्च प्लवंगमाः। स्वेदंतो धावमानाश्च विनदंतो महाबलाः १० एवंसंचोदिताः सर्वे हरयो वानरयूथपाः। आजग्मुर्यत्र महेंद्रो हि निष्क्रामश्चोत्तरां दिशं ११
अहमेकोवधिष्यामि राक्षसेंद्रं सराघवम् महेंद्रमिव दुर्धर्षं सहसाहरिपुंगवाः १२ वेपमानो भ्रमेणाथ भवेद्भूः स्थापनामिति। एकएवाहरिष्यामि पातालाद्
जानकीं १३ निर्मथिष्यामि वेगेन वरुणालयमक्षयम् हरिष्यामि वधिष्यामि राक्षसं सागरानु १४ अहं योजनसंख्यानः शतेनैवेंधनाग्नेर्यः शतयो
जनसंख्यानः शतेनाधिकस्तथा १५ भूतलेसागरेवापि शैलेषुच वनेषुच पातालस्थापिवा मध्येनमामतिर्घतेगतिः १६ रक्षेकैकस्तदानेतुवानराबलदर्पिताः ऊचु
श्चवचनेनाप्रहरिराजस्यसन्निधौ १७ इतिश्रीमहाभारतेरामायणेकिष्किंधाकांडेपंचचत्वारिंशः सर्गः॥ गतेषुवानरेंद्रेषु सुग्रीवमब्रुवन्नृपः सुग्रीवमब्रुवान्नृपः कथंभवान्विजानातिसर्वंवैमंदलक्षणम् १
सुग्रीवश्चततोरामंत्ववाचप्रणतात्मवान्। श्रूयतांसर्वमाख्यास्ये विक्रमेरणवेमम २ यदानुडुंडुभिर्नीतमरावणमहिषाकृतिं। प्रतिकालयतेवाली मलयंप्रतिपर्वतं ३
नदीविवेशमहिषोमलयस्यगुहांप्रति। विवेशवालीतत्रापिमलयेनजिघांसया ४ ततोहंतत्रनिक्षिप्तोगुहाद्वारिविनीतवत्। नचनिष्क्रमतेवाली नदीसंवत्सरोगते ५
ततःक्षतप्लवेनाथ पुरेतत्रविलं। नदृहे विस्मितोदृष्ट्वाभ्रातुःशोकविषार्दितः ६ अथाहंगतवुद्धिस्तुबद्ध्वाकंनिहतोगुरुः शिलापर्वतसंकाशंबिलद्वारिसुषाकृतं ७
अशक्नुवन्निष्क्रमितुंमहिषोविनशिष्यति। ततोहमाशंकिकिष्किंधांनिराशस्तत्पदेविभे २ राज्येचसुमहत्स्थानंतारांचरुमयासह। मित्रैश्चसहितंक्षत्रबलमाभिविगतज्वर
रः ९ आजगामततोवालीहत्वातंवानरर्षभः ततोहमब्रुवंराज्ये गोरवाड्यपवित्रितः १० ममोत्तिष्ठांसुदुष्टात्मावालीप्रव्यथितेंद्रियः। परिकालपतेवाली धावंतंसवि
वैःसह ११ ततोहंवालिनातेनसानुबंधःप्रधर्षितः। नदीश्चविविधाःपुष्पवनानिनगराणिच १२ आदर्शतलसंकाशाततोवेष्टयिवीमया श्रलातचक्रप्रतिमा
दृष्टागोष्पदवत्क्षुण्णा १३ पूर्वोदिशंततोगत्वापश्यामिविविधान्द्रुमान्। पर्वतोप्लवनदीरम्यासरांसिविविधानिच १४ उदयंतंचयत्पश्यामिपर्वतेश्वातुमंडिते। स्त्रियोदृश्या

बंधुःततहतिविनीतवत्। मृतवत्ततहिति। ततश्चक्रपूर्णंविलेदृष्ट्वाविस्मितः प्राप्तशोकविषार्दितश्चाभूवमितिशेषः। अथ
तिः। अथानंतरंयुरुवीलासुग्रीवंनिहन्तहतिगतबुद्धिः। घातबुद्धिरासमितिशेषः राज्यमितिः। तस्माभिश्चसमस्तमितिपरिकालेनेनिष्कासयत् ॥ ॥ ॥

किं ५०

दिशदृतिनत्सा पूर्वसा दिशः पुनरावर्त्तमानः विंध्यादपसंकी र्णोदक्षिणेादिशंप्रस्थितरतिसंवेधः विंध्यादपसंकी र्णोमितिविशेषणेानपुनरावर्त्तनंविंध्यमित्यवगम्यते शान
दृति संपश्यनित्यनुषज्यते हिमवंतंचमेरुंचसमुद्रंचसंपश्यन्नूत्तरांदिशंप्रधावितदृतिसंवेधः हिमवंतंपश्यनित्याभिधानात् पश्चिमदिशेाषहिमवत्पर्यंतंपुनरावृत्यपूर्वांदि
शंप्रधावितदृत्यवगम्यते षष्टेति षष्टाशरणंरक्षितारंनविदंत्रविंदंत्रइभावश्चार्षः इदानीमित्यादिसार्धश्लेाकमेकंवाक्यं राजन्नूनस्मिन्नाश्रममंडलेवालीप्रविशेधदिदमस्मद्
ड्डीशनधाभवेदिति मन्नेगेननपुराहरीश्वरेणाभिशप्तःतथाइदानीमेस्मिन्नमितिपेाजना एवंप्रतिगुहांमनंगाश्रमस्थंऋष्यमूकगुहासीतामरणनिसेवस्थानभूतां ॥ ॥इतिश्रीम

परिकालपमानंतत्रवालिनानिर्दुनेात्यहं पुनरावृत्यसहसाप्रस्थितेाहंनदाविभो १६ पुनरावर्त्तमानंतुवालिनाभिद्रुतंदिशंनसाप्तंतेा भूयःप्रस्थितोदक्षिणांदिशं॥
१७ विंध्यादपसंकीर्णंचंदनद्रुमसेवितां द्रुमशैलांतरेपश्यन्भूयोदक्षिणांनेापरां १८ पश्चिमांचदिशंप्राप्तोवालिनासमभिद्रुतः संपश्यन्विविधान्देशानंतंचापिरिपुंतमं
१९ षष्ठमाप्तेगिरिश्रेष्ठंनरसंघविनं हिमवंतंचमेरुंचसमुद्रंचतथोत्तरं २० यदानविंदशरणंवालिनासमभिद्रुतः ततेा मां बुद्धिसंपन्नेाहनूमान्वाक्यमब्रुत् २१ इहानीमिमृ
तंराजन्यतेावालीहरीश्वरः मतंगेननदाशस्तत्स्मिन्नाश्रममंडले २२ प्रविशेधदिवावाली मूर्द्धास्यशतधाभवेत् नचवासःसुखेास्माकंनरुद्धेाभविष्यति २३ ततः पर्वतमा
गम्यऋष्यमूकंगुहांतमनानविवेशतत्रवालीमतंगस्याभयान्नहा २४ एवंमयातदाराजन्नघत्यस्मुपलक्षितं पृथिवीमंडलंसर्वंगुहाप्रस्थागतस्ततः २५ इत्यार्षरामायणे
किष्किंधाकांडेषट्चत्वारिंशःसर्गः॥ ॥दर्शनार्थंतुवैदेह्याःसर्वतःकपिकुंजराः वादिष्टाःकपिराजानपथेकंजग्मुरंजसा १ तेसरांसिसरित्कक्षानाकाननगिरीनदीन्
गोलांगूलाश्वलांगूलिविंध्यंनिसमंततः २ सुग्रीवेणसमाज्ञाताःसर्वेवानरपूथपाः नानादेशान्विविंध्यंतिसर्वेलवनकाननान् ३ विविंध्यंतुदिवंसर्वेसीतादर्शनेहताः समायां
तिस्मभेदिग्भ्यानिशाकालेषुवानराः ४ सर्वर्तुकांश्चदेशेषुवानराःसफलद्रुमान् आसाद्यरजनींशय्यांचक्रुःसर्वेमहर्षुते ५ तद्दृष्ट्वथमंकृतामासप्रस्रवणगिरौगताः कपिराजेन
संगम्यनिराशाःकपिकुंजराः ६ विविंध्यंतुदिशंपूर्वांपथेकंमविवेसह अदृष्ट्वाविनतांसीतांमानसंगममहाबलः ७ दिशमप्युत्तरांसर्वांविविंध्यसमहाकपिः आगतःसहसैन्ये
नवीरांशनबलिप्तस ८ सुग्रीवःपश्चिमामाशांविविंध्यसहवानरैः समेत्यमासेपूर्णेतुसुग्रीवमुपचक्रमे ९ ॥तेप्रस्थवणेदृष्ट्वास्थंसमासाद्यामिवाध्वगाः आसीनंसहरामेणसु
ग्रीवमिदमब्रवीत् १० विविंधाःपर्वताःसर्वेवनानिगहनानिचानिम्नगाःसागरांताश्चसर्वेनपदाश्चये ११ गुहाश्चविविंधाःसर्वायाश्चतेपरिकीर्तिताः॥विचित्राश्चमहा

हेश्वरीयेकिष्किंधाकांडेषट्पंचाशःसर्गः॥ ॥तदितिसरित्कक्षावरीकुंजांनदीदुर्गान्नदीगिरिर्गमान्प्रदेशान्सर्वर्तुकांश्चेतिशेषः गुल्मालतावितानसंततान् १२
नाःसर्वेषट्सुदेशेषुप्रभूतांविविधित्यसर्वर्तुकानूप्रसर्वकालिकपुष्पफलयुक्तान्सफलान्नतान्नत्कालीनफलयुक्तान्सुष्ठुमानूप्रासादान्घरान्नाजन्पाशप्यंचकुशितिपूजनात्र
नेनआहारविश्रमादिकंग्रहणात्नाप्तवगम्यते नदृष्टइति इत्थानविशिष्टमहः निर्गताश्रमवनिर्निशेषः एकैकस्यागमनमाह विचित्येत्यादिविचिता
श्चेनि लतावितानसंततालेतामिर्वितताः संततावृक्षेतिर्यगूर्ध्वव्यामाइत्यर्थः॥ ॥

रामायण ५०

इति महेश्वरतीर्थीयेकिष्किंधाकांडेसप्तचत्वारिंशःसर्गः ॥ ॥ पर्वतानिति । पर्वतन्विंध्यस्यचैतत्पर्वतानुयोगेन । ओषधिप्रस्थेवर्णितान् । यत्रवैध्यफलेत्यादिना । स्निग्धपत्रादृत्यादावपिनसेतीत्यनुषज्यते । तत्रदेशस्योक्तरूपत्वेकारणमाह । केदुर्गेत्यादिना । तत्रेति । तत्रदेशस्यानदीशब्देननिम्नोयानदीप्रदेशश्चोच्यते । नि

गह्नेषुचदेशेषुदुर्गेषुविषमेषुच । सत्वान्यतिप्रमाणानिविचिन्वन्तिहनूमतः १३ येचैवगह्वरादेशाविचिन्वन्तेहनूमतः । पुनरुद्दारसत्वाभिर्नोहनूमान्समेष्यति । लोभयिष्यन्निवानेरद्रु
द्रुमंतुयोमेवगन्तासुग्रीवस्यप्रियंकरः १३ इतिश्रीमद्रामायणेकिष्किंधाकांडेसप्तचत्वारिंशःसर्गः ॥ ॥ सहनारागदाभ्यांतुमहसाहनुमान्कपिः । सुग्रीवेणयथोद्दि
ष्टंगन्तुंदेशप्रचक्रमे १ मनुहूरमुपागम्यसर्वेतेकपिसत्तमैः । ततोविचित्यविंध्यस्यगुहाश्चगहनानिच २ पर्वतायनदीदुर्गान्सरांसिविपुलद्रुमान् । एकैवदेशश्चविविधानुपर्वतो
नूधनपादपान् ३ अन्वेषमाणास्तेसर्ववानराःसर्वतोदिशं । नसीतांददृशुर्वीरामैथिलीजनकात्मजां ४ तेभक्षयंतोमूलानिफलानिविधानपि । अन्वेषमाणादुर्धर्षीन्य
वसंस्तत्रतत्रतु ५ मनुदेशेदुरन्वेष्योगुहाश्चगहनवान्महान् ॥ तस्कानुतेनतादेशंसर्ववैहरिपूथपाः ६ निर्जलेनिर्जनेभूम्यांगहनेघोरदर्शने । नादृशानप्यरण्यानिविचित्यभृश
पीडिताः ७ कुद्देशश्चदुरन्वेष्योगुहाश्चगहनवान्महान् ॥ इतस्कानंतनोदेशंसर्ववैहरिपूथपाः ८ देशमन्यंदुराधर्षंविविशुश्चाकुतोभयाः । पत्रवैध्यफलद्दक्षाविबुध्याः प
रिवर्जिताः ९ निस्तोयाःसरितोपत्रमूलपत्रसुदुर्लभाः । नसंतिमहिषायत्रनप्रमाणचहस्तिनः १० शार्दूलाःपक्षिणोवापियेचान्येवनगोचराः । नचात्रदृश्यतेसौम्यौषधीनवल्यो
नापिवीरुधः ११ स्निग्धपत्रास्थलेयत्रपद्मिन्यःफुल्लपंकजाः । वेप्तणीयःसुगंधाश्चभ्रमरैश्चविवर्जिताः १२ कंदुर्नीममहाभागःसत्यवादीतपोधनः । महर्षिरपरामा
धीनियमेदुःखवर्षणः १३ तस्यतस्मिन्वनेपुत्रोबालकोदशवार्षिकः । प्रनष्टजीवितोनाथकुहनत्रमहामुनि १४ तेनधर्मात्मनाशंकेकृत्वेतत्रमहद्वनं । अशरण्येषु
राधर्षेमृगपक्षिविवर्जितं १५ तस्यतेकाननेनीतांकृतिंकंदणिचाप्रभूतानिनदीनांचविविच्यंतेनिसमाहिताः १६ तत्रचापिमहात्मानोनापश्यन्जनकात्मजां ।
हन्तीरंरावणंवापिसुग्रीवप्रियकारिणः १७ तेवयंविश्रुतेभीमेलतागुल्मसमावृते । दृष्ट्वाभीमकर्माणमसुरंसुरनिर्भयं । तंदृष्ट्वावानरा घोरंस्थितंशैलमिवासुरं । गर्हेप
रिहिताःसर्वेदृष्ट्वातान्यवनोपमान १९ सोपिनात्वानरान्सर्वान्नष्टस्थित्यवधारयन् । तस्यमूर्ध्निसुसंक्रुद्धोमुष्टिमुद्यम्यसंहितं २० तमापतंतंसहसाचालिपुत्रोगदस्त
तोपाःसरितोपत्रेतिपूर्वमभिधानात् । तंदृष्ट्वेति । गर्हेपरिहिताश्चरूपपरिधानंकृतवंतः । तस्येति । ओगदःसह

तमुष्टिमुद्यम्यापतंतंतमपेरावणंदृष्ट्वेत्यत्रतस्यमूर्ध्नितलेनाभिघानेनिसंबंधः ॥ ॥)

विचिन्तमिति। अपरेशपरेत्यभवतिदृष्टपरेतनिकृष्टमित्यर्थः॥ ॥ किष्किंधाकांडे अष्टचत्वारिंशः सर्गः॥ ॥ तचतच्छ्रुत्वेति। महात्मानमित्यात्मनिबद्धवचनैश्चस्वामिभिःसहविचितानिपुष्पाभि
रितिशेषः। अथपीति। हेवनौकसः इदंदुर्गंवनंअद्यापिविचिन्वंतुभवंतइतिशेषः। कथमिति। चेत्तेवदंत्यत्काकुनरेतद्वनंविचीयतामवद्भिरितिशेषः। अवशेषमिति। निर्वेदमागम्यालक्ष्म

सवालिपुत्राभिहतोवृक्षाच्छैलाग्रमुद्वमन्। अभ्यरोत्पपतङ्गोपर्पर्वतःस्वयंवनः २३ नेतुनस्मिन्गिरौशृंगेवानरानलितकाशिनः। विचिन्वन्तापशास्तत्रसर्वतेगिरिगह्वरे २४
विचिनंतुवनंसर्वंसर्वतेकाननौकसः। अन्यद्देवापरंघोरंविविशुर्गिरिगह्वरं २५ तेविचित्यपुनःखिन्नाविनिध्यात्मसमागताः। एकांतेहदकूलेधुनिषेदुर्दीनमानसाः २६ इत्या
र्षेरामायणेकिष्किंधाकांडेअष्टचत्वारिंशःसर्गः॥ ॥ अथोगृध्रस्यतद्वाक्यंसर्वान्वानरानिदमब्रवीत्। परिश्रांतान्महाघोरान्नमाश्वासयन्शनैर्वचः १ वनानिगिरिशृंगाणिनदीदुर्गाणि
गह्वरान्। विचिन्वंतोनसीतांहिराघवस्यैववविचितानिसमंततः २ नत्वेतत्रमहात्मानंपश्यामोजनकात्मजं। नत्वरण्येतयापेनसीतासुरसुतोपमा॥ ३॥ कालस्यनोमहान्यातःसुग्रीवश्चोग्र
शासनः। तस्यास्मद्भयभीतस्यनिवेदंनैवगच्छति ४ निवेदंचैवनोदृष्ट्वासर्वेषांवानरर्षभाः। विचिन्वंतोवनंसर्वंविचिन्वंतुसमंततः ५ विहायसेदंशोकंचनिर्वेदोवैवसमुत्थितः। विचिन्वध्वंतथासीतांपश्यामोजनकात्मजां ५ अनिर्वेदंचदृष्ट्वैवंसमनसमुदाहरत्
गतयः कार्यसिद्धिकरा णांइत्यस्मादेतदुदाहृतं ६ अथापीदंवनंदुर्गंविविचेत्तुवनौकसः। खेदंत्यक्त्वापुनःसर्वेवनमेवविचिन्वतां ७ अवशेक्रियमाणेतुदृष्टेतस्मिन्कर्म
णांफले। आनिर्वेदमागम्यनहिनोन्मीलनेक्षमं ८ सुग्रीवःकोधनोराजातीक्ष्णदंडश्चवानरः। प्रेतंवेनःक्षमंतेनरामस्यचमहात्मनः ९ हितार्थंप्रेतमुत्क्रंवःक्रियतांयदि
रोचते। उच्यतांहिक्षमंयत्नात्सर्वेषामेववानराः १० अंगदस्यवचःश्रुत्वाववनंगोधमाहनः। उवाचवाक्यंकरुणंवाचाणिपाश्रमविनया ११ सदृशंखलुवोवाक्यमंगदोयदुवा
चह। हितंचैवानुरूपंचकिंपुनस्तस्यभाषितं १२ पुनर्मीलिष्यहेशैलान्कंदरांश्चसरितथा। काननानिचशुन्यानिगिरिप्रस्रवणानिच १३ पथोदृष्टानिसर्वाणिसुग्रीवेणमहा
त्मना। विचिन्वंतुवनंसर्वेगिरिदुर्गाणिसंगताः १४ ततःसमुत्थायपुनर्वानरास्तेमहाबलाः। विंध्यकाननमेकीर्णंविचेरुर्दक्षिणांदिशं॥ १५ तेशरास्त्रप्रतिमंश्रीमद्वनप
र्वतं। शृंगवंतंनदीवृक्षमधिरुह्यचवानराः १६ ततोलोध्रवनेरम्येसप्तपर्णवनानिच। विचिन्वंतोहरिवराःसीतादर्शनकांक्षिणः १७ तस्मात्पर्यमधिरूढास्तेश्रांताविपुलविक्र
माः। नपश्यंतिस्मवैदेहीरामस्यमहिषीप्रियां १८ तेतदाहतमेधौघंविवृद्धंकेदारं। अवेक्षेहनहरयोवीसमाणाःसमंततः १९ अवरुह्यततोभूमिंश्रांताविगतचेतसः। स्थिता
मुहूर्त्तंतचाथदृष्ट्वामूलफलान्विताः २० तेमुहूर्त्तंसमाश्वस्ताःकिंविदुःपरिश्रमाः। पुनरेवोचतुः क्रुद्धाःसर्वेवनमेवविचिन्वतां २१ दृष्ट्वमत्स्यमुखाकीर्णंदिशं
र्षभाः। विंध्यमेवोदितःकृत्स्नंविचेरुश्चसमंततः २२ इतिश्रीकिष्किंधाकांडेएकोनपंचाशःसर्गः॥ ॥ इतिकुशलयोगाख्यानिषोडशीकृतवर्त्तवर्त्तमानकथासमाप्ता॥ ॥

नःमीलनंनेत्रेनिमील्यावस्थानं। निरूपोगतेतियावत्। नःअस्माकंनक्षमं। यथोदृष्टानीतिविचिनुमवेतमितिशेषः॥ ॥ रामयणतत्वदीपिकायांएकोनपंचाशःसर्गः॥ ॥

किं॰ ५२

अन्योन्यसंपरिष्वक्ता अन्योन्यगृहकाङ्क्षिणः ॥ नवकैरिति श्लोकद्वयमेकं वाक्यं आपीडैः शिखरैः हेमाभरणभूषितान् ॥ फलितैर्हेमाभरणान् ॥ हिरण्मयान् नूतनहेमशोभितान् ॥ तालकादिनिभूषितान् ॥ नानाद्रुमान् ॥ दृष्ट्वेति पूर्वेण संबंधः ॥ नीलवैदूर्यसंकाशान् ॥ कोद्रवकसन्निभैर्महद्भिः कांचनैः पद्मैर्वृतान् ॥ नीलवैदूर्यवर्णान् ॥ [illegible] ॥ अन्योन्यसंपरिष्वक्तान् ॥ मुपर्यागतमानसान् ॥ तेन हृष्टान्तरात्मनः ॥ ३ आलोक्य दृष्ट्वा ॥ वानरान् ॥ नितरां तेन हृष्टान्तरात्मनः ॥ ततस्ते देशमागम्य सर्वे विनिपुनः पुनः ॥ २४ दृष्ट्वा ॥ कांचनान् वृक्षान् ॥ नूतनसंवेशनसभान् ॥ सालान् ॥ तालान् ॥ तिलकान् ॥ नीपान् ॥ सूर्यान् ॥ अन्धुलान् ॥ कुभान् ॥ अन्धवान् ॥ २५ वेणुकान् ॥ मागधान् ॥ दोषकान् ॥ कोविदारान् ॥ चपुष्पितान् ॥ नवकैः ॥ कांचनैश्चित्रैः रक्तैः किंशुकैस्तथा ॥ २६ आपीडैः शुभैः ॥ शिखरैः ॥ हेमाभरणभूषितान् ॥ हिरण्मयान् ॥ नीलवैदूर्यवर्णान् ॥ सुपुष्पितान् ॥ नानाद्रुमान् ॥ दृष्ट्वा ॥ काशान्वेदर्षभपथैर्वेदिकान् ॥ २७ विश्रान्तमानसान् ॥ सुपुष्पितान् ॥ हिरण्मयान् ॥ नीलवैदूर्यवर्णान् ॥ सुपुष्पितान् ॥ पद्मिनीः ॥ पद्मगन्धिनीः ॥ २८ महद्भिः ॥ कांचनैः ॥ पद्मैर्वृतान् ॥ बालार्कसन्निभैः ॥ जातरूपमयैर्मत्स्यैर्महद्भिश्चसकच्छपैः ॥ २९ नलिनीस्तत्र ददृशुः ॥ प्रसन्नसलिलावृताः ॥ कांचनानिविमानानिरजतानितथैव च ॥ ३० तपनीयवासांसि ॥ मुक्तालालावृता निच ॥ हैमान्यजनभोगानिवैदूर्याणिवैतथा च ॥ ३१ ददृशुस्तत्रहारांश्च ॥ हृष्टपुष्टाननिर्वशः ॥ पुष्पिताग्रफलिनोद्रुमान्प्रकाशमणिसन्निभान् ॥ ३२ कांचनप्रभरांश्चैव ॥ मूलिचूतमंततः ॥ मणिकांचनचित्रांश्च ॥ शयनान्यासनानिच ॥ ३३ विविधानिविशालानिददृशुस्तत्रवानराः ॥ हैमरक्तांश्च ॥ नानागंधसंवेष्टान् ॥ शुक्लान्प्रवरहारांश्च ॥ मूलानिचफलानिच ॥ ३५ महार्हाणिचपानानि ॥ मिश्रकाण्यासवेतिच ॥ कांबलानीचचित्राणि ॥ प्रावाराजिनानिच ॥ ३६ तत्र नत्रचविन्यस्तान्दीप्तान्वैश्वानरप्रभान् ॥ ददृशुर्वानराः ॥ शुभ्रान्नानारूपसंस्तरान् ॥ ३७ नैषधंतत्रविविन्यस्तो ॥ विलेतत्र महाप्रभो ॥ ददृशुर्वानराः ॥ शूराः ॥ स्त्रियंकांचिद्दूरतः ॥ ३८ तोदृष्ट्वाभृशसंत्रस्ता ॥ श्चीरक्ष्मान्निनोवरां ॥ तापसीनियतांहारांज्वलंतीमिवतेजसा ॥ ३९ विस्मिताहरयस्तत्रवभूवनिपुणंतदा ॥ सर्वशः ॥ ४० ततोहनूमान्गिरिसंनिकाशः ॥ कृतोजलिस्तामभिवाद्यदृष्ट्वा ॥ पप्रच्छकालेभवनेविलेवरत्वानिचेमानिवरस्त्रियस्य ॥ ४१ इत्यार्षेरामायणे वाल्मीकिये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसाहस्र्यां संहितायां किष्किंधाकांडेपंचाशः सर्गः ॥ ॥ इत्युक्त्वाहनुमांस्तत्रपुनः कृष्णाजिनो वरः ॥ अब्रवीत्तांमहाभागांतापसींधर्मचारिणीं ॥ १ ददर्शविष्णोःसहसाविलेनिभिरसेहने ॥ सुप्तिपासापरिश्रांताःपीतविन्यश्चसर्वशः ॥ २ महद्धरण्यांविवरंश्रविष्टाःसप्तापिणासिनाः ॥ इमांस्त्वंविविधान्भावान्विविधानद्रुमोपमान् ॥ ३ दृष्ट्वावपंचवयसंस्थितांसेभीतानष्टचेतसः ॥ कस्येमेकांचनाःकृष्णाःकृष्णादित्यसंनिभाः ॥ ४ शुचीन्यभक्षाणिफलानिमूलानिचफलानिच ॥ कांचनानिमानानिरजतानिमहार्हाणिच ॥ ५

मत्स्यैर्हृताः ॥ प्रसन्नसलिलावृताः ॥ नलिनीश्चददृशुरितियोजना ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थीयेकिष्किंधाकांडेपंचाशः सर्गः ॥ ॥ इमांस्त्वंइति ॥ भावान्पदार्थान् ॥ ॥

कर्येमत्सम्बन्धेति। आत्मनस्तु भावात्। तत्वानुभावादित्यर्थः। मयेनामेति। मायया विविधशक्त्या। स्थितिः। औशनसं धनं विविधनिर्माणप्रतिपादकं शिल्पशास्त्रज्ञानं। शिल्पयोशनसाधातितत्वात्तद्
नत्वव्यपदेशः। इदमिति। ब्रह्मणा विविधनिर्माणसमर्थपुरुषेणादत्तं ब्रह्मशब्देशनविशुक्रमयवाची। ममेति। दत्तपदवत्। एवमादिरूपः॥ ॥ इति श्रीकिष्किंधाकांडे एकपंचाशः सर्गः॥

तपनीयमयान्रूपान्मणिमुक्ताप्रवालकान्। पुष्पितान्फलवंतश्चपुष्पाः सुरभिगंधयः ६ इमेसाधूनदमयाःपादपाःकर्णिकारवत्। कर्णिकारा कांचनीनिचयपद्मानिनानानिविमलेजले ७ क
र्यमत्स्याश्चसौवर्णाःसहनिष्टनिकच्छपैः। आत्मनस्तानुभावाद्वाकामवेतनयोबले ८ अनानतोनमःसर्वेषांसर्वमाख्यातमर्हसि। एवमुक्ताहनुमतातापसीधर्मचारिणी ९ पु
नुवाचहनूमंतंसर्वभूतहितेरता। मतंगेनेहतपसाप्राप्तामेपरमांगतिं १० तेनेदंनिर्मितंसर्वंमाययाकांचनंवनं। पुराशापवशात्त्यक्तंविशुक्रमीवभूवह ११ येनेदंकांचनंसर्वंनिर्मि
तंभवनोत्तमं। मतुवर्षसहस्राणितपस्तप्तंमहावने १२ पितामहोहरेस्तेनसर्वंमेशनसेधनं। विधायसर्वंबलवान्सर्वकामेश्वरस्तदा १३ उशनासुखितःकालंकंचिदस्मिन्महावने। त
मभ्यागमदेमाणंशक्रोदानवसत्तमं १४ विक्रम्यवाशनिंहस्तेनघ्नंतमपुरंदरः। इदंब्रह्मण्यगात्तस्मादेमाणंभवनोत्तमं। शतानांसप्तकोटीनांकामभोगाश्चयेहवै। हिरण्मयादुहितामेरुसाव
र्णेरहंतस्याःस्वयंप्रभाइतिख्यातिमभवंदेमाणंवानरोत्तम १५ ममप्रियसखीहेमाहंतस्यांतविशारद॥ तयादत्तवरात्तस्मिन्नाश्रमेभवनंमहत् १६ किंकार्यंकस्यवाहेतोःकांता
रमिदमाश्रिताः। स्वयंप्रभाइदंख्यातिमभवंदेमाणंवानरोत्तम १५ ममप्रियसखीहेमाहंतस्यांतविशारद॥ तयादत्तवरात्तस्मिन्नाश्रमेभवनंमहत् १६ किंकार्यंकस्यवाहेतोःकांता
रमिदमाश्रिताः। कथंचैवेदंवनंदुर्गंसुभीममिरुपलक्षिते १७ इमान्नःसर्वहरणान्मूलानिचफलानिच॥ शुक्लापीतानुपानान्यंसर्वमेवकुमर्हथ १८ इत्यर्धंतमाणोकिंकिंधाकां
डेएकपंचाशःसर्गः॥ ॥ अथतानब्रुवीत्सर्वान्विश्रांतान्हरिपूथपान्। इदंवचनमेकाग्रातापसीधर्मचारिणी १ वानरायदिवःवेत्थवनस्यःफलमक्षतं। तापसीधर्मचारिण्या
श्रोतुमिच्छामिकथ्यतां २ तस्यास्तद्वचनंश्रुत्वाहनुमान्मारुतात्मजः। आर्द्रयेनयथातत्प्राप्तंतथाहमुपवर्णये ३ राजासर्वस्यलोकस्यप्रहर्तृवरुणोपमः। रामोदाशरथिःश्रीमान्विष्णु
र्देवकाचनं ४ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रावैदेह्यासहभार्यया। तस्यभार्यानिनस्थानाद्रावणेनहृतावलात् ५ वीरेणसप्तसालानांसुग्रीवेणाभवानरः। राज्यात्कानरमुख्यानांदेवग
स्थापितावपे ६ अगस्त्यचरितामाशांदक्षिणांयमरक्षितां। सहेमिर्वानरैर्मुख्यैरंगदप्रमुखैर्वयं ७ एवंगसहिताःसर्वेरामसंसक्तमानसाः। सीतयासहदेवेत्यामार्गि
मितिचोदिताः ८

वानरइति। मयाश्रावं। मयाश्रोतुमिष्टं। आगस्त्यचरितामिति। दक्षिणामाशांधनिनेयेन। तस्थापितावयमितिसंबंधः॥ ॥

नेषामपिहिसर्वेषामनुमानमुपागतं।।लक्ष्मिन्नपक्षिनिर्गमनरूपलिंगदर्शनात्विलप्रवेशानमंगीकृतमित्यर्थः।।त्वोचेति।।परिघुनाःपरिक्षीणाः।। ॥ इतिश्रीमहेश्वरतीर्थविरचितरामय

विचिन्वतोवनंसर्वेसमंतादक्षिणंदिशं।।बुभुक्षिताःपरिश्रांताःस्मश्लमुपाश्रिताः।। ९।।विवर्णवदनाःसर्वेमर्वेषांनयशोधनाः।।नाधिगच्छामहेपारमग्राह्यंमहार्णवे १० वारये
न्नक्तंचसुदुष्टंवोमहद्विलंलक्ष्मणापरं।।पक्षपन्नेनिमित्तेरणसमाहृते ११ अस्माद्देसान्नलंक्रांताःनिर्यांताविहतद्विलात्कुरुणःसारमाश्चैवनिबर्हतिपतविणः १२ साधुवपवि
शामीतिमयाउक्ताःस्ववंगमाःनेषामपिहिसर्वेषामनुमानमुपागते १३ कार्यलक्षणान्विताःतंतोगाढंनिपतिताश्चलहलोपरमर १४ इदंप्रविष्टःसहसाविलंतिमिरसंवृतं।।एवंनःका
र्यमेतेनलक्ष्येणवयमागताः १५ त्वंवेवोपगताःसर्वेपरिघूनाबुभुक्षिताः।।आतिथ्यधर्मरत्नानिमूलनिवफलानिव १६ अस्माभिरुपपुक्तानिबुभुक्षापरिपीडितैः।।यत्पू
र्यमेनेनक्लेनवयमागताः सक्षिताःसर्वेक्षियमाणाबुभुक्षया १७ ब्रूहिप्लवगशार्दूलकार्यंकिंनेकुर्वेनुवानराः।।एवमुक्तानुमर्वेज्ञोवानरैस्तैस्वयंप्रभा १८ चन्द्रवाक्यनतःसर्वोनिदेवानरयूथपान्।।सर्वेषांप
रिनुष्टस्त्रिवानराणांनरर्षभः १९ चरंत्यामप्रधर्मेणनकार्यंमहकेनचित् इत्यार्षेकिष्किंधाकांडेद्विपंचाशःसर्गः।। एवमुक्तेशुभंवाक्यंनाधर्मसंहितं २० उवाचहनु
मान्वाक्यंतामनिंदितचेष्टितं।शरण्यंत्वोपपन्नाःस्मःसर्वेवैधर्मधारिणि २१ यःक्रतःसमयोस्माभुग्रीवेणमहात्मना।।सनुकालोव्यतिक्रांतोविलेचपरिवर्तनं २२ मात्यम
स्माहिलोद्वाहुन्नायनुमर्हसि।।तस्मात्सुग्रीववचनादतिक्रांतानांनापुषः २३ त्वानुमर्हसिनःसर्वान्सुग्रीवभयशंकितान्।।महच्चकार्यमस्माभिःकर्त्तव्यंधर्मचारिणि २४ तच्चा
पिनक्षतेकार्यंअस्माभिरहवासिभिः।।एवमुक्तोहनुमतातामसीवाक्यमब्रवीत् २५ नीवनाद्दुष्करंमन्येप्लविष्टेननिवर्त्तितुं।।तपसःक्षयभावेननियमोवार्त्तितेनवु २६ सर्वानेवविला
दस्मान्नार्यिष्यामिवानरान्।।निमीलयंतुचक्षूंषिसर्वेवानरयूथपाः २७ नहिनिष्क्रमितुंशक्यंअनिमीलितलोचनैः।।ततस्तुमीलितासर्वेवसुकुमारांगुलैःकरैः २८ सहसाप्रिद
धुर्हृष्टाःप्रनष्टाःप्रनकौक्षयाःवानरास्तेमहात्मानोहस्तरुद्धमुखास्तदा २९ निमेषांतरमात्रेणविलादुत्तीर्यतेतदा।।सर्वेतापसीधर्मचारिणी ३० निस्तुतानूविषमान्नस्मात्स
माश्वासेरमब्रवीत्।।एषविंध्योगिरिःश्रीमान्नानाद्रुमलतायुतः ३१ एषप्रस्रवणःशैलासागरंयंमहोदधिः।।स्वस्तिवोस्तुगमिष्यामिभवंतोवानरर्षभाः ३२ इत्युक्त्वाहिलेश्रे
मान्त्विविवेशस्वयंप्रभा ३३

एतत्तत्वदीपिकायांकिष्किंधाकांडेद्विपंचाशःसर्गः ५२

एम ५३

पुत्रधीत्वात्वांपुत्रगतंकृतवान्सुधीवः कथंहनिष्यतीत्याशंक्याह। नवाहमितिकिंमदहितमेतौवितानतोनौवितानवृद्धिनाद्यसनंपश्यद्भिःसुहृद्भिः।किंसुहृद्दोमद्यसनप्रदर्शनेनश्लोकेशब्दितात्रमकिं
प्रयोजनमित्यर्थः।श्रुत्वागदस्यापित्वचोनुकूलंत्रैगदस्याप्यनुकूलंतास्यवचनंश्रुत्वेत्यर्थः।असक्कन्मद्यितंवै इतिश्रीमहेश्वरजीशीपेकिंकिंधाकांडेविषेवाशःसर्गः॥ ॥तथेति।तत्पेह
तेमेनेतत्रैकर्त्रैसाप्रर्थ्यप्रतीतिमेनरत्नार्थः।सामर्थीमेवशतिपादयति।बुध्याहीत्यादिना।अरोगणाःअरुग्णाःपाठांतरेचयुताः।अक्रूरधाश्चरणैर्वयहरणधारणतथाउद्यमोहार्थक्रिया
नेनलक्षणंबधीरादति।वनुर्वलसमन्वितं।वाहुबलमनोबलोपायबलंचुबलसमन्वितं।पहा।चतुर्विधबलानि।समासाएवंचत्वारोपायाः।चतुर्देशगुणाःकृदेशकालहानादद्यस

नचाहंयोवरात्तेनसुरीवेणाभिषेचितः नोर्देरणाभिषिक्तोस्मिरामेणाक्लिष्टकर्मणा १८ सपूर्ववद्वैरोमोरानादृष्टावलिकमं।एतावियतिदेशेनतीक्ष्णेनकृतनिश्चयः १९
किंमेसुहृद्भिर्वीसनंपश्यद्भिर्वितानतोः।दृष्टेवशायमाशिष्येपुत्रेणसमारोधति २० एतच्छ्रुत्वाकुमोरेणपुत्रात्तेनभाषितं।सर्वेनिवानरश्रेष्ठाःकरुणंवाक्यमब्रुवन् २१ तीक्ष्णःअक्रू
त्यासुग्रीवःक्षिणसक्रश्चराघवः।मित्रार्थंकृतकार्यंकृतस्मिंश्चसमयेगते २२ अदृष्टापरवैदेहीतांदृष्ट्वाचैवसमागतान्। राघवप्रियकामार्थंघातयिष्यतेशत्रुः २३ नस
मंवापरधानंगमनेस्वामिपार्श्वतः।प्रधानभूताश्चत्वारःपुरुषाःसमाहिताः २४ इहेवसीतामन्वीक्ष्यदृष्टिमुपलभ्यवा।नोचेदक्षमतंवीरनिधानमेषमस्तुते २५
सवेगमानंतुभयाहिनोशुलाववक्तारंतंभाषेअलंविषादेनविदेहीप्रियंवक्तामसर्वेहृष्टोवनेवयं॥ ॥ १६ दृष्टंहिमायाविहतंसुदुर्गमप्रभूतमप्युष्टकभोज्यपेयं।इहास्ति
नोनैवपुरंदरात्मजंपश्यन्नघवाद्यनएजतोपिवा २७ श्रुत्वातदस्यापित्वचोवचनंकूलमूचुश्चसर्वेहरयःप्रतीताः।पथानहन्येमनथाविधानमसक्कन्मद्येवविधत्तानः॥
१८ इत्यार्षेरामायणेकिष्किंधाकांडेविंशतितमःसर्गः॥ ॥तथाब्रुवतितांस्तुनाराधिमतिवर्धिसत्रथमेनेतद्वनंपंहनूमानगदेनतत् १ बुध्यात्यङ्गागयापुक्तंचतुर्वलस
मन्वितं।चतुर्दशगुणंक्रोनेहनूमान्वालिनःसुतं २ आपूर्यमाणंशशवत्प्रतीतोबलपराक्रमैः। शक्तिनेशुक्लपक्षादौवर्धमानमिवश्रिया ३ हनूमतिसमंबुध्याविक्रमसत्त्व
पिनः।शुश्रूषमाणंतारस्यसुक्रस्यवचनंपुरः ४ मन्त्रुरर्थेषुश्रांतंसर्वशास्त्रविशारदं।अभिसंधातुमारेभेहनूमन्तंगदंततः ५ सचतुर्वलमुपायानंद्विताषड्गुणवर्धन

वक्तिशमहिस्मृतासर्ववित्तानतारूपंऋज्जुसंहतमंत्रता।त्रिविधवादिताःशौर्यशक्तिसत्वलक्षतज्ञता।शरणागा
नवात्सल्यमनशिलमचापलं।इसुक्रवचनंदेश्यगुणयुक्तं।शुश्रूषमाणमितिं।तारस्यशुश्रूषमाणंवाक्यमित्रेशेषः।सुक्रस्यवपुरंदरं।पुरंदरसन्निधानात्। अत्रसुक्रशब्दो
बृहस्पतिपरः।यद्वा।सक्रस्यविरवस्थायोहितेनयदिशः।सुक्रस्यववनंपुरंदरः।क्रांतवानित्यवगम्यते।अभिसंधातुं।समाधातुंसहति।चतुरंगीसामाद्यानामधेयत

नीयेभेदमनुवर्णयन् ॥।

तेषिकृतिकोपोपायसमन्वितैः। कोपजन्योर्थपः कोपोपायः इङ्गितज्ञसमन्वितैः। कोपोपायप्रयोगसमन्वितैरितिवा। आत्मापमानसंपन्नः पुत्रदारैर्विनापुत्रदारैर्विरहितः। त्वयेतिकर्त्रीरितीषा। त्वयैवआक्रम्यनेनसहिष्यतिपितेपुत्रदारानूत्पत्स्यत्वानपुत्रैःपुत्रानानुवर्त्तैरनित्यर्थः पितेनानुपुत्रैःपुरितिकृतानेवाह। यथेति। यथानाववानीलःसुग्रीवश्चपेतेत्वानानुपुत्रैःपुः॥ तथाहमपि। नानुवर्त्तइतिपोजना। इङ्गितेनत्वईमेवाकं। सुग्रीवात्रश्वीक्षारयः इङ्गितेनमुग्रीवारयकर्षितुंनशक्ता। ननुनयाप्यहमेकएवमुग्रीवेणविशृत्यस्थास्यामीत्यतआह। विग्रहेति। विशृत्यासनमपिदुर्बलेसहबलीयसएवकर्त्तव्यमाहुः ननुदुर्बलस्यबलीयसा। तस्मादात्मरक्षाकरःत्वंसमकक्षोदुर्बलः बलीयसानविशृङ्गीतविशृत्यनाभिनेतियोजना॥ स्तोबलाभी

नेषुसर्वेषुभीतेषुनतोभीषयदंगदे। भीषयेर्गर्विविधैर्वाक्यैः कोपोपायसमन्वितैः ७ त्वंसमर्थतरःपित्रापुरेहतारयेवैक्रमेवृद्धेधारयितुंशक्तः कीशानांयथापिता ८ निःप्रभस्थि
रचित्ताहिकपयोहीरुगव। नात्तप्यविग्रहिष्यतिपुत्रदारैर्विनात्वया ९ त्वानैतेत्यनुपुत्रैःपुत्रसंज्ञवरमितोयथापुत्रोनवानीलःसुहोत्रश्चमहाबलः १० नत्वहंनत्वमेवंसर्व
सामरानादिभिर्गुणैः। इङ्गितेननस्वपाश्चर्कः सुग्रीवादपिकर्षितुं ११ विशृत्यासनमप्याहुर्दुर्बलेनबलीयसा। आत्मारक्षाकरःसमान्नविशृङ्गीतदुर्बलः १२ योवेमोमन
मेधावीमेनद्विलमितिश्रुतः। एतल्लक्ष्मणवाणानांपिलकार्यविदारणे १३ स्वल्पेद्विकृतमित्रेणङ्गिपतात्यशनिंपुरा। लक्ष्मणोनिशितैर्बाणैःप्रियात्यजतुरंयथा १४
लक्ष्मणस्यचनाराचाबहवःसंहितद्विधाः। वज्राशनिसमस्पर्शाःपितृणामपिदारुणाः १५ अवस्थानेयदेवत्वमासिष्यसिपरंतप। नैवत्वरयःसर्वेसंस्थितंकृतनिश्चयाः १६
रक्षः स्मरेनःपुत्रसंज्ञानिनोहिभावुभुक्षिताः दुरुत्सहातेरंगत्वाकिंकरिष्यंतिदुर्गताः १७ सत्वेहीनसुतद्वीहिनकोमेत्वंधुनिः। तरणंरिपुशोहिग्रःप्रहरानाङ्गवि
ष्यसि १८ नवनानुनहिंस्युत्वांघोरलक्ष्मणसायकाः। अपहृत्यनिघोसंतोमहत्वेगाइरामदाः १९ अस्माभिरुक्तगतेसाहंविनावदुपस्थिते। त्वानुत्पत्स्यतेसुग्रीवोरामेणेत्यास्था
स्यसि २० नवनानुनहिंस्युत्वांघोरलक्ष्मणसायकाः। अपहृत्यनिघोसंतोमहत्वेगाइरामदाः १९ अस्माभिरुक्तगतेसाहंविनावदुपस्थिते। त्वानुत्पत्स्यतेसुग्रीवोरामेणेत्यास्था
पयिष्यति २० धर्मकामःपितत्वंसेवतांतिकोमेहृष्टवृतः। शुचिःसत्यप्रतिज्ञश्चसलोकानुनशोषयेत् २१ प्रियकामश्चतेभ्रातुर्नरर्षभोरामसंज्ञितः। तस्यापत्यंवनात्यन्यत्तस्माद्

वेषिदुर्गविलप्रक्षित्याशंकांपरिहरति। योवेति। यामिमांगुहांधात्रीरक्षत्रीमन्यसेएतद्दुर्विलमृबिलमिति गदगम्यतां २२ इत्यार्षेरामायणेकिष्किंधाकांडेचतुःपंचाशःसर्गः॥
चनारतंक्रूरमेवनहस्विलेविदारणेविदारणविषयेलक्ष्मणबाणानामाधत्कार्यंअपत्यसाधयिष्यतीत्यर्थः स्वल्पमिति। पुराविलवासिनेप्रपन्नदृश्याशनिंस्थितेनेङ्गस्वल्प
कृतेहारमात्रमेवकृतंलक्ष्मणस्यकृतनिश्चितेबीजेः पत्रपुत्रमिवबिंबाहिअवस्थानेति। अवस्थानेविले। यहा। अवस्थानेविशृत्यावस्थानेयथाआसिष्यसिस्थास्यसिविशृत्या
वस्थानेयथाधवसिष्यसीत्यर्थः नवेति। लक्ष्मणसायकाः। अपहृत्नेत्नहरिने। स्वकार्याकरमित्यर्थः। त्वानहिंस्युरितिनहिंस्युरेवेत्यर्थः। अस्माभिरिति। आनुत्पत्स्यतेसु

महासात्विपकामइतिअस्यतव इतिश्रीमहेश्वरतीर्थविरचितेकिष्किंधाकांडेचतुःपंचाशःसर्गः।

कथमिति। भ्रातावालिनानिपुत्रेनत्वंविलद्वारितिष्ठन्नहंमंतः प्रविशयोत्सामीतिपुद्वाणामिनिपुत्रेनदुरात्मनासुग्रीवेणविलस्यमुखंपिहितमाछादितंसत्पाहितेनपाणिगृहीतः
णोगृहीतवान्। लक्ष्मणस्योन्न। अधर्मभयभीरुणा। अधर्मरूपेभयेहेतुःतस्माद्वीरुणादिष्टाः। किंतु। लक्ष्मणस्यभयादेवादिष्टाः। भिन्नभेदःशंकाशंतःविशृत्यावस्थानविषय
मेदःतस्येति। समीपरतिशेषःप्रतमिति। तत्रविवेशेरक्षिणाग्रेखितिभन्नरूपेणमाहितइतिकर्तरिनिष्ठा। उन्नरीपंसेवमितवंतइत्यर्थः। उत्कंठीरंमाश्रितइतिचपाठः। हरीणांभयमा

श्रुत्वाहनुमतोवाक्यंप्रश्रितंधर्मसंहितंवाक्यमब्रवीन्नृपः १ स्थैर्यमात्ममनःशौचमानृशंस्यमथार्जवं। विक्रमश्चैवधैर्यंचसुग्रीवेणेषतेगुणाः २ भ्रातुर्ज्ये
ष्ठस्यसोभार्यांनीतोमहिषीमिषेणधर्मतोमानंयदकृत्वीकरोतिसुदुर्मतिः ३ कथंप्रधर्षेन्नानीतेनभ्रातादुरात्मनापुद्वाणामिनिपुत्रेनविलस्यापिहितंमुखं ४ सत्यात्पा
णिगृहीतश्चकृतकर्मामहायशाः। विस्मृतोसाधवोयेनसकस्मात्सुकृतंस्मरन् ५ लक्ष्मणात्मभयेनेहनाधर्मभयभीरुणाःआदिष्टामार्गितुंसीतांधर्मप्रमिनकथंभवेत् ६ तस्मि
न्नपेक्षकृतप्रेतुस्मृतिलोकान्। आर्यःकोतिस्मृसेइक्ष्वाकुकुलनोविशेषतः ७ राज्यंपुत्रवतिष्ठाप्यसदृशेविनयोपिवा। कथंशत्रुकुलीनंमांसुग्रीवोनीतुमिच्छति ८ भि
न्नमेदोविरूढंहिभिन्नशक्तिःकथंत्यहेत्। किंक्रियोपायनोवेयंजनाथईवदुर्बलः ९ यःपुरादेनहिमांबंधनेनोपपादयेत्। शत्रुःक्रोशंशनैश्चसुग्रीवोनात्मकारणात् १० बंधनाद्वी
वमादान्मेश्रेयःसोपपद्यशनं। अनुनानेनुमांसर्वेवृहंगाश्चनुवानराः ११ अहंवःशंतिनानामिनगमिष्यामहेपुरीं। इहैवपाणमाप्रिष्यध्वेयोमरणमेवमे १२ अभिवादनपूर्वंतु
णानाकुशलमेवच। अभिवाद्यब्रुवंतुग्रंयवोवलशालिनो १३ वाच्यःपितायवीपान्मेसुग्रीवोवानरेश्वरः। आरोग्यपूर्वंकुशलंवाच्यामातारुमांचमे १४ मातरंचैवमेवाराम्माश्वा
सयितुमर्हथ। श्रुत्वाचैकाग्रमनसःसर्वेभवथवानराः १५ विनष्टोमैथिलिपुत्रस्यविज्ञायस्लवगर्षभाः १६ उपसृत्यादकंसर्वेऽङ्गदंचसमुपाविशन्। दक्षिणाग्रेषुदर्भेषुउत्तरीयंसमास्थिताः १७ विवेशचोगदोभूमौदक्षदर्भेषुदुर्मु
खः। नमस्संविशतेत्युक्त्वादेवानारर्षभः १८ नपेनेभःप्रभुप्रुवुरसंवेवाहिदुःखिताः। सुग्रीवंचैवनिर्वेदःप्रशसंतश्चवालिनं॥ ५ सर्गः २० मुहूर्तमेवंहरिवेष्टनान्तेसमाप्तिमासाद्यहरा
मम्यवनंसेवसपेदेशरथसत्र २१ ननस्थानवधंचैववधंचैववनौकसां। हरणंचैववैदेह्यावालिनश्चवधंतथा २२ रामकोपंचवदनोहरीणांभयमागतं। समंविंशदिरितिसर्गाद्विरुद्ध
मिर्महीधरेमहादिरूढवनिमैः प्लवंगमैः। वसूवसनादिननिर्दयंतरोभृशंनदद्भिर्नलदैरिवांबरं २४ इत्यार्षेरामायणेवाल्मीकीयेकिष्किंधाकांडेपंचपंचाशःसर्गः॥
गतंगमेपातिरूपंमनोभिन्नंप्रासेनतच्चानेनसर्गेरोमपादेभविष्यतिभयंनिभिन्नागमनेहनुप्राह॥ समंविंशदितिसप्तादिननिर्दयंनरतस्यभयंनिभिन्नंसंपात्यागमनेह
नुत्वान्॥ ॥ इतिश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेकिष्किंधाकांडेपंचपंचाशःसर्गः॥ ॥

विधिरिति। विधिर्दैवं विधानेन योगक्षेमसंपादनेन पदाय स्मात्कारणात्मत्वं विहितोपन्नस्तः चिरादिहागत इति संबंधः ४ वरमिति। वराणां श्रेष्ठानां। वानराणां मध्ये वरं मुख्यं वानरं मृ
तं मृतं हत्वा हत्वा भक्षिष्य इत्येवं वच उवाचेति संबंधः। अन्यथा स्वयं मृतभक्षणे पूर्वं वानराणां भयमागतमिति संपातिनिमित्तभयागमनवचनेपश्यगृध्रापदेशेनेति। वक्ष्यमाणमंगदनिर्वे
दवचनं नोपपद्यते। नहि स्वयं मृतभक्षिणः पश्चादपो भयहेतवो भवंति। किंचा क्षुधितस्तदानीमामिषार्थं निर्गतः सतेषां स्वयं मरणं नापेक्षते अतो हत्वा हत्वेति व्याख्यातं। तस्येति पर
मायस्तः परमश्रांतः। रामस्येति। अज्ञाता विपत्तिः। अचिंतता विपत् ७ तथेति सार्धश्लोकमेकं वाक्यं। स्नेहकारुण्ययंत्रिताः। रामस्नेहकारुण्याभ्यां निबद्धाः। वयं यथा तथा उपकु
र्वंति। उपकुर्वाणानि। तिर्यग्योनिगतान्यपि सर्वाण्यपि भूतान्यन्योन्यं प्रत्येकं प्रत्येकं रामस्य प्रियं कुर्वंति। जटायुषा रामस्य प्रियं कृतमित्युक्तं। तदेव विवृणोति। तेनेति। तस्य रामस्य

उपविष्टास्तु ते सर्वे यस्मिन्माये गिरिस्थले। हरयो गृध्रराजश्च तं देशमुपचक्रमे १ संपातिर्नाम नाम्ना तु चिरजीवी विहंगमः। भ्राता जटायुषः श्रीमान्विख्यातबलपौरुषः
२ कंधरादभिनिष्क्रम्य सविंध्यस्य महागिरे। उपविष्टान्हरीन्दृष्ट्वा हृष्टात्मा गिरमब्रवीत् ३ विधिः किल नरं लोके विधानेनानुवर्तते। यथायं विहितो भक्ष्यः चिरान्मह्यमुपा
गतः ४ वरं वराणां भक्षिष्ये वानराणां मृतं मृतं। उवाचैतद्वचः पक्षी तान्निरीक्ष्य प्लवंगमान् ५ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भक्ष्यलुब्धस्य पक्षिणः। अंगदः परमापन्नो हनूमंतम
थाब्रवीत् ६ पश्य गृध्रापदेशेन साक्षाद्वैवस्वतोपमः। इमं देशमनुप्राप्तो वानराणां विपत्तये ७ रामस्य न कृतं कार्यं राज्ञश्च न वचः कृतं। हरीणामियमज्ञाता विपत्तिः सह
सागत ८ वैदेह्याः प्रियकामेन कृतं कर्म जटायुषा। गृध्रराजेन यत्तत्र श्रुतं वस्तदशेषतः ९ तथा सर्वाणि भूतानि तिर्यग्योनिगतान्यपि॥ प्रियं कुर्वंति रामस्य त्यक्त्वा प्राणा
न्यथा वयं १० अन्योन्यमुपकुर्वंति स्नेहकारुण्ययंत्रिताः। ततस्तस्योपकारार्थं त्यजतात्मानमात्मना ११ प्रियं कृतं हि रामस्य धर्मज्ञेन जटायुषा। राघवार्थे परिश्रांता व
यं संत्यक्तजीविताः १२ कांताराणि प्रपन्नास्म न च पश्याम मैथिलीं। स सुखी गृध्रराजस्तु रावणेन हतो रणे १३ मुक्तश्च सुग्रीवभयाद्गतश्च परमां गतिं। जटायुषो विनाशेन रा
ज्ञो दशरथस्य च १४ हरणेन च वैदेह्याः संशयं हरयो गताः। रामलक्ष्मणयोर्वा समरण्यसहसीतया १५ राघवस्य च बाणेन वालिनश्च तथा वधो रामकोपादशेषाणां रक्षसां

पकारार्थं आत्मानं त्यजता जटायुषा प्रियं कृतमिति संबंधः। राघवार्थ इति। संत्यक्तजीविताः। संत्यक्तजीविताशाः। स सुखीति च तथा वधः १६ कैकेय्या वरदानेन कृतं हि विकृतं कृतं॥
सुग्रीवभयान्मुक्ताः सुग्रीवस्य वनचरेश्वरत्वेन वानराणामिव जटायुषोपि सुग्रीवनिमित्तभयं संभविष्यतीत्यालोच्यैव मुक्तमिति भावः। जटायुष इति। जटायुषो विनाशेन दशरथस्य विना
शेन वैदेह्या हरणेन च। हरयः संशयं। प्राणसंशयं। गता इति योजना। जटायुर्यदि न विनश्येत्सीतानापह्नीयेद्दशरथोपदिष्टो वेद्रामादीनां वनात्प्रत्यानयनं संभवेदिति भावः। उक्तहेतू
नां कारणमाह। रामलक्ष्मणयोरित्यादिश्लोकद्वयेन। रामादीनां वनवासः राक्षसानां खरादीनां वालिनो वधश्च इति इदं विकृतं कैकेय्या वरदानेन कृतं हीति संबंधः। कैकेय्या वरदानेन हेतु

नारामवनवासमारभ्य प्रायोपवेशपर्यंतं यदस्ति तत्सर्वं प्राप्तमिति भावः॥ ॥

तरसुतवचःश्रुत्वेतिशेषः ॥ ॥ किष्किंधाकांडे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ कथमासीज्जनस्थानेयुद्धंसत्यादशरथः कथमित्यनुवादेनचतदुभयमप्यंगदेनपूर्वमित्यवगत्याशंकादिति कर्मणाशं

तस्सुतमनुकीर्त्तिवंचोभुवियतिर्नोश्रुतिरीदृग्वानराद्य। शशचलितमतिर्महामतिः कृपणमुदाहृतवान्मरुद्गणः १८ ततःश्रुत्वातद्वाक्यमंगदस्यमुखोद्गतंश्रुत्वाहचनेष्टधः
तीक्ष्णतुंडोमहास्वनः १९ कोयंत्रिगतोयथानिषादोःप्रियतरमेमनरर्षुवधधातुःकपणंनिवेदयेमनः २० कथमासीज्जनस्थानेयुद्धंरामस्यधीमतः नामधेयमिदंश्रोतु
श्चिरायाघमणाश्रुते २१ इक्ष्वाकूणांनरेंद्राणांमहदुत्पन्नमित्युत। यदीदंसोपुराणंस्यात्सर्वंनोब्रूहिकीर्त्तनात्। तद्दिक्षेपमिदंश्रोतुं
मिविसर्पितुं २५ इक्ष्वाकूणांपुराणंस्यात्सर्वंनोब्रूहिकीर्त्तनात्॥ ॥ इत्यार्षेरामायणेकिष्किंधाकांडेषट्त्रिंशःसर्गः॥ ॥ शोकाकुलस्यसुग्रीवस्यापिश्रुत्वावानरपूथपाः। अदधुर्नैवतद्वाक्यंकर्मणा

तस्यशंकिताः १ तेप्लवंगमुपविष्टाकृष्टाटोपंप्लवंगमाः। चक्रुर्बुद्धिंनदीगेहेसर्वेनोभस्यिष्यति २ सर्वथाचायमानीतान्सर्वान्नोभक्षयिष्यति कृतकृत्याभविष्यामःक्षिप्रमिहिमि
नोगताः ३ एतावद्धिनतश्चक्रुःसर्वेतेहरिपूथपाः अवतार्यगिरेःशृंगाद्दृष्ट्वारामंमहाबलं ४ वभूवुस्तरसानामवानरेंद्रामनोगतम्। ममार्थःकार्यितःसर्वेधार्मिकोनात्मकारणात्
नो ५ सुग्रीवश्चैवतारोचपुत्रोवेघबलावुभौ। लोकेतिश्रुतकर्माभूद्वालीपितामम ६ राजाकृत्स्नस्यजगतइक्ष्वाकूणांमहारथः। रामोदाशरथिःश्रीमान्प्रविष्टोदंडकावनं ७ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रावैदेह्यासहभार्यया। पितुर्निदेशनिरतोधर्मेपथानमाश्रितः ८ तस्यभार्यांजनस्थानात्रावणोनरहतोहरेत्। स्वैरंवृद्धोहतस्तेनरावणेनबली
यसा ११ सेक्षतश्चापिरामेणजनस्थानगतामम। ततोममपितृव्येणसुग्रीवेणमहात्मना १२ सकारणाद्वरःसख्यंसोवधीत्पितरंमम। ममापिश्रीविरुद्धेहिसुग्रीवःसचिवैःसह
१३ निहत्यवालिनंरामतत्तत्तमभिषेचयत्। सराज्येस्थापितस्थेनसुग्रीवेणवानरेश्वरः १४ रामावानरमुख्यानांयेनभस्त्रापितावयं। एवंरामप्रयुक्तोक्तमार्गमाणा
क्षतक्षताः १५ वैदेहीनाधिगच्छामोरामस्यचसूर्यप्रभामिवातेवयंदेहकारणंविविधसुममाहिताः १६ अहंनानुप्रविष्टोस्मिधरणीविवरंबिलं॥ ।)

रामा ५६

किंतावत्तेनचभक्षिष्यतीतिमत्सकाशंकर्मवतिपारक्यवाक्येनभीताः। तदनिरोद्धुंबुद्धिंआत्मनाध्यवसायस्वयमेवनकुरामतिं। ममेति। आर्षंपितामहं। सुग्रीवइति। औघबलौ औघसंज्ञाकंपुरु
षबलौ। ममेतिवेति। अभिषेचयतः। अभ्यषेचयतां॥

तेचयमिति। संस्थ्या। व्यवस्था। इति श्रीमहेश्वरतीर्थीये किष्किंधाकांडेसप्तपंचाशः सर्गः। सप्ताध्यवानगवयगृध्रशतिपादः। सप्तवाक्यंधारयन्नाकुहशतिपादः। कोधोगवणोविषयः। पुरेति। आदित्यसुषयातो स्वः। आदित्यघाशावभूवाव। आहत्येति। स्मशब्दस्यअवसादनीत्येतेन संबंधः। तमितिछादयासः। आछादयोऽदीर्घदर्शिनं। आगाम्यनर्थानवेक्षकमित्यर्थः। नानामोनिवारुणोवृत्तोकाद्। अतन।

मयस्यमायाविहितंतद्विलंबविविक्षतां॥२७ व्यतीतसञ्चनोमासोयोराज्ञासमयःकृतः। तेवयंकपिराजस्यसर्ववचनकारिणः॥२८ कृतासंस्थामतिक्रांतामयात्यायं
षणाश्रितां। कुरुतन्निःसंशंकाकर्त्तव्येसुग्रीवेवचसलक्ष्मणे। २९ गतानामपिसर्वेषांनवनोनाशिनोवितं। इतिश्रीमत्किष्किंधाकांडेसप्तपंचाशः सर्गः॥ इत्युत्कःकरुणांवा
कंवानरेश्वरजीवितैः। सवाष्पोद्वानगृध्रःपतत्रवचप्रहास्वनः॥१ यवीयान्भ्रमसभ्रातानदायुर्नमवानगः। यमाख्यातहतंयुद्धेरावणोनवलीयसा। २ हहभावा
रूपत्वाच्छृण्वंसदणिप्रर्षयो। नहिमेशक्तिरस्यद्यभ्रातर्वैरविमोक्षणे। ३ पुराहत्वयवेहत्तेसचाहंवनयैधिणो। आदित्यसुषयातोस्वानलंनंरश्मिमालिनं ४ आघ्रया
कांशमार्गोतुजवेनस्मगतो मृशं। मथंघाश्येतसूर्यतनदायुरवसादनि। ५ तमहंभ्रातरंदृष्ट्वासूर्यरश्मिभिरर्दितं। पक्षाभ्यांछादयाम्येवस्नेहात्परमविक्लवं। ६ निर्दग्ध
पक्षःपतितो विंध्येहंवानरर्षभः। अहमस्मिन्वसभ्रातःपक्षनिर्नोपलक्षये ७। जदायुषस्त्वेवमुक्तेभ्रात्रासंपतिनातदा। युवराजोमहाप्राज्ञःशत्रुवाचांगदस्तदा॥८ जद
युषोयदिभ्रातास्तेतादृतंमया। आख्याहियदिनासिनिलयंतस्यरक्षसः॥९ अदीर्घदर्शिनंतंवारावणंराक्षसेश्वरं। श्रुतिकेयदिवादूरेयदिनासिशंसनः॥ १० ततो
ब्रवीन्महानेजाभ्रातज्येष्ठोजदायुषः। आत्मानुरूपंवचनंवानरेंद्रंपहर्षयन्॥ ११ निर्दग्धपक्षोदृष्टोहंगतवीर्यःक्षवंगमः। वाम्राक्षेणापिरामस्यकिष्येप्रियमुत्तमं १२
जानामिवारुणात्लोकाद्विलोक्यैविक्रमानपि। महासुरविमर्दाच्चासृष्टतस्यापिमंथनं १३ रामस्यपरिकार्यंकर्त्तव्यंमया। जरायावहृतंतेजःप्राणाश्चशिथिलाप्रम १४ त
रुणारूपसंपन्नासर्वाभरणभूषिता। क्रियमाणामयादृष्टारावणेनदुरात्मना १५ कोशंतिरामणप्रेतिलक्ष्मणेतिचभामिनी। भूषणान्यपिविध्वंतीगात्राणिचविधुवती
१६ सूर्यपथेवशैलाग्रेतस्याःकौशेयमुत्तमं। अक्षिणेराक्षसेभातियथाविद्युदिवांबरे १७ तांतुसीतामहंमन्येरामस्यपरिकार्हणात्। श्रुयतांमेकथयतोनिलयंत
स्यरक्षसः॥ १८ पुत्रोविश्रवसःसाक्षाद्भ्रातावैश्रवणस्यवाअध्यास्तेनगरींलंकांरावणोनामराक्षसः॥ १९ इतोद्वीपेसमुद्रस्यसंप्रशस्तेशतयोजने। तस्मिन्वलंकापुरीरम्या

अथजांक्याराजूनपक्षःकंदरांतर्गतंसंपातिदूरहृतंसीताहरणादिकंकेनपक्षिणावगतवानितिमत्वाविशेषतोवगंतंपुनःपृच्छतिकथमीतेत्यादिनासहरीनितिसीताश्रुतिसमानाश्रीताहृत्वा
नश्रवणेऽकायचितानित्यर्थः।सशंसितास्तुधार्ष्ट्यमप्रमाण्यमीषमितिशेषःसमप्रमेतिअनुमान्यसंभाव्यामोहमितिकृतनिश्चयःआहारेणपलब्धइतिकृतनिश्चयोहंतेनयाचितःअथाहमिति।खेचरैः।

ततस्तदमृताख्यादंगृध्रराजेनभाषितंनिशम्यतत्रसंदृष्टास्तेवचःश्रवणगर्वभाः।१ जांबवान्नामनरःश्रेष्ठःसहसर्वैःप्लवंगमैःभूतलात्समुत्थायमृक्षराजैतमब्रवीताकसीताकेन
वादृष्टाकोवाहरतिमैथिलीतदाख्यातुभवान्सर्वंगतिर्भवनौकसां।३ कोदाशरथिर्वाणांजांबवेगनिपातिनोन्यंयेलक्ष्मणमुक्तानांनचिंतयतिविक्रमे४ सह्याद्रीतिसंयुक्ता
सीताश्रुतिसमाहिताऽपुनरागच्छासयश्रीतस्तंवचनमब्रवीत।५ श्रूयतामिहवैदेह्यायथाप्रेहरणंश्रुतंयेनचापिप्रमाख्यातंयत्रचायनलोचना६ अहमस्मिनिरुद्योगोविदुरोज
नमायते।विराधनिपतितोहृद्यःक्षीणाघाणपराक्रमः।७ तंमामेवंगतःपुत्रःसुपार्श्वोनामनामतः।आहारेणाथकालेविप्रनिपततांवरः८तीक्ष्णाकामाक्षगंधर्वास्तीक्ष्णाको
पाभुजगामाः।दृष्टाराणांतुभयंतीक्ष्णांतस्तीक्ष्णाऽभवद्वयं।९सकदाचिद्बुधार्ष्टस्यप्रमथ्याहारकांक्षिणाःगातसूर्यंदृनिघ्नेप्रमथ्योद्यनाभिषः।१०समपादृष्टभावाच्चको
पाच्चपक्षिप्रतिसंतिताःक्षुत्पिपासापरीतेनकुमारःपततांवरः।११ समर्थोसंशोधात्पीडितःधीतिवर्धनः।अनुमान्ययथातत्वमिदंवचनमब्रवीत१२ अहंतातयथाकालमाभिषा
यावमाप्नुतः।प्रहृद्रष्यामिरेर्द्धरमाहृत्यसुप्रभाश्रितः।१३ तत्रप्रत्यंसहस्राणांप्रागंतारंगिरीणांयथानमेकोध्वसंप्रतिरोहुमवाप्नुवः।१४ तत्रकश्चिन्ममादृष्टः सू
र्योदयप्रभोद्विजमादायगच्छत्वैप्रिनांजनचयोपमः।१५ सोहमभ्यवहार्यार्थौहृदृष्ट्वाकृतनिश्चयः।तेनशास्त्रविनीतेनपंथानमनुयाचितः।१६ नवसामोपप
त्रानांवहर्त्राविद्यतेभुवि।नीचेष्वपिननःकश्चित्किंपुनर्वतमर्द्धिषः।१७ सयातस्तेनसाम्योमसंप्रतिपत्रिवेगितः।अथाहंखचरैर्भूतैरभिगम्यप्रभाषितः।१८ दिष्ट्यानीव
पितातेत्रिश्रुवन्मांमहर्षयः।कथंवित्सकलत्रोसौगतस्तोस्वस्त्यसंशयं।१९ एवमुक्तस्ततोहंतैःसिद्धैःपरमशोभनैः।सचमेगवणोराजारक्षसांपतिवेदितः।२०हरद्वा
राण्येभार्यांरावणस्यजनकात्मजां।त्राष्टाभरणकोशेयांशोकवेगपरिप्लुतां २१॥तैःसिद्धचारणादिभिःदिष्ट्येतिचसोसकलत्रःसाऽपवस्तकथंचिद्गतोहिहेतानादिष्टानीवसिते
असंशयंस्वस्तीतिमांमहर्षयोब्रुवंतीतियोजनागवमितिअहंतैरेवमुक्तःगमलक्ष्मणयोर्नामकोशंनीजनकात्मजाहरन्रक्षोराजगावणाऽतिमेमयाऽतिवेरितइसंबंधः॥ ॥

वागतिः। सर्वे षां सर्वषां णिनांवाग्मितिभ्योविधेयं करिष्यामि हिदाशरथेर्वः दाशरथिसंबंधिनांवुष्माकंयत्कार्यं तत्तुमम हिप्रेम तत्र अवसेशयोनः प्रतियोजना। श्यरामलक्ष्मणोतिलो
कानांचाणानिग्रहेवाणो रक्षणोनिग्रहेचाकाम मिति। नकिंचिदपिदुष्करंमविष्यतीतिशेषः। कालसंगेन। कालविलंबेन। नविघ्नस्तस्यहायनेनतेनवुध्याविधेयकृतंभवतीतिवेदितव्यं।
इतिश्रीमहेश्वरीये किष्किंधाकांडेएकोनषष्टितमः सर्गः। नइति। ऋतोदकंनदीयमुनिमित्तंऋतपालोकिकश्चियमित्यर्थः। गृध्रंपक्षिवार्यउपवेदनइतिसंबंधः। तमिति। जनितव

रामलक्ष्मणयोर्नाम्नकोशंनीउक्तवृर्धजा। एषकालात्ययस्तावदिति कालविदांवरा २२ एतदर्थंश्रमंयेमेचपार्श्वत्यवेदयतानछ्रुत्वापिहिमेबुद्धिर्नाधीत्काचित्प
राक्रमे। २३ अपरोहिकथंपश्चात्कर्मकिंचित्समारभेत। यतुशक्यंमयाकर्तुंवानुद्धिगुणावर्तिना २४ श्रूयतांतत्तवस्थाम्निभवतांणोरुधात्रयोवाऽऽज्ञप्तिर्भ्रांहिसर्वेषांकरिष्या
मिप्रियंहियः। २५ यहिदाशरथेकार्यंश्रमतेनात्रसंशयः। तद्भवंतोमतिश्रेष्ठावलवंतोमनस्विनः। २६ यहितः कपिराजेनदेवैरपिदुरासदाः। रामलक्ष्मणबाणास्तु
विहिताःकंकपक्षिणः। २७ यत्राणाप्रणिलोकानांपर्यातास्त्राणनिग्रहे। कामंखल्वशयीवसेनोबलसमन्वितः। २८ भवतांतुसमर्थानांनकिंचिदपिदुष्करं। तरलं
कामसंयोनक्रियतांबुद्धिनिश्चयः। २९ नहिकर्मसुप्रज्ञंतेबुद्धिवंतोभवद्विधाः। इत्यार्षेरामायणेकिष्किंधाकांधेएकोनषष्टितमः सर्गः। ततःकृतोत्कंस्वातंगृध्रंच
हरिपूथपाः। उपविष्टाणिरोरम्येप्रियार्यसमंततः। ३ तमेगादमुपासीनंतेसर्वेहरियूथपाः। जनितप्रत्ययोहर्षान्संपतिःपुनरब्रवीत। २ कृत्वानिःशब्दमेकाग्रेशृणुवंत
हरयोमम। तथंसंकीर्तयिष्यामियथाजानामिमैथिलीं। ३ अस्यविंध्यस्यशिखरेयतितोस्मिपुरावसूर्यतापपरीतांगोनिर्दग्धःसूर्यरश्मिभिः। ४ लङ्घयंस्तस्यशिखरं
त्रिद्वशेविक्रमेनिवावीक्रमाणोदिशः सर्वानाभिजानामिकिंचन ५ ततस्तस्यगिरेर्मध्येछेलान्तरीः सर्वाःगुहांश्चिवनान्यपिहिदेशांश्चनिरीक्षमतिगागता ६ हृष्टप
क्षिगणाःकीर्णाःकंदरोदरकूटवान्। दक्षिणास्योदधेस्तीरेविंध्योयमितिनिश्चितः। ७ आसीद्यत्रमहाश्रमंपुराणंमुनिरेवसु पूजितंऋषिनिशाकरेणाभयस्मिंश्चयतयोभवन् ८
अवतीर्यचविंध्यात्कुक्षेणविषमाच्छनैः। तीव्रादर्भोवसुमतीदुःखेनपुनरागतः १० तमृषिंदृष्टुकामोस्मिदुःखेनाभ्यागतोदृशं। जरायुक्षाप्रयाचैवबहुशोभिगतो
हिसः। ११ तस्याश्रमपदाभ्यासेववुर्बाताःसुगंधिनः। हृष्टोनापुष्पितःकश्चिदफलोवानदृश्यते १२। ।। २ त्यथः। निशाकरमुनिर्नोक्तवकारेणरामहूतवानगमदर्शना
नाऽवश्यंहोद्यनिशाकरोक्तार्थेजनितनिश्चासः। कृत्वेति। स्वहस्तांतकक्षनासीनाहस्तांतकक्षनोपमुक्तमिति द्योतयितुंयथाजानामिमैथिलीमित्युक्तं। ततस्थिति। सागरस्य
गरंप्रतिःप्रत्यभिज्ञाप्रत्यभिज्ञानमेवाह। हृष्टपक्षीति। निश्चितःनिश्चितवान्। ऋक्षवानिति। निशाकरोत्र्वातेसतितेनऋक्षविलविनाऽस्मिन्गिरौवसतोमम। ऋक्षोवर्षसहस्राणिव्य

सोम्येति। हे सोम्य तेऽर्मा। वैकल्पादृष्टानावगम्यतेत्यत्स्मरूपमिति शेषः। रोमविकल्पत्वे हेतवः। अग्निदग्धावितिः। इति श्रीमहेश्वरतीर्थपूज्यकिंकिंषाकांडेषष्ठितमः। सर्गः। अहमिति। आकाशेम
नितौ। आकाशेघाशेो। कैलासेति। पशावंधनष्टकारमाहुरविरिति। यावदंतसमाविशतेतिमो हश्चित्रविप्रप्रः अत्रऋक्षानाप्रदंद्रियेसहमनसउपस्तवः। नदिगिति। नियस्थानविशेषायाम्यादि
उपेत्यचाश्रमेऽणेवृक्षमूलमुपाश्रितः। द्रष्टुकामःप्रभुंतीसेवभागवंतंनिशाकरे १३ अथायशामहारण्यस्थमृषिंन्वलिततेजसं। क्रुतामिषेकंदुर्धर्षमुपावृत्तमुदश्रुखंतपृष्टाःस्वमा
व्याघ्राःसिंहनागाःसरीसृपाःपक्षिचार्योयगकंनिदानारंभणिनोयथा। १४ ततःप्रामृषिंदृष्ट्वाताःनिसत्वानिवेयपुः। वविष्टेराजनियया सर्वेसामात्यकंवले १५ ऋषिरुक्तदृष्ट्वाम्रां
तुष्टःप्रविष्टश्चाश्रिमंपुनः। मुहूर्तमात्रद्विर्प्रायतनंकार्यमप्टकृतः। १६ सोम्यकोयल्पतांदृष्ट्वारोमाणतेनावगम्यते। अग्निदग्धावितोयदोषाणा। श्राणिशरीरके १७ गृध्रोद्वौदृष्टपूर्वौ
मेमातरिश्वप्रमोनवेगृध्राणांचैवराजानौ। भ्रातरौकामरुपिणौ। १८ ज्येष्ठस्यंतुसंपातेनदायुरुत्तमस्ववामाउपंरुपामास्थायगृध्रीतांचरणौमम १९ किंतेव्याधिसमुत्थानंपक्षयो
पतनंकस्थंडोवायंकृतः केनसर्वमाख्याहिपृच्छतः। २० इत्यर्षेकिंकिंषाकांडेषष्ठितमः सर्गः। ततस्कंदारुणंकमंदुष्करंसहसाकृतं। आचचक्षेमुनेः सर्वंसूर्योदयमनंतरं। १ भगवन्नाण
उक्तवाह्लन्नयात्वाकुलेंद्रियः। परिश्रांतोनशक्तोमिवचनंपरिभाषितुं। २ अहंचैवजनश्चसंघर्षाद्दर्वमोहितौ। आकाशपतितौवीरनिद्रासंतौपराक्रमं ३ कैलासशिखरेवधामुनीना
मग्रतःपक्षीरविःस्यादुदयंतव्योयावदस्तंमहागिरिं ४ अथावांवृक्षमायत्तासोऽपश्यामहीतले। स्थवक्रपक्षाणानिनगणांपृथक्पृथक्। ५ कविद्वादिजघोषेणाक्रविद्वष
णानिःस्वनः। गायंतीश्चांगनावद्धीःपक्षावोरुक्तवासमः। ६ द्वर्णापुत्पन्यचाकाशमारित्यपदमास्थितौ। आवामालोकयावस्तद्दर्शनंशाद्वलसंहतं। ७ उत्पलैरिवसंछन्नाद्दृश्यतेभू
शिलोर्ड्ययः। आपगाभिश्चसंवीताभूतैरिवसुंधरा ८ हिमवांश्चैवविंध्यश्चमेरुश्चसुमहागिरिः। भूतलेसंघकाशंतेनागाइवजलाशये ९ नीव्रास्त्वेरश्चखेदश्चभयंवाप्रीतदावयोः।
समाविशतिमोहान्मूर्छांचदारुणा १० नरिकृविज्ञायतेयाम्यानवाग्नेयीनवारुणा। युगांतेनियतोलोकोहतोदग्धश्चाग्निना ११ मनश्चप्रेहतंभूयः सचिवर्त्यतसंश्रयं। यत्नेनमहा
त्मनविज्ञायते। किंमिवपूर्वंनियतः। नियतस्थानविशेषोयुगांतेऽग्निनादग्धोहतोलोकइव। मनइति। संश्रयं। अवलोकनाश्रयभूतं। च। नास्मिन्मनःसंधायचक्षुषा १२
स्तुंद्रियंसंनिवर्त्यस्वेनघयोन्यभूयोभृशंहतंभूदंप्रेमनः। महतायत्नेनअग्निश्चक्षुषिमनः संधायमहतायत्नेनभूयोरविःसमवलोकितइतियोजना॥ ॥

जटायुरिति। जटायुः महीं प्रहीयतिनिपपात। तंयतंतंदृष्ट्वाआकाशात्सर्वाधिष्ठिताकाशचरैः सत्त्वैः। आत्मानंत्यागंकृत्वाजटायुषोरक्षणार्थंतदुपरिसत्वरमागाच्छीघ्रमित्यर्थः। घमादात्यदाग्योर्हन्तत्वेसूर्यो दहिष्यतीतिवुध्यमानात्। इतिश्रीमहेश्वरतीर्थीये किष्किंधाकांडेएकाशीतितमः सर्गः॥ पद्मौचेति। षाणादयश्चमिथोवर्णाविलेकारव्यत्ययः कर्तव्यः। त्व

यत्नेनमहतापूर्वोमास्करःप्रतिलोकितः। तत्पश्चीघ्रमागोनमास्करंप्रतिभातिनो १३ जटायुर्मामनाएतत्पक्षिणंयातमहींप्रतिनंदृष्ट्वा। तत्रामाकाशादात्मानंमुक्त
वानहो। १४ पक्षाभ्यांचप्रयासुश्रोजटायुर्नेष्टदर्शनः। घमादात्रचनिर्दग्धःपतंश्चयासुएषादहं १५ अर्शकेतेनिपतितेजनस्थानेजटायुषो। अहंत्वपतितोविंध्येदग्धपक्षोजडीकृतः।
१६ राज्याच्चहीलोधात्रचणकाभ्यांविक्रमेणाचासर्वथामर्तुमेवेच्छन्पतिष्ये शिखरात्क्षितेः। १७॥ इत्यार्षेरामायणेकिष्किंधाकांडेएकषष्टितमः सर्गः॥ स्वयुक्त्वाजनिश्रेष्ठमरुद्दः वि
तोभृशं। अथथात्वासुहृन्नैवमगावानित्यब्रवीत्। १८ पक्षौचतेपतक्षौचपुनरन्यौभविष्यतः। षाणाश्चचक्षुषीचैवविक्रमश्चावलंचने २ जगामसुमहत्कार्यंमविष्यंहिमयाकृतं।
रक्षमेतपसाचैवश्रुत्वाचविदितंप्रभो। ३ राजादशरथोनामकश्चिदित्याकुनंस्तनः। तस्यपुत्रोमहातेजारामोनाममविष्यति २४ अरण्यंचसहभ्राचालक्ष्मणेनाग्निष्यति। तस्मित्र
र्थेनियुक्तःसत्रपित्रासत्यपराक्रमः। ५ नैर्ऋतोरावणोनामतस्यभार्यांहरिष्यति। राक्षसेंद्रोजनस्थानादवध्यःसुरदानवैः। सावकाशेःप्रलोभ्यंतीभक्ष्यभोज्येश्चमैथिली। नभोज्य
तिमहाभागादुःखमग्राशस्विनी। यस्मात्रंचवैदेहाज्ञात्वाराघवतिवासवः। यदत्रमप्रतिरूपंस्यात्सुराणामपिदुर्लभं ८ तदन्नंमैथिलीप्राप्यविज्ञायेंद्रादिरंत्विति। अथप्रभुरित्यागमा
यभ्रातलेनिर्वपिष्यति। ९ यदिजीवतिमेभर्त्रालक्ष्मणोनमहाभुजः। देवत्वंगच्छतोर्वापितयोरन्नंनिवेदितं। १० एषंतिष्ठेक्षितात्रचरामहतः स्वंगमाः। आत्मेयागमभार्यांहित्वया
नेभ्योविहंगम। ११ सर्वथातुनगंतव्यमीदृशःक्रूरमिष्यसि। देशकालौप्रतीक्षस्वयदौत्वंप्रतिपत्स्यसे। १२ गत्सहेयमहंकर्तुमद्यैवत्वांसपक्षकं। हत्यस्यंतुलोकानांदंका
र्यंकरिष्यसि। १३ त्वयापित्वलुकर्तव्यंतयोश्चदपुत्रयोः। ब्राह्मणानांचैसुराणांवसुनीनांवासवस्यच। १४॥ इक्ष्वाम्यहमपिद्रष्टुभ्रातरौरामलक्ष्मणौ। नेछेविरंधार
यितुंप्राणान्मत्वेकलेवरं। १५ महर्षिस्त्रवचोदेवंदृष्टतत्वार्थदर्शनः। इतिश्रीमत्किष्किंधाकांडेद्विषष्टितमः सर्गः॥ ६ एतैरन्यैश्चबहुभिर्वाक्यैराश्वासयद्गुरुः।
मांपश्यस्यामनुज्ञाप्यप्रविष्टःप्रःस्वमाश्रमं। १ कंदरात्रुविप्रर्षिंत्वापर्वतस्यशनैःशनैः। अहंविशंसमारुह्यभवंतंप्रतिपालये २ अद्यत्वेतस्मकालस्यद्वर्षसाग्रेव

महाप्रस्थानमिति। चिन्तकैर्विविधविचारैः॥ सहर्षेति। अक्षताक्षैः अक्षतावद्दिष्टैः॥ अरुणाधमैरिति। वानराः॥ अथपवनसमानविक्रमाइति। अभिनिर्गमिष्यामीत्यभिनिर्मुद्गलेषती॥ कः। किंधाकांडेविषष्टितमः सर्गः॥ संपातेरिति। हरयः संपातेर्वचनं श्रुत्वासीतादर्शनकांक्षिणः संतः। गवाक्षगवाक्षनिलयभूतलंकाद्वीपमुद्दिश्यसागरंजग्मुरि

महाप्रस्थानमास्थायस्वर्गतेनघनिशाकरे॥ मां निर्दहतिसंतापोचिंतकैर्बंधुभिर्हृतः॥ ४ उद्दिग्नोमरणेबुद्धिंमुनिवाक्येनिवर्तये। बुद्धिर्यातेनमेदत्तापाणानोरक्षणेमम ५ मा
मेपनयतेदुःखंदीप्तेवाग्निशिखातमः॥ बुध्यताचमयावीर्यंरावणस्यदुरात्मनः॥ ६ उक्तःसेतुर्जितोवाग्निर्नक्षतामैथिलीकथं। तस्याविलपितंश्रुत्वातोयमीतावितानृतो ७ न
मेदशाश्वतेहास्मिंश्चेष्टेत्यादितंप्रियं। तथत्वेवंब्रुवाणस्यसंपातेर्वानरेश्वर॥ ८ उत्पेततस्तदापक्षौसमहंवनचारिणां॥ सहस्वास्वतंवेपक्षौहतमेरुगुहाशयौ॥ ९ महर्षे
मत्तलंलेमेवानरांश्चेदमब्रवीत्॥ निशाकरस्यराजर्षेःपुत्रादादमितौजसः॥ १० आदित्यरश्मिनिर्दग्धोपक्षोपुनरुपस्थितौ॥ यौवनेवर्तमानस्यममासीद्यःपराक्रमः॥ ११ तमेवा
द्यावगच्छामिबलंपौरुषमेवच॥ सर्वथाक्रियतांयत्नःसीतामधिगमिष्यथ १२ पक्षलाभोममप्रत्यंवःसिद्धिश्चात्ययकारकः॥ इत्युक्त्वाताहरीन्सर्वान्संपातिःपतगोत्तमः॥ १३
उत्पपातगिरेःशृंगान्निशासुःखगमोगतिः॥ तथातद्वचनंश्रुत्वाहरीतिसंहृष्टमानसाः॥ १४ बभूवुर्हरिशार्दूलाविक्रमाभ्युदयोन्मुखाः॥ अथपवनसमानविक्रमाःप्लव
गवराःपतिलङ्घयोषाः॥ अभिनिर्दमुखादिशंयुर्ननकमुतापरिमार्गणोन्मुखाः॥ १६ इत्यार्षेरामायणेकिष्किंधाकांडेत्रिषष्टितमःसर्गः॥ आख्यातार्थंश्रुत्वाराजेनमरु
त्सुतप्लवंगमाः॥ संगताःप्रीतिसंयुक्तामिनेदुःसिंहविक्रमाः॥ १ संपातेर्वचनंश्रुत्वाहरयोरावणालये। हृष्टाःसागरमाजग्मुःसीतादर्शनकांक्षिणः॥ २ अभिगम्य
तुतंदेशंदक्षुर्भीमपराक्रमाः॥ क्षुब्धंलोकमयंमत्वाहतंवानरवाहिनं॥ ३ दक्षिणास्यंसमुद्रस्यप्रमाणायोत्तरंदिशं॥ संनिवेशंनतञ्चक्रुर्हरिवीरामहाबलाः ४
सर्वेमहद्गिरिंविकृतेःकीडद्भिर्विविधैर्वनैः॥ वानरास्तेःसुमहाकायैर्हर्षमिश्रसमाकुलं ५ वसुधामिववान्यत्रकीर्णमिववान्यतः॥ क्वचित्पर्वतमात्रैश्चजलराशि
भिराततं॥ ६ संकुलंदानवैर्घोरैश्चपातालतलवासिभिः॥ रोमहर्षकरंदृष्ट्वाविषेदुःकपिकुंजराः॥ ७ आकाशमिवरूपार्णंप्राग्रंपेक्ष्यवानराः॥ विषेदुःसहिताःसर्वेक

तिर्सवंधनाच्चमित्रकाम्मेमित्रकाम्मापतिर्विंमिवाचनिर्विंवाधाद्भूतादर्शनलमित्यर्थः॥ अत्रसागरमित्यनुकृष्योत्तरत्रान्वेतिशेषः॥ यंकार्यमितिधुवन्र ८
उत्तरांदिशमित्यत्रदिक्शब्देनतदीयंतेउत्तरदिमितिसम्यक्॥ आकाशमितिवृक्षंवे। वृक्षंवनः॥ आर्षेवचनव्यत्ययः॥ ॥

तानिति विषादेन विषादकारणेन विषादेनसहेतयमिति भ्रातृषष्ठीतत्पुरुषः तस्यैतत्कर्मणोदृष्टव्यं अस्य आश्वासयामासेति पूर्वेणसंबंधः तदनन्तरं तेषांयत्कृतं तन्निर्देशार्थं

विषण्णांवाहिनींदृष्ट्वासागरस्थनिरीक्ष्यसः। आश्वासयामासहरीभयार्तान्हरीमतप्रवरर्षभाच्चविषादेनमहताविषण्णान्वानरर्षभान्॥१॥वाचमतिमात्रंतेजोबलोत्साहवतांवरः। उवाच
विषादेमनसःकार्यंविषादोदोषवत्तमः॥विषादोहिपुरुषंवार्तेक्लृप्तइवारगः॥२॥योविषादनमस्थानेविक्रमेसमुपस्थितेतोजसातस्यहीनपुरुषार्थानसिध्यति॥३॥यश्चार्थान्व्यतीतांश्च
मंत्रदोषान्नरोऽनुमार्गसंपृच्छतिमंत्रमंत्रयते॥४॥तावेवमंत्रिणोधीमंतोनीतिशास्त्रविशारदाः। वानरेंद्रस्यसचिवौतस्यनित्यमनुव्रतौ॥५॥कोन्वस्तावानरेंद्रस्यसुग्रीवस्यानयेस्थितान्
॥अन्यत्रबालितनयादन्यःकोहरिसत्तमात्॥६॥तंतस्यान्हरिवृद्धस्यश्रुत्वसत्यपराक्रमं॥७॥अद्यसान्त्वंगतःश्रीमान्वालिपुत्रोवयस्यवत्। कइदानींमहातेजास्तंद्यप्यिष्यतिसाग
रं॥८॥कारिष्यतिसुग्रीवसंश्रयमरिदमः॥कोवारयेन्नशतंत्वद्येतत्सैन्यंमहाभयात्॥९॥कस्यप्रसादाद्वीर्यंश्रुतंचाभिजनोधनं॥१०॥इ
तानिदृष्ट्वाःपश्यमतिद्वार्थाःस्मविनोवयं॥कस्यप्रसादाद्रामंचलक्ष्मणंचमहाबलं॥११॥अभिगच्छेमसंहृष्टाःसुग्रीवंवरवानरं॥यदिकाश्चित्तमर्थेविःसागरस्यवनेहरिः॥१२॥
सदृढाचिहनःशिलाद्रुमसंपन्नमयदक्षिणेअंगदस्यवचःश्रुत्वानकश्चित्किंचिदवब्रवीत्॥१३॥तमितेवाभवत्सर्वंसात्तत्रहरिवाहिनी॥ततस्तंवेगदःप्राहतान्सर्वान्हरियूथपान्
॥१३॥सर्वबलवतांश्रेष्ठाभवंतोदृढविक्रमाः॥व्यपेदेशकुलेजाताःपूजिताश्चापिभर्तृभिः॥१४॥नह्यवोगमनेसंगःकदाचित्कस्यचिद्भवेत्॥ध्रुवंचयस्यथाशक्तिःस्वंवर्गंभा
वयेत्॥१५॥॥इत्यार्षेश्रीमायणेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेचतुःषष्टितमःसर्गः॥६४॥ततोंगदवचःश्रुत्वातेसर्वेवानरर्षभाः॥स्वंस्वंगतोमनस्तत्राहृष्टवत्तत्रयथाक्रमं॥१॥ओजोग्रवा
क्ष्योगतयःशरभोगंधमादनः॥मैंदश्चद्विविदश्चैवअंगदश्चबलोत्कटः॥२॥

रामा
६०

इतिश्रीमहेश्वरतीर्थीयकिष्किंधाकांडेचतुःषष्टितमःसर्गः॥ ॥तत्तेगमनविषयेस्वकीयंस्वल्पकर्तृत्वाहमूत्वारिनिवंधः॥ ॥ ॥ ॥

कामंशतसहस्रंवानद्येषविविधरुचोयोज्ञतानांभवानशक्तोगंतंशतिनिवर्त्तंतंश्रान्तहिषेषपिताम्बामिषिप्यान्त्रेष्याःकर्मचनाभवतोयज्ञनं[illegible]
भवान्कलत्रमस्माकंत्वामिमाप्येवस्थितः।स्वामीतत्रसैन्यस्यगतिरेषापरंतप।२३।अपिचेतस्यकार्यस्यभवामूलमहंदमतस्मात्कालइवत्वंतातपरितापस
दामवाच्य।२४।मूलमर्थस्यमंत्रहूपेष्कार्यविदोतयः।मूलेहिसतिसिध्यंतिफलान्यमितविक्रम।।यहिविक्रमविक्रम
संपन्नोहेतुस्वरूपंतपरंतप।२६ एवमुक्तस्तुसचिवैर्नितःकपिसत्तमः।।भवंतमाश्रित्यवयंसमर्थाह्यर्थसाधने।२७।वक्तवाकंमहाप्राज्ञेवा
चनंमहाकपिः।पत्यत्यवाचोत्तरंसाक्यंवालिसूनुरथांगदः।२८।यदिनाहंगमिष्यामिनान्योवानरोगवांस्तः।वत्विदमस्मामिःवांयोयोवे
शंन।२९।नह्यकृत्वाहिपितेःसदृशंतस्यधीमतः।तत्रापिगत्वाप्राणानांतथाप्यमिपरंतप।३०।।नहिप्रहर्षदेवत्यावानरेवापिहरीश्वरः।अत्र
त्यतस्यसंदेशंविनाशेगमनेभवेत्।।३१।तस्यकार्यस्यनभवत्यथागतिः।तत्रवानेवहरयोयंचिनपितृमहेसि।३२।सागदेनतथावीरःप्रत्युक्तःस्व
र्यभः।जांववान्उत्तमंवाक्यंप्रोवाचेदंततोंगदं।।३३।तस्मात्वीरकार्यस्यनकिंचित्यहीपतो।एषसंवोदयाम्येनंयःकार्यसाधयिष्यति।३४।तत
स्तुतंप्लवतांवरिष्ठमेकोत्तमाश्रित्यहरिप्रवीरहरिप्रवीरहनूमंतमेव।३५।।इत्यार्षेरामायणेकिष्किंधाकांडे
कोरणापिषेषोनहिमवानितिकलत्रंरक्षणीयंत्वयेक्तानुपतीतंपरंतप।।इतिश्रीमहेश्वरीयेकिष्किंधाकांडेषष्टितमःसर्गः।।

अरिष्टनेमिः काश्यपस्तमनुकाएंतत्वमर्षिर्यद्वयोरि ति। विकसादिकंतेनगुत्मतात्मानमितिशेषः। मा यहीयतेनन्यूनंभवतीत्यर्थः। यद्वातेनेपिपंचम्यर्थेतृतीया। अप्यर्थामितिनिर्देशा
आर्षेतस्याडुति। रुक्दश्चरुक्शेष। सातामितिनागतात्मनो। पर्यक्रमतेतिसंबंधः। स्तनीमितिनिर्धारणे। नत्वामिति। त्वांनहिंसामिपापित्रत्यान्नत्यावयामिमारुतां हंत्वांपरिष्वज्यगत्ना

अरिष्टनेमिनःसुत्रोवैनतेयोमहायशाःगरुत्मिनितिहिख्यातश्चतुर्थःसर्वपक्षिणां।१।वद्धशेहिमयादृष्टस्त्वंगोहिमहाबलः।सुताश्चत्वारत्वद्वीर्यामहावीर्यामहाबलाः।।२।प
त्वयोर्यद्वलंतत्सतावद्भवत्कस्तत्रवे।किंक्रमश्चापितेत्रूहिश्वतत्तेतातहीपते।३।वद्धहिश्वस्तवंदहरिभुगवे।विशिष्टसर्वभूतेषुकिमात्मानंनमज्जसे।४। अथस्यसोश्रेष्ठाविख्याता
तापतिकस्थिताःश्रेष्ठाबेतिपरिख्याताःपत्नीकेसरिणोहरेः।८। विख्याताविपुलोरुरूपेणाशतिमाश्रवि।अभिशापादभूत्तावद्वानरीकामरूपिणी।९।दुहितासा
नेरंद्रस्यकुंजरस्यमहात्मनःमानुषेविग्रहंकृत्वारूपयौवनशालिनी।१०।विचित्रमाताभरणाकदाचिद्रोमपादिनी।अवात्यवनंस्याग्रेपश्यद्वृद्धंनिभे११।तस्या
वर्हिविशालाश्चापीनरुदंशुभे।स्यातोयापर्वतस्याग्रेमारुतोपाहरत्तने।१२।सदृदर्शततस्तस्याःस्तनौभादीर्घौश्यामहेतो।तत्तोत्यपीनेसहितौसुजातौवा
रुचानने।१३।तेविलायतएवाथोणीतत्रमथांमनस्विनी।दत्वाचक्षुर्मसर्वांगीयवनःकाममोहितः।१४।सतांसुजातांभावज्ञांभोक्तुंयत्नेकृतंमारुतः।मनसाथा
विदृष्टसर्वांगगतोत्मानंनिवेदितं।१५।सातुतत्रैवसंभ्रांतासुहृत्तावाक्यमब्रवीत्।एकपत्नीव्रतमिदंकोनोशपितुमिच्छति।१६। अंजनापावनः श्रुत्वा
मारुतःप्रत्यभाषत।।नत्वांहिंसामिसुश्रोणिमाभूत्तेमनसोभयं।१७।मनसास्मिगतोयवनःकाममाप्नोमिशोभने।वीर्यवान्सुहितःपुत्रस्तवाहोपत्रे
भविष्यति।१८।महासत्वोमहातेजामहाबलपराक्रमः।नखनेस्वनवेवभविष्यतिमयासमः।।१९।एवमुक्तातुसाकन्याऽजनीमहाकपेःपुत्र
मांसलंमहाबाहोप्रजज्ञेसुवर्णवर्णं।२०। अस्तुत्थितंततःसूर्यंबालोदृष्टामहावने।फलंचेतिजिघृक्षुस्त्वंपतत्यत्यात्मापतेदिवं।।२१।।

स्मिनियतश्चतस्तेभयंयातिनिमित्तयंधूदितियोत्तनानकेवलतातिवृत्यभंगमावगत्रेयोपिमविघ्नतीत्या हगयीर्यवातितिःशव[illegible]

शतानि त्रिणि ... एकयोजनसहस्राणामुपलक्षणं ॥ उत्तरश्रीरामायणे बहुयोजनसहस्रं क्रमत्येष ततो वरं पितुर्बलाद्बलाद्भास्कराभ्यां समागत ... ॥ इति श्रीमहेश्व

शतानि त्रिणि गत्वा ... योजनानां महाकपेस्तेजसा तस्य निर्धूतो न विषादं ततो गतः ॥ २२ ॥ तन्नेत्युपगस्तूर्णमन्तरिक्षं महाकपेः क्षिप्तमिन्द्रेण ते वज्रं कोपाविष्टेन चेतसा ॥ २३ ॥ तदाशौचाप्र
शिखरे वामो हनुरभज्यत ततो हि नामधेयं ते हनूमानिति कीर्तितं ॥ २४ ॥ ततस्त्वां विक्षतं दृष्ट्वा वायुर्गन्धवहः स्वयं त्रैलोक्यं नृशंसं क्रुद्धो नववो समरे सत्यविक्रम ॥ २६ ॥ वज्रस्य वै प्रभंज
नः ॥ २७ ॥ सांभ्रान्ताश्च सुराः सर्वे त्रैलोक्ये क्षुभिते सति प्रसादयन्ति संक्रुद्धं मारुतं भुवनेश्वरा ॥ २५ ॥ प्रसादिते च पवने ब्रह्मा तुभ्यं वरं ददौ ॥ अशस्त्रवधा धृतां तात समत्यविक्रम ॥ २६ ॥
वज्रस्य च निपातेन विरुजं त्वां समीक्ष्य च ॥ सहस्रनेत्रः प्रीतास्मा ददौ ते वरमुत्तमं ॥ २७ ॥ स्वच्छंदनश्च मणं तव स्यादिति वै प्रभो ॥ स त्वं केसरिणः पुत्रः क्षेत्रजो भीमविक्रमः ॥ २८ ॥ मारुतः स्यौ
रसः पुत्रस्तेजसा चापि दत्तमः त्वं हि वायुसुतो वत्स प्लवने वापि तत्समः ॥ २९ ॥ वाय्वमद्य गतः प्राणा भवानस्मासु सांप्रतं ॥ दक्षो विक्रमसंपन्नः पक्षिराज इवापरः ॥ ३० ॥ त्रिविक्रमे म
यातात सशैलवनकानना ॥ त्रिः ससकृत्त्वं पृथिवीं परिक्रान्ता प्रक्षिणं ॥ ३१ ॥ तदा चौषधयोस्माभिः संचिता देवशासनात् ॥ निष्पन्नममृतं गाभितदासीनो महद्बलं ॥ ३२ ॥ स इदानीं मह
यसि हीनपराक्रमः ॥ सांप्रतं कालमस्माकं भवान्सर्वगुणाधिकः ॥ ३३ ॥ तद्विजृम्भस्व विक्रान्तः प्लवतामुत्तमो ह्यसि ॥ त्वद्वीर्यं द्रष्टुकामा हि सा हि सर्वा वानरवाहिनी ॥ ३४ ॥ उत्तिष्ठ हरिनर्दूल ल
घ्वयस्व महार्णवं ॥ परा हि सर्वभूतानां हनूमन्यागतस्तव ॥ ३५ ॥ विषण्णा हरयः सर्वे हहनुमान्किमुपेक्षसे ॥ विक्रमस्व महावेगं यथा विष्णुस्त्रिविक्रमे ॥ ३६ ॥ ततस्तु वैजाम्बवितो चो
दितः प्रतीतवेगः पवनात्मजः कपिः प्रहर्षयंस्तान्हरिवाहिनीं चकार रूपं पवनात्मजस्तदा ॥ ३७ ॥ ॥ इत्यार्षे रामायणे किष्किंधाकांडे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ॥ ॥ तं दृष्ट्वा जृम्भमाणं तं क्रिमि
त्रेशतयोजनं वेगेनापूर्यमाणं च सहसा वानरोत्तमं ॥ १ ॥ सहसा शोकमुत्सृज्य प्रहर्षेण समन्विताः ॥ किमेदुस्तुष्टुवुश्चापि हनूमन्तं महाबलं ॥ २ ॥ ॥

रतीर्थगिरिविरचितरामायणतत्त्वदीपिकायां किष्किंधाकांडे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ॥

कि ६३

उत्पतिष्यामीति ॥ आकाशं शवरात्रपहनन्त्वादीन्नाहरिष्यामीति ॥ स्पृष्ट्वामितिपेतज्ज्ञात्यिकाचवनं ॥ मविष्यामि ख्यातेः पंथ्या द्वयपरिपूर्णता ॥ छायापाययद्वदेवतेयस्येतिममपाशक्ति ॥ येनोयस्यदामारुतस्यवेशेहिंक्रम
हृपतीयज्ञानमिति ॥ वांदस्तः ॥ मारुतस्येति वि ॥ मारुतस्य सम ॥ अहमिति शेषः ॥ अमितबलपराक्रमशाली हनूमान् ॥ वक्तृतया लोके विशेषत्वादिति ॥ हनूमान्

बलसंहृष्टमतिकांतं सर्वत्राकाशगोचरम् ॥ सागरं शोषयिष्यामि दारयिष्यामि मेदिनीं ॥१८॥ पर्वतान्चूर्णयिष्यामि प्लवमानः प्लवंगमः ॥ हरिष्याम्युरुवेगेन प्लवमानो
मानो महार्णवं ॥१९॥ ततो ते विविधपुष्पाढ्याद्पानां च सर्वशः ॥ अनुयास्यंति मामद्य प्लवमानं विहायसा ॥२०॥ भविष्यति हि मे पंथाः स्वातेः पंथा इवांबरे ॥ चरंतं घोरमाकाशमुत्प
तिष्यंतमेव च ॥२१॥ द्रक्ष्यंति निपतंतं च सर्वभूतानि वानराः ॥ महामेघप्रतीकाशं मां द्रक्ष्यथ प्लवंगमाः ॥२२॥ दिवमावृत्य गच्छंतं ग्रसमानमिवांबरं ॥ विधमिष्यामि जीमूतान्क
पयिष्यामि पर्वतान् ॥२३॥ सागरं शोषयिष्यामि प्लवमानः समाहितः ॥ वैनतेयस्य वा शक्तिर्मम वा मारुतस्य वा ॥२४॥ ऋते सुपर्णराजानं मारुतं वा महाबलं ॥ न तद्भूतं प्र
पश्यामि यन्मां प्लुतमनुव्रजेत् ॥ निमेषांतरमात्रेण निरालंबनमंबरं ॥ सहसा निपतिष्यामि घनाद्विद्युदिवोदिता ॥२६॥ भविष्यति हि मे रूपं प्लवमानस्य सागरं ॥ वि
प्रक्रममाणस्य तदा त्रीन्विक्रमानिव ॥२७॥ बुध्या चाहं प्रपश्यामि मनश्चेष्टा च मे तथा ॥ अहं द्रक्ष्यामि वैदेहीं प्रमोदध्वं प्लवंगमाः ॥२८॥ मारुतस्य समो मारुतस्य समो
वेगमारुतस्य समं तदेवायुतं योजनानां तु गमिष्यामीति मे मतिः ॥२९॥ वासवस्य सवज्रस्य ब्रह्मणो वा स्वयंभुवः ॥ विक्रम्य सहसा हस्तादमृतं तदिहानये ॥३०॥ लं
कां वापि समुत्क्षिप्य गच्छेयमिति मे मतिः ॥ तमेवं वानरश्रेष्ठं गर्जंतममितौजसं ॥३१॥ प्रहृष्टा हरयस्तत्र समुदैक्षंत विस्मिताः ॥ तच्चास्य वचनं श्रुत्वा ज्ञातीनां शोकनाशनं ३२
उवाच परिसंहृष्टो जांबवान्प्लवगेश्वरः ॥ वीरकेसरिणः पुत्र वेगवान्मारुतात्मजः ॥३३॥ ॥ ॥

संतोषाद्येतानादशान्यो यत्प्रवचनान्तुकवान प्रहृष्टा हरयस्तत्र समुदैक्षंत विस्मिता इत्यादि विवचनात् ॥ ॥

रा ६३

किं० ६८

ज्ञातीनां विपुलः शोकस्त्वयातात प्रणाशितस्तुर्गिणां वा चालनं च पर्वगन्तव्या अस्थली गिरिशिलासंकटशालिनः शिलानां शिलातलं प्रदेशभूमिं स्वर्षं कोटीदंतं रोहतु
गद्गिनि विदुः सिंहेति सलिलोत्पीडसंकुलं तत्र तत्र निस्रुतनिर्झरसलीलसंकुलं सम्मोचे सलिलोत्पीडान् सलिलसमूहान् विचचारेति पानसंसर्गकर्कशैः पानसंसर्गोद्धतैः
पानप्रहृष्टैर्दृढासि स्थिवेशोऽपि त्यर्थः आविष्टि रिति त्यार्थ नःसहाय पहीनो यथाध्वगः दिनिशेषः सवेगवानिति वेगसमाहितात्मा मनसा समाहितः॥ अपि

ज्ञातीनां विपुलः शोकस्त्वया तात प्रणाशितः। तव कल्याणरुचयः कपिमुख्याः समागताः॥ ३४ मङ्गलान्यर्थसिद्ध्यर्थं करिष्यन्ति समाहिताः॥ ऋषी-
णां च प्रसादेन कपिवृद्धमतेन च॥ ३५ गुरूणां च प्रसादेन प्लव त्वं तु महार्णवं। स्थास्यामश्चैकपादेन यावदागमनं तव ३६ त्वद्गतानि च सर्वेषां जीवनानि व-
नौकसां। ततस्तु हरिशार्दूलस्तानुवाच वनौकसः॥ ३७ नेयं मम मही वेगं प्लवने धारयिष्यति। एतानि हि नगस्यास्य शिलासंकटशालिनः॥ ३८ शिखराणि महे-
न्द्रस्य स्थिराणि च महान्ति च। येषु वेगं गमिष्यामि महेन्द्रशिखरेष्वहं। ३९ नानाद्रुमविकीर्णेषु धातुनिष्यन्दशोभिषु। एतानि मम वेगं हि शिखराणि महान्ति च।
प्लवतो धारयिष्यन्ति योजनानामितः शतं। ततस्तु मारुतप्रख्यः स हरिर्मारुतात्मजः॥ ४१ आरुरोह नगश्रेष्ठं महेन्द्रमरिमर्दनः। वृतं नानाविधैः पुष्पैर्मृगसेवि-
तशाद्वलं। ४२ लताकुसुमसंबाधं नित्यपुष्पफलद्रुमं। सिंहशार्दूलसहितं मत्तमातङ्गसेवितं ४३ मत्तद्विजगणोद्घुष्टं सलिलोत्पीडसंकुलं। महद्भिरुच्छ्रितं
शृङ्गैर्महेन्द्रस्य महाबलः॥ ४४ विचचार हरिश्रेष्ठो महेन्द्रसमविक्रमः। बाहुभ्यां पीडितस्तेन महाशैलो महात्मना॥ ४५ ररास सिंहाभिहतो महामत्त इव द्विपः।
मुमोच सलिलोत्पीडान्विप्रकीर्णशिलोच्चयः ४६ वित्रस्तमृगमातङ्गः प्रकंपितमहाद्रुमः। नानागन्धर्वमिथुनैः पानसंसर्गकर्कशैः॥ ४७ उत्पतद्भिर्विहंगैश्च
विद्याधरगणैरपि। त्यज्यमानमहासानुः संनिलीनमहोरगः॥ ४८ चलशृङ्गशिलोद्धूततदाभूत्स महागिरिः॥ निःश्वसद्भिस्तदा तैस्तु भुजगैरर्धनिःसृतैः॥ ४९
सपताक इवाभाति स तदा धरणीधरः। ऋषिभिस्त्राससंभ्रान्तैस्त्यज्यमानशिलोच्चयः ५० सीदन्महति कान्तारे सार्थहीन इवाध्वगः॥ स वेगवान्वेगसमाहितात्मा ह-
रिःप्रवीरः परवीरहन्ता। मनः समाधाय महानुभावो जगाम लंकां मनसा मनस्वी॥ ५१ इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये चतुर्विंशत्सहस्रिकायां किष्किन्धाकाण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः॥ राम ६८

नःख्यातान् हितैषिनि मनः समाधाय मनसा पार्श्वे लंकां च॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीनारायणतीर्थस्वामिशिष्यमहेश्वरतीर्थविरचितायां
रामायणतत्त्वदीपिकायां किष्किन्धाकाण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः॥ ॥ इति किष्किन्धाकाण्ड टीका समाप्ता तत्त्वदीपिका॥ ॥
श्रीरामायणटीकायां महेश्वरतीर्थनाम्ना शिवरामेण तत्त्वदीपिका॥ ॥ ३॥ ग्रन्थ ४२२५ ॥ ॥ ॥ ॥